

**T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE
ÇORUM ŞEHİRİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN

Ali GÖKŞEN

ELAZIĞ- 2007

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ANDOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM
ŞEHİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ...../...../.....

tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri

Ali GÖKŞEN

Fırat Üniversitesi

Tarih Anabilim Dalı

Elazığ–2007, s.184.

Beylikler ve Anadolu Selçuklu Döneminde Çorum şehri ve çevresi sosyal, kültürel ve mimari olarak gelişimini sürdürmüş, bu yüzyıllar boyunca nüfus hareketleri, ilim ve fikir faaliyetleri devam etmiştir. Fakat iktisadi olarak Çorum şehri diğer Anadolu Türkmen şehirleri kadar aktif görülmemektedir.

Ana Kelimeler: Çorum, Vakıf, Zaviye, Selçuklu, Anadolu, Mimari

SUMMARY

Ph Thesis

Çorum City in the Period of Commonplaces and Seljuks'of Anatolians'.

Ali GÖKŞEN

University of Fırat

History Department

Elazığ- 2007, p.184.

Çorum city and its environs' social, cultural and architect to development has to continued in Gavernment issues and Anatolia of the Seljuk' period. In this periods has kept on population action, science and idea activities during a lot of centuries. But Çorum city hasn't been seen to economic as as much as the ather anatolian Turcuman cities.

Key Words: Çorum, Aware, Seljuk, Anatolia, Architect.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
SUMMARY	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
YÖNTEM	IX
1.Konunun Seçimi	IX
2.Konu ve Kaynaklar	X

GİRİŞ

1.Çorum'un Adı ve Tarihi Coğrafyası.....	5
--	---

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHİRİ

1.Türk Hakimiyeti Öncesi Çorum Şehri Tarihi.....	9
2.Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHİRİNİN İÇTİMAİ-İKTİSADİ VE KÜLTÜREL YAPISI

1.ÇORUM ŞEHİRİNİN İÇTİMAİ YAPISI.....	26
1.1.Çorum ve Çevresinin Türkleşmesi.....	44
1.2.Sosyal Müesseseler.....	54
1.2.1.Zaviyeler.....	55
1.2.2.Vakıflar.....	62
2.ÇORUM ŞEHİRİNİN KÜLTÜREL YAPISI.....	82

1.1.Çorum'da Fikir Hareketleri.....	91
3.ÇORUM ŞEHRİNİN İKTİSADİ YAPISI.....	101
1.1.Çorum Şehrinin Ticari Faaliyetleri ve Ticaret Yolları.....	113
4.SEYYAHLARIN GÖZÜ İLE ÇORUM VE ÇEVRESİ.....	214

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHRİNİN MİMARİSİ

1.MİMARİ YAPI.....	128
1.1.DİNİ MİMARİ.....	136
1.1.1.Cami ve Mescitler.....	136
1.1.2.Türbe ve Zaviyeler.....	146
1.2.SOSYAL YAPILAR.....	149
1.2.1.Medreseler.....	149
1.3.İDARİ YAPILAR.....	154
1.3.1.Kaleler.....	154
SONUÇ.....	156
KAYNAKLAR.....	160
EKLER.....	167
ÖZGEÇMİŞ	

Önsöz

Anadolu Türk şehirlerinin tarihini kesintisiz bir şekilde inceleme ve araştırmak oldukça güçtür. Bu güçlük daha ziyade şehirlerin tarihi kesitlerde, bilgi ve belgelerin olmayışı ya da yeteri kadar üzerinde inceleme yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Şehirlerimizin Osmanlı öncesi Türk yerleşmelerinin ve bunların içinde buldukları siyasi, kültürel ve içtimai yapılarını Osmanlı devrine hatta günümüze kadar taşıdıkları bir gerçektir. Anadolu'daki belli başlı büyük şehirlerimiz (Konya, Kayseri, Erzurum, Sivas vb.) haricinde orta ölçekli şehir diyebileceğimiz Çorum Osmanlı öncesi Selçuklu ve Anadolu Beylikleri için sadece bir geçiş, konaklama yeri olarak görüldüğü ve bu nedenle sosyal ve kültür yapısının içe dönük olduğu da bir gerçektir.

Anadolu'nun Türkmen nüfusunun önemli bir yerini kapsayan ve Malazgirtten sonraki devir Türkleşme safhasını tamamlayan Çorum şehrinin, bu devirde oynamış olduğu rolü de unutmamalıyız. Gerek Bizans devrinde Pavlakların çıkardıkları isyanlar, Selçuklu devrindeki tarikat hareketleri, Çorum'un içtimai yapısında belirleyici olmuş unsurlardır.

Konumuz olan Çorum şehrini sadece sosyo-kültürel olarak değil, siyasi tarihini ve bu tarihi yazarken Malazgirt öncesine de değindik. Şehirlerin iktisadi yapısı da belirleyici olduğundan bulabildiğimiz kaynaklar ışığında ticari hayatına ve ticaret yollarına da değinmeye çalıştık. Mimari yapısını da konularına göre ayırmaya ve sınıflandırmaya çalıştık fakat yinede konudaki bilgi ve belgelerin yetersizliği nedeniyle sadece kaynaklardaki bilgileri ve bulabildiğimiz kadar resim vermeye gayret göstermiş bulunmaktayız.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında Çorum ve çevresinin genel yapısı, Çorum'un Anadolu şehirleri içindeki durumu hakkında genel bilgiler vermeye çalıştık. Ayrıca Anadolu – Türk şehirlerinin sosyal ve fiziki gelişimlerine de değindik.

Birinci bölümde Çorum şehrinin adı ve tarih coğrafyası, Türk hâkimiyetinde önceki Hitit, Roma ve Bizans devletleri zamanında, Çorum ve çevresinin siyasi tarihini, Türk hâkimiyetine geçişini, Danişmendli, Selçuklu ve Beylikler devri siyasi mücadeleleri, bu mücadelelerde, Çorum tarihinin yeri ve önemi anlatılmaktadır.

İkinci bölümde Çorum ve çevresinin sosyal yapısı, sosyal müesseseleri, zaviye ve vakıfları, bu vakıfların kim tarafında ne zaman ve nerede kurdukları faaliyetleri, bölge insanı için önemlerine değindik. Çorum şehrinin Türkleşmesi, buraya göç eden Türkmen aşiretlerin isimleri, Çorum'un hangi kasaba ve köyüne yerleştiklerini de ayrıntıları ile verdik. Kültürel yapısı, dönemin fikir hareketleri ve bu hareketlerin Çorum ve çevresine olumlu ya da olumsuz yansımalarına, Anadolu Selçuklu ve Beylikleri devrinde Çorum şehrinin ve çevresinin, iktisadi yapısına, ticari faaliyetlerine, ticaret yollarından da bahsetmiş bulunuyoruz.

Üçüncü bölümde Çorum ve çevresindeki kaza ve köylerin mimari yapılarına, bu yapılarına bölgedeki yerleşimler için ne ifade ettiklerine ve önemlerine, idari, dini ve sosyal yapılara bu yapıların genel özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Araştırma boyunca teşvik ve yardımlarını gördüğüm değerli Hocam PROF.DR. Abdulhalik BAKIR Bey'e teşekkür ederim. Bunun yanı sıra, Çorum'da ve Ankara'da alan çalışması yaparken bize vakitlerini ayıran kamu kurum ve kuruluşlarındaki yetkililere şükranlarımı sunarım.

ELAZIĞ 2007

Ali GÖKŞEN

KISALTMALAR

age. : Adı Geçen Eser

agm. : Adı Geçen Makale

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

AÜED : Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi

Bkz. : Bakınız.

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA. : Diyanet İşleri Ansiklopedisi

DTCFD : Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

İA. . : İslam Ansiklopedisi

M. : Miladi

MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı

MÖ. : Milattan Önce

S. : Sayı

s. : Sayfa

Siv. : Sivas

TA. : Türkler Ansiklopedisi

TTK. : Türk Tarih Kurumu

VD. : Vakıflar Dergisi

v.b. : ve benzeri

v.s : ve saire

Ves. : Vesika

VGMA. : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Yay : Yayınlanan, yayınevi

YÖNTEM

1. Konun Seçimi

Çorum, gelişmiş bir doğu kültürü olan Hatti ve Hitit medeniyetlerine ev sahipliği yapmış, önemli bir şehrimizdir. Anadolu coğrafyası ve Çorum şehri bu devirler içinde, dünya tarihi açısından, siyasi ve kültürel alanda yüksek bir seviyeye ulaşmış dünyadaki ender şehirlerimizdendir. Hititlerin tarih sahnesinden çekilmeleri ile beraber Anadolu coğrafyası ve Çorum şehri de uzun yıllar karanlık bir döneme girmiştir. Roma ve Bizans devirlerinde de, merkezi otoritenin başkent haricindeki şehirlere gereken önemi vermemeleri sebebiyle bu karanlık tarihi süreç devam edecektir.

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ve burayı yurt edinmeleri ile beraber Anadolu'nun birçok şehri ile birlikte Çorum'unda bu karanlık süreçten kurtulduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı öncesi Bizans, Türkmen Beylikleri ve Anadolu Selçuklu dönemlerine ait yapılan araştırmalar yetersizdir. Çorum'un ilkçağa ait araştırmalarına ve Osmanlı devri Çorum tarihine verilen önem Türklerin Çorum ve çevresine yerleşme safhasına ait araştırmalar çok yersizdir. İşte Anadolu'nun Türkmen nüfusunu ve tarihini barındıran bu şehrimiz ile ilgili düzenli bir araştırmanın olmaması sebebiyle "Beylikler ve Anadolu Selçuklu döneminde Çorum şehri adlı çalışmayı uygun gördük.

2. Konu ve Kaynaklar

Tezimle ilgili olarak taradığım kaynaklar, Türkiye'de değişik alanlarda yazılmıştır. Bu kaynakların, bazılarında tez boyunca faydalanmama rağmen bazı kaynakları ise, ancak belli konularda kullanabildim.

Osmanlı öncesi Çorum şehrindeki, Türk hâkimiyetini anlatan düzenli bir çalışma yayınlanmamıştır. Genellikle üniversitelerin çıkarmış oldukları dergi ve makalelerden Anadolu şehirlerinin genel özelliklerini anlatan, bu şehirlerin, tarihi gelişimine ışık tutan değerli birkaç hocamızın yazmış oldukları kitaplardan da yararlanmış bulunmaktayız.

Ankara vakıflar genel müdürlüğünün arşivinden, beylikler ve Anadolu Selçuklu devrine ait olan vakıfların kimler tarafından ve ne zaman yapılmış oldukları hakkında bilgiler edindik. 1938 yılından 1946 yılına kadar 62 sayı olarak “Çorum Halkevleri” tarafından yayınlanan Çorumlu Dergisinden tez boyunca yararlanma imkânı bulduk. Çorumlu dergisinde yayınlanan

Neşet Köseoğlu Bey’in makaleleri, Sayın, Tayyar Anakök’ün nüsha halinde ve yayınlanmış olan “Çorum Tarihi” eserinden, Sayın, Ahmet Yaşar Ocak, İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Osman Turan gibi çok değerli hocalarımızın eserlerinden de tez boyunca yararlanmış bulunmaktayız. Ayrıca yabancı araştırmacılardan, Sayın, Calaude Cahen, Ch. Texier, W.M. Ramsay Beylerin eserlerinde Çorum şehrinin tarihi coğrafyası ile ilgili vermiş oldukları ayrıntılı bilgilerden, yararlanmış bulunmaktayız.

GİRİŞ

Anadolu Türk şehirleri hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Bunun başlıca sebebi, hiç şüphesiz konun üzerinde fazla durulmamış olmasıdır. Anadolu Türk şehirlerinin fiziki gelişimi, bu gelişime paralel olarak tarihsel ve toplumsal veriler, sistematik araştırma konusu yapılmamıştır. Bu durum Ortaçağ Anadolu'sundaki Bizans şehirleri içinde geçerlidir. Anadolu topraklarına gelmiş ve yerleşmiş olan Türkler, beraberlerinde kendi kültür ve medeniyetlerini de getirmişlerdir. Hıristiyan kültürünün egemen olduğu coğrafyada, Türklerle birlikte İslam kültürü de yayılmıştır. Fakat her iki kültürde kendine yayılma sahası olarak şehirleri seçeceklerdir.

Türkler tarafından Anadolu'da kurulan büyük şehirler yoktur; fakat bugün, eski yerleşim yerlerini geliştiren, onları harabe durumdan alıp dünya sahnesine çıkaran Türklerdir. Çorum şehri, Türkler tarafından kurulmamıştır. Sınırları içindeki kültür abideleri bize Çorum şehrinin, Türkler tarafından geliştirilip, dünya sahnesine çıkarıldığını doğrulamaktadır. Çorum şehri, Selçuklu Türkiye'sinin büyük ve gelişmiş medeniyet merkezlerinden biri olmasa da, tarihi eserleri, bütün tahriplere ve doğal afetlere rağmen, günümüze kadar kendini muhafaza edebilmiş ender Anadolu Türk şehirlerinden biridir. Konya, Sivas, Kayseri ve Erzurum vs. gibi dönemin büyük ve gözde şehirleri kadar değilse bile, mevkisi ve büyüklüğü ile diğer birçok Anadolu Türk şehriden de geri kalmamıştır.

Orta Anadolu şehirlerinin, Ortaçağ devrine, bilhassa, Selçuklu devrine dair olan tarihi kaynaklar pek azdır. Elde mevcut olan eserler ve vesikalarda henüz Orta Anadolu'nun tarihini açık bir şekilde aydınlatıcı boyutta değildirler. Bu itibarla ki, Orta Anadolu şehirlerinin hakiki manasıyla tarihlerini yazmak oldukça güçtür. Orta Anadolu şehirleri içinde Çorum, birçok tarihi vakalara sahne olmuş bir şehirdir. Şimdiye kadar diğer Anadolu şehirlerin olduğu gibi Çorum'un tarihi de karanlıklar içinde kalmıştır. Asıl bundan sonraki sistemli bir çalışma

neticesinde memleketlerimizin tarihleri yazılabilecektir. Yazılacak bir Çorum tarihi, yalnız Çorum ve çevresini değil aynı zamanda Anadolu'nun da tarihini ve karanlıkta kalmış yerlerini aydınlatacağı için ayrıca önemlidir.

Hakkında tarihi ve arkeolojik verilere sahip olduğumuz erken yerleşmelere sahip ülkeler arasında Anadolu coğrafyası, en eskilerden biridir. Anadolu'nun bugünkü şehirleri içinde ilk yerleşme tarihleri İsa'dan 1000 yıl öncesine ve daha öteye gidenler bulunmaktadır. Birçok şehirlerin tarihini Helenistik devre kadar indiriyoruz. Gerçekten de İskender'den sonra ve Roma hâkimiyeti sırasında, Anadolu'nun geniş ölçüde şehirleştiği görülmektedir. Orta Bizans devrinde, bu şehirlerin ortadan kalktığı söylenemez. Fakat Bizans hâkimiyetinin sonlarında, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da aynı yoğunluk kalmamıştır. Herhalde “ Tema” sisteminin, şehirlerden çok müstahkem mevkiilerin, kalelerin yaşamına elverişli olması, İstanbul'un politik nüfuzunun zayıflaması bu sonucu doğurmuştu. Türklerin Batı Asya'ya girişi, dünya tarihinde, Müslümanlar için olduğu kadar Hıristiyanlar içinde çok önemli bir yer tutar. Ancak, derinliğine bir inceleme yapılmamış olan bu konu üzerinde çalışmalara yeni yeni başlanmaktadır. Çok uzun süre Türk tarihi, kamuoyunu ve hatta bilim adamlarını ancak Avrupa tarihiyle münasebetleri ölçüsünde ilgilendirmiştir. Danışmentliler ve diğer Türkmen Beylikleri Anadolu şehir ve bölgelerini, hiç göremeyecekleri kadar geliştirmişler ve inşa etmişlerdir. ¹

Çorum; tarihi bakımdan zengin bir vilayettir. Bu vilayette Hitit, Yunan, Roma, Bizans, İran Arap, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetinin kalıntıları hala yaşamaktadır. Boğazköy gibi Hitit medeniyetinin merkezi; Tavium (Nefesköy) gibi Roma medeniyetinin şöhretli siteleri Çorum vilayetindedir. Çorum'daki bu eski medeniyet merkezlerinin bulunuşu, Çorum şehri için övünç kaynağıdır. Hitit kültür ve medeniyeti üzerine yazılmış birçok eser vardır. İlim daha Hititoloji sahasında son sözünü söylememiş olmakla beraber bugün, Hititlere ait birçok tarihi gerçekleri öğrenmiş bulunuyoruz. Hele Boğazköy hakkında yazılmış olan eserler ve bu

---

¹ Cahen, Claude (çev. Yaşar yücel – Bahaeddin Yediyıldız) “ Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi”, *Belleten*, C.LI, S.201, Ankara,1987, s.1375.

çevrede yapılan kazılarda elde edilen sonuçlar, tarihin birçok karanlık sayfalarını aydınlatacak mahiyettedir. ² Çorum tarihini sadece Hitit ve Osmanlı devri olarak düşünülmesi, bu eski dönem arasındaki binlerce yılın araştırılmamış olması, bu devirlerdeki medeniyet ve kültürlerin Çorum ve çevresine yapmış oldukları katkıların gözardı edilmesi anlamına gelecektir ki; buda tarihi binlerce yıl olan Çorum'un, tarih sahnesindeki en büyük parçası koparılmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Danışmentli Beyliği ile Türk şehri sıfatını alan Çorum, Anadolu topraklarında bin yıla yakın egemen olan bu büyük medeniyet ve kültür devletinden de nasibini almıştır. Bu devir, Türklerin bölgeye yerleşmesi ve yerli halkla kaynaşması olarak kabul edilirse, Çorum'un fiziki olarak sadece mevcut durumunu muhafaza etmeye çalıştığını ve sonraki devirlerde ise, yerli Hıristiyan ailelerin çeşitli sebeplerle Çorum'u ve çevresini terk ettikleri de düşünülürse Çorum'un durumu daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Selçuklu devri ile birlikte tam olarak gelişme ve genişleme sahası bulacak olan Çorum, tam manası ile bir Türkmen şehri olacaktır. Selçuklular, sadece başkentleri imar etmeyip, kültür eserlerini ve sosyal tesislerini Anadolu topraklarına serpiştirmişlerdir. Bu da Selçukluların en belirgin karakteristik niteliklerinden birisini teşkil eder. Bu suretle de Hititler tarafından yapılan ve Hititler'in, tarih sahnesinden çekilmesinden sonra, uzun yıllar unutilan, Anadolu'nun uygarlık ve kültür meşaleleri, Selçuk Türklerinin eliyle tekrar ışık vermeye başlayacaktır. Belki bu kültür ve uygarlığın yerleşmesinde, Anadolu'daki kalıntıların etkili olduğu söyleyenler çıkabilir. Ancak kesin olarak bilinmesi gereken bir şey var ki, o da Anadolu'nun aydınlık çağına tekrar kavuşması Malazgirt zaferinden sonra, Türklerin öz be öz torunları tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. ³

Çorum ve çevresinin sosyal yapısı, Türklerin göçleri ile belirlenmeye başlanmışsa da daha sonraki Moğol akınlarından kaçan Türkmenlerin, Çorum'la birlikte Sivas, Tokat ve Amasya

² Dağlıoğlu, Hikmet Turhan , “Çorum Tarihi Hakkında”, *Çorumlu Dergisi*, 1939, S.13, s.385 – 387.

³ Kienitz, Friedrich Karl, (çev. Mithat San) “Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi ”, *Bellekten*, C.I, S.196, Ankara,1986, s.284 – 285.

gibi çevre illere gelip yerleşmeleri ile birlikte tekrar bozulacaktır. Osmanlı devrinde de durum aynıdır. Yani Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki gerek eşkıya hareketlerinden kaçan, gerekse belli bir bölgeye yerleşmeye geçmek istemeyen ve zorla yerleştirilen Türkmen aşiretleri de, yine bu bölge ile birlikte Çorum ve çevresine yerleşmişlerdir. Bu yerleşmenin Çorum'un daha hızlı Türkleşmesine ve nüfusuyla birlikte birleşme göstermesine olumlu katkıda bulunduğu da, bir gerçektir.

XII–XIV. Yüzyıllar arasında karışık bir ortamda bulunan bölge şehirlerinin sınırları, sürekli değişme göstermiştir. Selçukluların Anadolu'ya hâkim olması ile birlikte kısa sürede olsa sükûnet bulan bölge, bazı sebepler ile başlayan ve devletin yıkılmasını hızlandıran ayaklanmalara sahne olmuş ve bunun sonuçları sadece Çorum ve çevre illerde değil Anadolu'nun dört bir yanında yankı bulmuştur. İctimai yapının temelini oluşturan insan yığınlarının fikir ve düşünceleri - şehrin bütününe kastetmiyoruz - de bir o kadar etkilidir. Düşünce yapısı olarakta, bir bütün oluşturmayan ve çeşitli fikir dünyasından olan bütün bu insanların, bir arada mutlu ve huzurlu yaşamalarının sebepleri arasında, aynı milletten olmalarının payı büyüktür.

Mimari olarak, Çorum şehrine ve çevresine damgasını vuran Türk devletleri ve beylikleri, yapmış oldukları bu yatırımların günümüze kadar - bazıları hariç - ulaşmamış olmaları, ayrıca üzüntü vericidir. Devrin mimari olanaklarını, devletlerin bölgeye verdikleri önemi ve devrin sanat anlayışlarını yansıtan, bu tarihi eserlerin günümüze kadar ulaşmamış olmasının da bazı sebepleri vardır. Bunların en önemlisi doğal afetlerdir (deprem ve sel). Yüzyıllar boyunca defalarca deprem görmüş Çorum insanı, sadece şehrin mimari yapılarını değil, şehirde yaşayan insanların ruhsal dengelerini de bozmuş ve şehirden göçlerin sebepleri arasında yerini almıştır. Doğal afetler yanında, eşkıya hareketleri, Beyliklerin sınırları arasında bulunması ve bazı zamanlarda, şehir ve şehre bağlı kasabaların değişik beylikler sınırları içinde bulunmasından da, yani tam bir sınır birliğinin olmaması da Çorum'un mimari yapısını etkilemiştir. Yinede Çorum'da ve çevrelerinde Osmanlı devrinden önce mimari eserlere rastlamak mümkündür.

1. Çorum'un Adı ve Tarihi Coğrafyası.

Tarihin eski dönemlerine kadar uzanan geçmişi ile Çorum şehrimiz bu dönemlerde birçok medeniyet ve uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bütün bu tarihi süreçte Çorum şehrinin birden fazla isim ile anıldığı görülmektedir. Batılı tarihçilerin bir kısmı Çorum'un Roma dönemindeki isminin "Evkatiye" olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Evkatiye; "çok eski devirlere ait bir yerleşim yeri olup, Mecitözü – Amasya arasında ve Mecitözü ilcesine 5 km Çorum'a ise yaklaşık 50 km kadar uzaklıkta olup, Beyözü köyünün olduğu yer olarak bilinmektedir. Texier, Çorum'un eski adının Tavium⁴ olduğu ve Ankara'ya uzaklığının 110 km. olduğu belirtmiştir. Şemseddin Sami " Kamüsül-Â'lem" adlı eserinde de aynı görüşü desteklemektedir. Tavium; Çorum ilçelerinden Bogazkale, eski antik adı ile Hititlerin başşehri, Hattuşa'nın yaklaşık 20 km. kadar güneyinde, Yozgat iline bağlı Büyük Nefes köyündedir. Burası, Roma döneminde eyalet merkezi olarak ta bilinmektedir. Çorum'un adı, Abbasiler dönemindeki tarihçiler tarafından, Ahmet b. Ebi Yakup b. Cafer b. Vehbi ibni Vadih el-Katibül-Abbasi (Ö.292/904) İslam ordularının Anadolu'ya yaptığı seferler sırasında Anadolu şehirlerini sayarken, Çorum'un adını Nikıyye (Yenkoniye) olarak bahsetmişlerdir."⁵

⁴ "Tavium (Nefes köyü): Küçük Asya'nın idari birimlerinin ayrılması sırasında, Galatya'nın, Kızılırmak (Halys) nehrinin doğusuna doğru uzanarak Trocmienlerde son bulan batı kısmı, Strabon'un aktardığına göre, memleketin en verimli parçasıydı. Zamanında da yine bu yörenin özellikle meyveleriyle büyük şöhreti vardı. Trocmienlerin başlıca üç köyü vardı. Bunlardan en büyük ve en önemli ticaret merkezi olan Tavium'da, jupiteri tasvir eden tunçtan büyük bir heykel ile sığınmak olmak, hukuk ve ayrıcalığa sahip kutsal bir orman vardı. Pline bu kasabadan önemli ticaret merkezi olarak bahseder. Trocmienlerin başkenti, daha sonra birbirinden uzak farklı noktalara taşınarak değiştirilmişti. Gezgin Danville, bu konuda Çorum'u uygun buluyor. Albay Leake ile DR Kramer ise, Yozgatı gösteriyor. Hamilton iki defa yayınladığı anılarında, Boğazköy'ün Tavium şehri olduğuna karar veriyordu. Bütün bu ilgilerin yanlış olduğunu yazan Texier'e göre ise, asıl Tavium şehri Ankara'dır. Çünkü Hıristiyanlığın önemli yerleşimlerinden olan bu kasabadaki (Ankara) Hıristiyan eserleri ve yapıları Hıristiyan şehri olduğunu gösterir, bütün bunlara rağmen Boğazköy'de Hıristiyanlığa ait buluntulara rastlanmamıştır. Nefes köyü, Boğazköy'ün yirmi dört kilometre güneyindedir. Türkmenlerin anadoluya gelmeleri ile beraber Türkler tarafından iskân edilmiştir. Şehrin harabeleri, köyün bir kilometre kadar uzagındadır. Şehrin kalıntılarında sütunlar ve mezarlıklar bulunmuştur. Eski çizelgelere göre tavium şehri, Kuzeyden-Güneye ve Doğudan-Batıya giden yedi büyük yolun buluşma noktasıdır." Bkz. Texier, Ch., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (çev. Ali Suat) C.II, Ankara, 2002, s.478.

⁵ Şahin, Kamil, "Çorum Adının Menşei", *Osmanlı Döneminde Çorum*, Çorum, 2006, s.27.

Çorum'un, "Bizans Devleti zamanındaki adı, Nikiye veya Nikonye veyahut Yenkonkiye iken Türklerin eline geçmesi ile "Çorumlu" adı verilmiş ve sonradan Çorum'a dönüşmüştür. Çorum, Türkçe lügatlerinde "izdihamgah" manasına gelmekte ve elde bulunan vesikalarda da "Çorumlu" olarak geçmektedir. Çorumlu, Türk aşiretlerinden Alayuntlu aşiretine mensup önemli bir oymağın adı olup, bu oymağın burada iskân edilmiş olmasından dolayı bu ad, şehre verilmiş ve sonundaki "lu" kaldırılarak yalnız Çorum bırakılmıştır."⁶

Bütün bu bilgiler bize göstermiştir ki; Türkler ile birlikte Çorum şehrinin adı netlik kazanmış ve Alayuntlu aşiretinden olan Çorumlu oymağının yerleşmesi ile gerek Danişmentli ve gerekse Selçuklu ve Beylikler devrinde Çorum'un adı, Çorumlu olarak yazılmıştır. Osmanlı seyyahlarından olan Evliya Çelebi ise verdiği bilgide, Çorum'un adını "Çevr-i Rum"⁷ olarak yazmıştır.

Çorum ve çevresi hakkında bilgi sahibi olmak için, şehrin ilk önce yerini tespit etmek ve Çorum şehrinin dönem içerisindeki ekonomik, kültürel ve sosyal hayatı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olacaktır. Aslında bu bölgenin, bütün Ortaçağ tarihi epeyce karanlık ve çelişkili varsayımlarla doludur ve henüz bu konu ile ilgili ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Şehirde gerek Bizans, gerekse Danişment, Selçuklu ve Beylikler dönemlerine ait anıtsal yapıların bulunmayışı ya da ilk olarak bu dönemde yapılmış olsalar dahi, özgün niteliklerini yitirmiş olmaları, araştırmaların eksikliğine en büyük neden olarak gösterilebilir. Anıtsal yapıların yanı sıra, yazılı belge ve devre ait küçük buluntuların (kap, kaçak, elbise, para vb.) da eksikliği, Çorum yöresinin Ortaçağ tarihini Anadolu'daki genel gelişmeler çerçevesinde ele almayı ve bazı varsayımları benimseyerek, bu varsayımlar ışığında değerlendirmeyi

⁶ Köstekçioğlu, Süleyman, "Çorum Adı Üzerine İncelemeler", *Çorumlu*, 1938, S.6, s.191.

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, (nşr. Zuhuri Danişman), İstanbul, 1970, C.II, s.18. Danişmentli oğullarının Bizanslılardan Çorum'u almalarını konu edinilen eserlerde güya Bizanslılarla yapılan muharebeler neticesinde İslam esirleri öldürülmüş ve bir ara Frenkilerin elinde olduğu sürede şehrin erkeklerinin öldürülmesi ayrıca çocuklarının köle olarak satılması gibi sebeplerle şehre "Çevr-i Rum" denilmiş sonradan Çorum şekline dönüşmüştür.

zorunlu kılmaktadır. Yine aynı nedenlerle Çorum şehrini, çevresi ile birlikte değerlendirme yapmak gereklidir.

Bizanslılar döneminde, Çorum şehrinin adı ile ilgili birkaç tane isim telaffuz edilmiştir. Bunlar Nikonya⁸, Yankonya⁹, Eukhania¹⁰ ve Eukhaita'dır. Çorum kenti ile ilgili kesin kanıtlanmayan bilgiler yanı sıra görüş ayrılıkları da sağlıklı sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu görüşler, ilk olarak kentin Bizans dönemindeki ismi üzerinde toplanmaktadır. Bu konuda 1890 yılında Sayın W.M.Ramsay, Bizans döneminde Helenopontus, piskoposluklarından biri olan Eukhaita¹¹ kentinin, Kızılırmak nehrinin doğusunda olduğu görüşü benimsenmiştir. Eukhaita'nın, Çorum'un batısında, Safranbolu'da olabileceğini söyleyen Sayın, M. Doublete karşı çıkmakta ve Eukhaita'nın, Çorum'dan başka bir yerde olamayacağını kanıtlamak için, kilise listelerini, tarihi belgeleri ve kentler arasındaki uzaklıkları veri olarak kullanmaktadır. W.M.Ramsay'ın yayını izleyen yıllarda,

⁸ Anakök, Tayyar; I.Veled'in kardeşi Süleyman'dın halifeliği devrinde 715–717 yılları arasında Bizans ile savaşan Arapların çorumdan geçtiklerini ve Çorum'a Nikonya ismini verdiğini yazmaktadır. Fakat bu bilgiyi verirken her hangi bir kaynak göstermiyor. Yine Tuğrul, Nazmi, "Çorum Tarihi" Kitabında Çorum'a Nikonya demektedir. Bkz, Tuğrul, Nazmi, *Çorum Tarihi*, Çorum 1927, s.16; Köstekcioğlu, Süleyman, Çorum adının Bizanslılar devrinde "Nikonya" olduğunu yazmaktadır. Bkz. agm., s.191.

⁹ Anakök, Tayyar, Bu ismi de kullanmaktadır. Anakök'ten başka; Sabuncuoğlu, İhsan, "Yankoniya" adını kullanmaktadır. Bkz. *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Kısım I. Çorum, 1971, s.19–54. S.Vryonis Bizans döneminde önemli bir din ve ticaret merkezi ve bir yönetim birimi olarak incelediği Eukhaita–Çorum için de Yankoniya ismini kullanmakta ve hiçbir neden ya da tarihi bir değişimden söz etmeden, Bizans kentinin Danışment yönetimine geçiş döneminde kente Eukhaita–Yankoniya–Çorum olarak atıf yapmaktadır. Bu durumda ikinci bir isim olarak ortaya çıkan Yankoniya kente Bizans dönemi için yerel kaynaklarda önerilen iki isimden biridir ve bu araştırmalarda da Eukhaita ismi hiç geçmemektedir. Başta H. Hüsameddin tarafından hiçbir gerekçe verilmeden sözü edilen iki isim–Nikonya ve Yankoniya–diğer bazı araştırmacılarında yayınlanmış ya da yayınlanmamış çalışmalarında yenilemektedir. Bkz.Bakırer, Ömür, "Bizans Danışmentli ve Selçuklu Devrinde Çorum", *Çorum Tarihi* (5. Hitit festivali), Ankara, 1985, s.53.

¹⁰ Bu ismin ise W.M. Ramsay'dan, Bollandistler, Muralt ve Duchesne ve Zonaras'ı taklit ettiklerini ve Eukhaita isminin farklı anlaşıldığını yazmaktadır. Bkz. Texier, Ch., age., s.20-21.

¹¹ M. 972 yılında Türklere karşı kazanılan zaferden sonra John Tzimisces tarafında Eukhaita'ya Theodoropolis isminin verildiğini kabul ediyor. Aynı görüşü destekleyen Cedrenus imparatorun, ST. Theodoros'un bu şehirde gömülü olduğunu ve bu yüzden şehre bu ismin verildiğini kabul ediyor. Konu ile ilgilenen diğer araştırmacılar Eukhaneia şehrinin Eukhaita ile aynı şehir olduğunu söylüyorlarsada Cedrenus, Eukhaita piskoposu Theohilus'dan bahsederken kelimeyi tarafsız ve cem olarak kullanıyor, müfret müennes olan Eukhaneia kelimesinden tefrik ediyor. Bu görüşlere göre ya Cedrenus bir hata yapmış ve aynı ismi iki şeklini birbirinden ayrı iki muhtelif isim gibi kullanmıştır. Diğer araştırmacılar (Bollandistler, Muralt, Duchesne) bu ayrı olan iki yerleşim yerini aynı yerleşim yeri olarak algılamışlardır. Bunlar Eukhania ile Eukhaita'yı aynı yerin başka başka isimleri olarak veren Zonars'ı taklit etmişlerdir. Ramsay bunun doğru olamayacağını söylüyor ve kanıt olarak ta II inci ve X uncu piskoposluk listelerinde Eukhaita ile Eukhania'nın başka iki metropolis olarak bahseder. Ayrıca Eukhaita'nın 886 ile 911 arasında ve Eukhania'nın 1035 ile 1054 yılları arasında metropolislik derecesine çıktıklarını kaydeder. Bkz.Ramsay, W.M., *Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s.20–21.

Eukhaita'nın, Çorum'un kendisi değil ancak yakınında bir yerleşme olması gerektiği görüşü, 1903'te J.G.C. Anderson tarafından benimsenmiş ve Elvan Çelebi¹² köyü önerilmiştir. N.

Köseoğlu ise; Elvan Çelebi köyünde, Bizans devrine ait bulunan eserler, taş ve mermer sütunlarla, bazı yazılı taşlar ve işlenmiş saçak ve sütun başlıkları olduğunu ve bunların bazılarının, Roma devrine ait olduklarını yazmaktadır. Ve yine cami ve türbe duvarlarında bulunan tezyinatlı Bizans eserleri ve köyün içinde, mahalle aralarındaki, Roma ve Bizans eserleri köyün, Türk devrinden evvelde yaşam alanı olduğunu ispatlar niteliktedir. H. Cumont ise 1926'da Eukhaita'nın, Avkatköy¹³ olabileceği görüşü, daha sonraki yıllarda, diğer bazı araştırmacılar tarafından da paylaşılırken, yakın zamana ait araştırmalarda Eukhaita'nın, bugünkü Çorum olduğu görüşü, S. Vryonis tarafından yinelenmiştir.¹⁴

Bizans dönemine ait bazı kaynaklarda, Eukhaita olarak atıf yapılan kentin Çorum'un kendisi ya da yakınlarındaki Elvan Çelebi köyü veya Avkat köylerinden biri olabileceği görüşü benimsenirse, bu yörenin Bizans döneminde Aziz Theodore kültürüne bağlılığı nedeniyle gerek dinsel, gerekse ekonomik açıdan geliştiği ortaya çıkmaktadır.

---

¹² Elvan Çelebi köyünün kurulduğu yerin ilk çağ ait ve adının eukhaita olan eski bir yerleşme alanı olduğunu ve bu adın biraz bozulmuş haliyle "Avkat" olduğunu ve Elvan Çelebi köyünün kuzeyindeki dağında "Avkat Dağı" olduğunu yazmaktadır. Bkz.Eyice, Semavi, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *İÜEFĐ, Türkiyat Mecmuası*, C.XV. İstanbul, 1968, s. 211-246.

¹³ Avkat köyü, Elvan Çelebi köyünün kuzeyindedir.

¹⁴ Bakırer, Ömür, agm., s.53.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLERİ DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHİRİ

1.Türk Hâkimiyeti Öncesi Çorum Şehri Tarihi

Çorum, binlerce yıldır çeşitli uygarlıkların yan yana yaşadığı, yerli Anadolu kültür geleneğini devam ettiren ender şehirlerimizdendir. Kültür ve belge zenginliği ile yerli ve yabancı birçok turist ve bilim adamının ilgi odağı olmuştur. Çorum ve çevresinde tarih öncesi çağlardan, Paleolitik¹⁵ ve Neolitik¹⁶ döneme ait taş alet ve gereçlere fazla rastlanmazsa da, Anadolu taş kültürünün son devresini oluşturan Kalkolitik¹⁷ çağa ait yerleşme ve yaşantı izleri görülmüştür. Anadolu’da yaklaşık olarak M.Ö.5000–3000 yılları arasında tarihlenen bu devri en önemli özelliği, yerleşme merkezlerinin oluşmaya başlamasıdır. Çorum ilinde de Alacahöyük¹⁸ bu merkezlerden biridir.¹⁹

Kalkolitik (bakır) devrinin özelliği, taş aletlerle birlikte, doğal bakırdan yapılmaz malzemenin kullanılmış olmasıdır. Bu kültürün Anadolu’da dört aşama geçirdiği ve yaklaşık İ.Ö. 4000- 3000 yıllarını kapsadığı bilinmektedir. Çorum ilinde rastladığımız ilk yerleşmeler Kalkolitik dönemin dördüncü aşamasına yani geç safhasında rastlanır. Yörede kazısı yapılan

¹⁵ Paleolitik devir, tarihten önceki devirlerin en eski safhası olup, “Yontma Taş Devri” olarak bilinir. Bu devirde insanlar, mağara ve ağaç kavuklarında yaşamlarını sürdürüyorlardı. Avcılık geçim kaynaklarını oluşturur. Siyasi olarak birliktelik söz konusu değildir. Devlet yapısı oluşmamıştır.

¹⁶ İnsanlar paleolitik devre nazaran kendilerini daha da geliştirmişler ve ateşi, seramik ve ziraatı keşfetmişlerdir. Yiyeceğini doğadan değil kendisi imal etmeye başlamıştır.

¹⁷ Neolitik devirden sonra başlamıştır. İnsanoğlu tarihin bu safhasında taş aletler yanında madenide kullanmaya başlayacaktır.

¹⁸ Alacahöyük Alaca ilçesinin 17 km. kuzeybatısındadır.

¹⁹ Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002, s.7–12.

merkezlerin hemen hepsinde Kalkolitik çağa ait kap, kakak ile bakırdan yapılma malzeme ele geçmiştir. Her antik yerleşmenin altında, Kalkolitik döneme rastlanması, doğal bakırın yöredeki varlığına bağlanabilir. Bayat ilçesinin, Astar Deresi mevkiinde doğal bakır filizleri ele geçmiştir. Ayrıca yörede diğer zengin maden yataklarının bulunması teknolojide evrimi çabuklaştırmış, zengin etnik grupların ve krallıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak en önemli kalkolitik yerleşme, Alaca'nın 15 km. Kuzeyi Büyük Güllücek köyünde yapılan kazılarla ortaya çıkmıştır.

Büyük Güllücek yerleşmesi yörenin bu dönem için Balkanlarla ilişkisini vermesi bakımından ilgi çekicidir. Büyük Güllücek ile Karanova (Bulgaristan) ve Karadeniz'in, Kızılırmak deltasındaki İkiztepe Kalkolitik çağ kapkaçakları ile arasındaki benzerlikler rastlantının çok ötesindedir. Böylece Balkanlar ile Karadeniz ve İç Anadolu arasındaki ekonomik ilişkilerin başlangıcının Kalkolitik döneme kadar gittiği anlaşılmaktadır. İlişkilerin Doğu – Batı yol güzergâhı ile olabileceği gibi deniz yolunun da o dönemlerden itibaren kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.²⁰

Kalkolitik devirden sonra Anadolu'da Tunç devri başlar. Bu devir Anadolu coğrafyasının ve halklarının yeni bir yapılanma sürecidir. M.Ö.3000–1200 yılları arasında tarihlenir. Ve üç safhadan oluşur. Eski Tunç (M.Ö.3000–2000), Orta Tunç (M.Ö.2000–1500), Yeni Tunç (1500–1200). Bu devirlere yaklaşık verilen tarihlerden de görüleceği üzere Yeni Tunç devri, Büyük Hitit İmparatorluğu (M.Ö.1400–1200) zamanına rastlar. Orta Tunç, Asur ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö.1950–1750) ve Eski Hitit (M.Ö.1700–1500) devirlerini içine alır. Eski Tunç devrinde bakırın yanında tunç, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi çeşitli madenler de bol miktarda kullanılmıştır. Ayrıca bu devirde etrafı surlarla çevrilmiş küçük şehir devletlerinin kurulduğunu görüyoruz. Çorum ilinin antik tarihinde en önemli dönemi, Tunç çağıdır. Bakırın yanı sıra yeni alaşımların da kullanılması hayatı kolaylaştırmış ve köyler kentleşmişti. Eski Asur kaynaklarından çıkarılan bilgilerde, M.Ö.3000 yıllarda Anadolu'da etrafı surlarla çevrili en az 17 kent devletinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Çorum ve

²⁰ Uluç, Sevim, “Çorum ve Çevresi”, *Çorum Tarihi* (5. Hitit Festivali Komitesi) Ankara, 1985, s.28–29.

çevresinde de böyle etrafı surlarla çevrili ve zengin beylikler halinde pek çok kent devletinin varlığı belirlenmiş durumdadır.²¹

Anadolu’da, Eski Tunç çağı kültürleri yaşıyordu. Bu devirde, Kalkolitik çağıdakinden farklı olarak etrafı surlarla çevrili, krallıkla idare edilen küçük şehir devletleri vardı. Bu devirde Anadolu coğrafyasında yaşayan birçok kavim görmemiz mümkündür. Hattiler,²² Luwiler,²³ Huriler²⁴ toplum adları yanında; Neşa, Kaniş, Zolpa, Kuşşora, Puruşan’da gibi kent adlarını Hitit belgelerinden öğreniyoruz.²⁵

Orta Tunç devri Anadolu’da Asur ticaret kolonilerinin²⁶ ve Eski Hitit Devletinin ortaya çıktığı dönemdir. Ve Eski Tunç çağından, yazının ortaya çıkmasıyla ayrılır. Bu dönemde kullanılan uluslararası dil Akaçta’dır. Çivi yazısı ve Eski Asurca yazılmış olan ve Kültepe, Boğazköy ve Alişar’da ele geçen 13.000 civarında yazılı belge, dolaylı da olsa İç Anadolu’nun o zamanki siyasi ve sosyal tarihi hakkında pek çok bilgi vermektedir. Asurların önderliğinde Mezopotamyalıların ticaret için Anadolu’yu keşfetmeleri herhalde üç binin sonlarında kent- beyliklerinin zenginleştiği döneme rastlar. Asur’dan 200–250 eşekten oluşan kervanla gelen malların yollarda korunması ve hatta sarayda depolanmasına yardımcı olan yerli beyler gelen mallardan gümrük almaktaydılar. Gelen mallar genelde esans, kumaş ve kalaydı. Çorum’da bilinen en eski Karum, Boğazköy’de bulunuyordu.²⁷

²¹ Memiş, Ekrem, agm., s.13; Uluç, Sevim, agm., s.28.

²² Hititlerden önce Anadolu’da yaşayan ve oldukça ileri sayılabilecek bir kültür seviyesine ulaşmış olan Hattiler yaşıyordu. Hattilere ait Hititlerden kalma metinlerden bilgiler edinilsede Hattilerin kesinlikle tarihlerini aydınlatacak yeteri kadar bilgiye henüz ulaşamamıştır. Hititler yaşayışları, yasaları, çok tanrılı inançları, pek çok dille yazılan yazmaları, seramik eşya üretimleri, baskı teknikleri, arşivleri uygarlıklarının halen göstergesi olan kayalar üzerindeki kabartmalar, hayatın her safhasına yansımış temizlik ve ordu anlayışları ile tarihe iz bırakmış büyük bir uygarlıktır.

²³ Güney Anadolu sahil ovasında medeniyete kurmuşlardır. Mersin-Yümüktepe ve Tarsus-Gözlükule’de yapılan kazılar, Luwiler’in bu bölgede yaşadıklarını ispatlamaktadır.

²⁴ Mardin merkez olmak üzere, Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya’daki Musul ve Kerkük bölgelerinde medeniyet kurmuşlardır.

²⁵ Ünal, Ahmet, “Hitit Kenti Ankuva’nın Tarihçesi” *Belleten*, 45/2, Ankara,1981, s.433.

²⁶ Kuzey Mezopotamya’da büyük bir devlet kurmuş olan Asurlular M.Ö.2000 başlarında özellikle bakır ve madenler açısından zengin olan Anadolu ile yoğun bir ticari ilişkiye girerler ve Anadolu’da 9 ayrı yerde Karum adı verilen ticari merkezler kurarlar. Bu çağda sanat, yerli gelenek ve göreneklere yaşatmakta ise de, yani yerli Hatti Sanatı Mezopotamya’dan gelen tüccarların, yerli halka devlet kurma fikrini aşılamaları Hitit Sanatı ve Devletinin temellerini atmıştır.

²⁷ Uluç, Sevim, agm., s.31.

M.Ö.2500-M.Ö.1200 arasında Anadolu da kendilerine özgü kültürleri oluşmuş ve uluslaşmış topluluklar bulunuyordu. Hattiler, Luviler, Huriler, Hititler bu ulus devletlerin başında gelenler idi. Hititler bu şehir devletlerini egemenliği altına almış ve Anadolu coğrafyasının bilinen ilk siyasi gücü olmuşlardır. M.Ö.2000. yılda bu coğrafyada hüküm süren Hititler kullandıkları dil itibariyle Avrupa dil ailesinden kabul edilirler. Bunun içindir ki Hititler; Anadolu coğrafyasının yerli halkı olarak kabul edilir. Ne zaman ve nereden geldikleri kesinlik kazanmayan bu halk, Çorum ve çevresinde başkentler kurmuş ve bu coğrafyanın diğer uluslar arasında tanınmasına vesile olmuşlardır.

Hitit imparatorluk devri her yönüyle eski Hitit kültürünün devamıdır; ancak bu dönem de gerek mimarlık ve gerekse betimle sanatında imparatorluğa yakışan anıtsallık' ta eserler ortaya konmuştur. Bunun en çarpıcı örneği bizzat başkentleri Hattuşa'nın kendisidir. Büyük kale denilen üzerinde sarayların kurulduğu bir şehirdir.²⁸ Hattuşa, Hititlerden evvel burada yaşayan Hattiler'in verdiği bir isimdir. Burasının Hittiler'den evvel Paleolitik ve Kalkolitik çağda da iskân edildiği fakat asıl yerleşmenin Eski Tunç çağında olduğu kazılarda anlaşılmaktadır. Hitit Kralı Anitta, M.Ö.1720 yılında burayı başkent yapmıştır. Güney portiğinden A olarak adlandırılan ve beş ince uzun odadan meydana gelmiş olan arşiv binasına çıkılır. M.Ö. XIII. yüzyıla ait bu iki katlı yapı tarihteki en eski kütüphane²⁹ olarak tanımlanabilir. Esas yapı 32m. olup, alt kısmında depo odaları bulunmaktadır. Kazılarda güneydeki üç odada 3350 adet tablet bulunmuş ve Hitit tarihi ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. Boğazköy'de yapılan kazılarda Hitit imparatorluğa ait beş büyük tapınak bulunmuştur. Hititlere ait yapılarda dikkat çeken kabartma sanatının izleridir. Vazolardaki kralın törenine, av sahnesine ve görünüşü ile Mısır Sfenksleri'ni andıran şekli ile şehrin giriş

²⁸ Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1997, s.114.

²⁹ İlkçağ uygarlıkların bilinen ve bilinmesine vesile olan en önemli unsur yazıdır. Bu konuda Hititlere değinilmeden geçilmez. Tarihin bildiği ve kabul ettiği ilk yazılı antlaşma metni yine Hititlere aittir. Kadeş savaşı, Hitit ve Mısır arasında olmuştur. Bu savaştan sonra, M.Ö.1285 yılında Hitit Kralı III. Hattuşili ve Mısır Firavunu II. Ramses arasındaki bu yazılı metin gümüş levha üzerine M.Ö.1269 yazılmıştı. Kültür medeniyeti geniş olan bu devlet siyasi ve sosyal hayatı ile ilgi görmektedir. Yarı demokratik diyebileceğimiz meclisinin varlığı (Pankuş) kraliçenin yönetimdeki bazı hakları ve yazılı bir anayasanın varlığı, bu kültürün devrindeki önemini bize vermektedir. Bkz. Ozulu, Abdulkadir, *Hititler*, Çorum, 2004. s.14.

kapısındaki 2m.boyu kabartma eserlerdir. Özelliği ile Alacahöyük kabartmaları Ön Asya dünyasındaki ilk anıtsal örneklerini teşkil etmesidir.³⁰

İmparatorluk devrine kadar geçen 400 yıllık süre içerisinde Hitit devletini 19 kral yönetmiştir. Ancak bunlar hakkında en geniş bilgi I.Hattuşili zamanına aittir. Hitit Devleti bir süre sülaleden olmayan zorba krallar tarafından yönetilmiş ve kanlı bir dönem yaşanmıştır. Ancak Tuthalia ile birlikte tekrar Hatti sülalesi başa gelmiştir. Ve devletin siyasi otoritesini tekrar sağlarlar. Tuthalia II.'den sonra idareyi Şuppiliuma almış ve devleti eski gücüne ulaştırmıştır. Bu dönemde devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Ele geçen yazışmalardan Mısır, Suriye, Kıbrıs, Filistin ve Fırat havzasında birçok kavimle siyasi ve ekonomik ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır.

Hitit Devleti M.Ö.1190 yılında tarih sahnesinden çekilişi sırasında Anadolu büyük bir kargaşa ve siyasi çöküntü içindeydi. Hitit Devleti yaklaşık 600 yıllık bir süreçten sonra yıkılışı ile Anadolu'da büyük boşluk bırakmıştı. Huzur ve güvenlik içindeki bölge artık Gaşkalar'ın³¹(Kaşku) egemenliğine giriyordu. Böylelikle bölge için Tunç çağı kapanıp, Demir çağı başlıyordu.³² Hitit imparatorluğu yaklaşık M.Ö.1200 tarihlerinde, seri bir akınla yıkılmıştır. Ancak Hititleri, kimin yıktığı tartışmalı da olsa genelde balkanlardan gelen deniz kavimlerinin yıktığı görüşü kabul görmektedir. Yaklaşık aynı zaman rastlayan Yunanistan, Adalar ve Batı Anadolu krallıklarının yıkılması da bunu kuvvetlendirmektedir.

M.Ö.1200 yıllarında Ege göçleri ile Boğazlar ve Adalar üzerinden Anadolu'ya gelen kavimler,³³ zayıflamış olan Hitit devletini yıkarlar. Bu devirde Anadolu, 200 yıllık tarihi bir karanlığa gömülür. Siyasi teşekkül olarak MÖ.8. y.y geldikleri sanılan, Friglerin devri,

³⁰ Akşit, İlhan, *Uygurluklar Ülkesi Türkiye*, İstanbul, 2003, s.243; Sevin, Veli, agm, s.119.

³¹ Gaşkalar, M.Ö.2.bin yılında Anadolu'da büyük bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Hitit Devleti, çevresindeki barbar ve yarı barbar kavimlerle mücadele etmiştir. Bu mücadelede Hitit Devletine boyun eğmeyen kavimler arasında Gaşkalar da vardır. Karadeniz bölgesinde yaşamaktadırlar. Bkz. Memiş, Ekrem, agm., s.42-44.

³² Sevin, Veli, agm., s.123.

³³ Bu kavimler: Şerdanalar (Sardunyalılar), Danunalar (Adanalılar), Pelestler (Filistler), Şekelerler (Sicilyalılar), Turşalar (Etrüskler), Zakkalar, Vavaşlar olarak bilinirler. Bu kavimler kültüresiz, devlet otoritesinden yoksun ve kabile devletleri kurarlar. Bkz. Memiş, Ekrem, agm., s.42-44.

Orta Anadolu'da başlar. Yıkılan ve harap olan Hitit şehirleri üzerine kendi medeniyetlerini kurmaya çalışırlar böylece Çorum'daki Alacahöyük, Eski yapar,³⁴ Demircihöyük, Kale hisar,³⁵ Kalinkaya,³⁶ Boğazköy, Friglerin canlandırmış oldukları Hitit şehirleri arasındadır. Ayrıca Orta Anadolu'nun batısında Sakarya (Sangarius) nehri, Porsuk (Temris) nehrinin birleştiği yerde. Midas'ın babası Gordion'un kurduğu kent, M.Ö. VII. yüzyılın başına kadar Friglerin başkenti olmuştur. Gordion'dan geçen yol Ankara'ya uğradıktan sonra Hattuşa'ya gitmektedir. Böylece Friglerin başkenti Gordion, Hattuşa'ya doğrudan bağlıdır. Çorum ilinde bugüne kadar yapılan kazılarda Frig yerleşmelerinin Pazarlı hariç hemen hepsi eski Hitit yerleşmeleri üzerinde görülmektedir. Bundan dolayı önceleri Friglerin Hitit imparatorluğunu yıkmış olabileceği kanısı yaygındı. Bütün yerleşmelerde ki üç yüz yıl gibi farkın bulunması bu kanının doğru olamayacağını göstermektedir.³⁷

Friglerin, Kimmer akınları ile zayıf düşmeleri sonucu özellikle Batı ve Orta Anadolu, Lidya egemenliğinin etkisine girmiştir. Fırtına gibi gelip geçen ve uğradı her yeri yakıp yıkan Kimmerler, Çorum ve çevresindeki Frig kentlerini teker teker yağmaladıktan sonra, iz bırakmadan çekip gitmişlerdir. Daha sonra Perslerin yörede gözlemledikleri yüzlerce terk edilmiş köy yıkıntıları bu akımlardan arta kalmış olmalıdır. Lidya'nın yıkılışı Ön Asya tarihinde yeni bir dönem açmıştır. İranlılar, Batıda Yunanistan, Doğuda Hindistan'a kadar olan bütün toprakları alarak, büyük bir imparatorluk kuracaklardır.

Akamenid hanedanı, bu büyük imparatorluğu, yirmi üç satraplığa ayırmış ve Anadolu önemli satraplıklar'dan olup Anadolu'yu da dörde ayırmışlardır. Çorum bu ayırmda Katpatuka dedikleri, Kapatokya satraplığı ile Frigya satraplığının yönetimi altına gitiyordu. Ancak Lidya Kralı Alyates'in, Med kralına yenilmesi ile Çorum ve çevresi Perslerin egemenliğine geçmiştir. Daha sonra Pers imparatorluğunun başına gecen Kiroş Yunanistan'dan Hindistan'a ve Karadeniz'in kuzeyinden, Basra körfezine kadar genişleyen

³⁴ Sungurlu–Alaca yolu üzerinde Alacaya 5 km. uzaklıkta

³⁵ Alacaya 20 km. kuzeyinde

³⁶ Alaca höyüğünün 15 km. kuzeyinde.

³⁷ Uluç, Sevim, agm., s.39–40.

bir imparatorluğu gerçekleştirmiştir. İmparatorluk yirmi büyük Satraplığa (eyalet) bölünmüş ve her birinin başına Satrap adına genelde yerli halktan bir kişi geçirilmiştir. Anadolu'daki Satraplık'ta önemli idi ve bunların başında Kapadokya gelmekteydi. Çorum coğrafyasında ise, Hititlerin kültür şehri olan Zile, Persler ve Pontuslar döneminde bu kutsallığını korumuştur. Perslerin kurdukları posta teşkilatı ve yol şebekesi çalışmaları bölgede ticaret ve kolonilerin canlanmasında etkili olmuştur.³⁸

Perslerin, Makedonyalı İskender'e yenilmesi ile Anadolu'da başlayan Helenizm hareketleri en az Kapadokya'da etkili olmuştur. Kapadokya halkı, Pers soylularından ve mülk sahiplerinin yönetiminden memnundur ve soylu toprak sahiplerinin, Makedonyalıların egemenliğine karşı kurmuş oldukları Pontus ve Kapadokya krallıklarını desteklemiştir. Yerli halk bir mozaik renkli taşları gibi türlü etnik gruplardan oluşmaktadır. Akatça bir belgeden edindiğimiz bilgiye göre Anadolu'da II. Binde en az 17 etnik grup yaşamaktadır.³⁹

M.Ö. III. yüzyıl'dan itibaren yöreye yerleşen Galatlardan dolayı Kapadokya'nın hiç değilse bir kısmında yeni bir yönetim sistemi ile karşılaşırız. Anadolu'ya gelen üç Galat boyu da "Tetrak" denilen dört sözcü tarafından yönetilmekteydi. Bunların yanı sıra bir yargıç, bir komutan ve komutan yardımcısı vardı. Bu yönetici sınıfı halkın seçtiği 200 kişilik bir meclis vardı. Helenistik dönem Anadolu için iç karışıklıklar dönemdir. İskender'in ölümü imparatorluk üçe ayrılır. Anadolu'da ise yerli krallıklar bu Kargaşadan faydalanıp egemenliklerini devam ettirme çabasına girer. Bunların içinde Orta Avrupa'dan gelen ve Anadolu'ya yerleşen Galatlarda vardır.⁴⁰

Bu dönemde Anadolu'da halkın egemenliğini tanımayan, ona karşı bağımsız krallıklar kuran üç önemli krallık mevcuttu. Bunlar Pers soylularının kurduğu Kapadokya ve Pontus krallıklarıyla, Galat krallığıdır. Zamanla Pontuslar kuzeye çekileceklerdir. Pontus ve Kapadokya krallığının kurulduğu yıllarda, Roma'ya bağlanana kadar geçen yaklaşık iki yüzyıl boyunca Çorum ilinin bugünkü toprakları Paflagonya halkı, Galatlar, Pontus ve Kapadokya

³⁸ Alp, Sedat, *Ön Asya'da Sosyal İlişkiler*, Ankara, 1974, s.425.

³⁹ Uluç, Sevim, agm., s.42.

⁴⁰ Uluç, Sevim, agm., s.45.

krallığı arasında egemenliğin el değiştirdiği bölge olarak göze çarpmaktadır.⁴¹ M.Ö.92 yılında Pontus Kralı Mitaras ile Ermeni Kralı Tigan, Kapadokya için, Roma'ya karşı mücadele ettiler.

İki güç arasında kalan halk isyan etme seviyesine gelmiştir. Bölge bu iç karışıklıklardan ve çekişmeler oldukça bunalmıştı. Bu devrin siyasi ve sosyal olayları halkın durumunu tam olarak açıklayabilmek için devre ait çalışmaların incelenmesi gerekmektedir Fakat bu devre ait fazla bir çalışmanın olması bunu zorlaştırmaktadır. Araştırma yapmak için en uygun yöntem şehrin adı üzerinde olacaktır ki, şehrin adı tam olarak netleşirse bu isim doğrultusunda Çorum şehrinin bu devrede sosyal ve iktisadi hayatı daha iyi anlaşılabilir düşünüyoruz.

Roma İmparatorluğu'nun 395'te bölünmesinden sonra Anadolu coğrafyasını da içine alan bölge, Doğu Roma (Bizans) devletinin egemenliği altına girmiştir. Bu egemenlik Türklerin, 1071 yılında Anadolu'ya gelmelerine kadar sürecektir. Bu süre zarfında Çorum şehri hakkında fazla bilgi ve belge yoktur. Çorum ve çevresi hakkında bilgi sahibi olmak için şehri ilk önce yerini tespit etmek ve Çorum şehrinin dönem içerisinde ekonomik, kültürel ve sosyal hayatı hakkında bilgi sahibi olmakla mümkün olacaktır. Aslında bu bölgenin bütün Orta Çağ tarihi epeyce karanlık ve çelişkili varsayımlarla doludur ve henüz ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Kentinde gerek Bizans gerekse Danişment, Selçuklu ve Beylikler dönemlerine ait anıtsal yapıların bulunmayışı ya da ilk olarak bu dönemde yapılmış olsalar dahi özgün niteliklerini yitirmiş olmaları, araştırmaların eksikliğine ve kısıtlılığına en büyük neden olarak işaret edilebilir. Anıtsal yapıların yanı sıra yazılı belge ve küçük buluntuların da eksikliği Çorum yöresinin orta çağ tarihini, Anadolu'daki genel gelişmeler çevresinde ele almayı ve bazı varsayımları benimseyerek değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

VII. yüzyıldan başlamak üzere Bizans imparatorluğu yeni bir gelişme dönemine girmiş ve politika, ekonomi yanı sıra sosyal ve kültürel konularda da yeni bir yön kazanmıştır. Heraclius dönemi ile bağdaştırılan bu yeni düzen, imparatorluk vilayetlerinin geniş askeri

---

⁴¹ Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark Perslerden Romalılara, Selçuklular, Nabatlar, Galatlar Dönemi*, Ankara, 1984, s.466.

bölgelere ayrılması esasından kaynaklanmaktadır. Bu bölgelere Yunanca “Tema”⁴² ismi verilmiştir. Temaların kuruluşu taşra yönetim biçimini temelden etkilemiştir. Eukaita kentinin kuruluşu ile ilgili bilgiler varsayımlara dayanmaktadır.

Bizans imparatorlarının en önemli başarıları bir Roma döneminde bölgenin farklı gelişmeleri sonucu genelde düzensiz bir dağılım gösteren kentlerin dağılımlarını dengelemek üzere yeni kentler kurdukları belirtilmektedir. Bu yeni kentler özellikle Romalılar döneminde, yapay olarak geniş arazi parçalarına bölünen bölgelerde kurulmuştur ki Pontus bölgesinde kurulan üç yeni kent arasında Eukhaita’da anılmaktadır. Bu nokta da kentin tümüyle yeni baştan mı kurulduğu yoksa mevcut küçük bir yerleşmenin ekonomik yönden gelişmesi ile yeni bir kimlik mi kazandığı düşünülebilir. Zira genelde imparatorların kurdukları yeni kentler, mevcut bir yerleşmenin çeşitli nedenlere gelişmesi sonucu bu yerleşmeye kendi kendini yönetebilmesi için bazı hakların devlet tarafından verilmesi sonucu biçimlenmiştir.⁴³

Yukarıda belirtildiği gibi VII. yüzyıldan başlamak üzere Arap saldırılarına karşı imparatorluğu korumak için kurulan tema sistemi ile birlikte aynı amaca yönelik olmak üzere, kale inşaatları başlamış ve Roma döneminin kırsal yerleşmeleri kalelerle çevrilerek yeni bir görünüm kazanmıştır. İmparatorluğun özellikle önemli stratejik konumu olan sınır kentleri yanı sıra daha iç kısımlardaki kentlerine de inşa edilen kalelerde temaların askeri yöneticisi yaşarken, asker–çiftçiler kale çevresinde yine savunma amacıyla kule–ev biçiminde inşa edilen konutlara yerleşmişlerdir. Çorum kentinde eğer Bizans döneminde bir kale inşa edildi ise bunun 7.yy ait olabileceği düşünülebilir. İnşaat için önerilebilecek ikinci tarih ise III. Michael dönemidir. Bu imparator, M.860’lardan başlamak üzere Anadolu’da kale inşaatına önem vermiş, 715/717 tarihleri arasındaki Arap istilasını sırasında Mutasım tarafından tahrip edilen bazı kaleleri yeni baştan inşa ettirmiş ve onartmıştır.⁴⁴

⁴² “Tema” kelimesi kordu manasına gelmekte olup, sonradan bu yeni askeri bölgelere ad olarak kullanılmıştır. Bu müessese, askeri birliklerin–temaların Anadolu’daki bölgelere iskân edilmesi suretiyle meydana gelmiştir ve işte bunun içindir ki, birliklerin yerleştirildiği bölgelerde “thema” olarak zikredilmektedir. Bkz. Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara,1995, s.90.

⁴³ Bakırcı, Ömür, agm., s.54.

⁴⁴ Arıncı, Rifat, “Arzda ve Yurdumuzda Zلزele Bölgesi ”, *Çorumlu Dergisi*, S.28, s.900–901.

İç Anadolu'daki ve özellikle Pontus bölgesindeki Bizans kentlerinin yapısal durumları yeterince ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Ancak Helenistik ve Roma kentlerinin simgesi olan palaestra, gymnasium, tiyatro ve mabet yapılarının Hıristiyanlığın gelişi ile işlevlerini yitirdikleri ve kilisenin bunlara ait bazı işlevleri kendinde topladığı söylenir. Giderek Bizans kentlerinde kale, kilise ve agora sosyal yaşamın önemli odakları olarak gelişmişlerdir.

Çorum kentinde, Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının bulunmayışı, herhangi bir değerlendirmeğe olanak vermemektedir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi kentin ekonomik yönden geliştiği dönemde çarşı ve pazaryerleri ile donatıldığı varsayımı kabul edilirse şimdi hiçbir iz kalmamakla birlikte, bu tür yapıların, Bizans döneminde var oldukları düşünülebilir. Ayrıca şimdiki kale duvarları inşa edilirken, yapı taşı olarak kullanılan bazı yazıtlar ve sütun parçaları kale inşaatı yapılırken bölgede hem Roma hem de Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının ve belki de bir kalenin bulunduğu işaret etmektedir.⁴⁵

2. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri

Süleyman Şah'ın, 1085 yılında, Anadolu birliğini kurmayı başardıktan sonra, aynı yıl ölümü üzerine kendi yerine tayin ettiği emirler bağımsızlık kazanarak kendi beyliklerini kurmuşlardır. XI. yüzyıl sonlarında Anadolu'da çeşitli yönetim birimlerine ayrıldığı ve bunlar içinde özellikle Danişment Beyliği'nin kuvvetlenerek beyliğini genişlettiği belirtilmektedir. Danişmend Ahmet Gazi, Sivas, Kızılırmak, Yeşilirmak ve Kelkit su dolaylarıyla Amasya, Kastamonu, Tokat, Niksar, Çankırı, Çorum, Ankara ve Malatya'yı içine alan beyliğini kurmuştur. Danişmentliler, Anadolu Selçuklularına bağlı olarak yaklaşık 1095'ten 1175 yıllarına kadar Yeşilirmak ve Kelkit suyu dolaylarında, hüküm sürmüşlerdir. Esas olarak Sivas, Tokat, Amasya çevresinde kurulan beylik 1127–1142 yılları arasında genişleyerek

⁴⁵ Arıncı, Rifat, agm., s.897–903.

Ankara, Çankırı, Kastamonu, Çorum ve Yozgat çevrelerine de genişletir. Bu arada değişik dönemlerde de başkentleri değişmiştir. Çorum ve yöresinde Danişment hâkimiyetinin en önemli olayları yeni yurda yerleştikleri bu dönemde batıdan gelen Haçlı seferlerine karşı savunmak zorunda kalmalarıdır. Gerek 1097’da gelen Birinci Haçlı seferi, gerekse 1101’deki İkinci Haçlı seferi, Danişmentli Beyliği için epeyce etkili olmuş, diğer taraftan Selçuklularda Anadolu birliğini kurabilmek için Danişmentlilerle mücadele etmişlerdir.

Orta Anadolu şehirlerinin karakteristik tarihini yaşayan Çorum, bu süreçte birçok istila hareketlerine ve işgallere sahne olmuştur. Bizans yönetimindeki Çorum, Tokat, Çankırı, Amasya, Sivas şehirleri Danişment Gazi ile birlikte Karatekin, Osman Bey, Süleyman Bey ve İltekin Gazi, Tursan, Çavuldur, Kara Doğan, Çaka, Eyyub b.Yunus gibi gaza arkadaşları tarafından gerçekleştirilecektir.⁴⁶

Kızılırmak ve Yeşilirmak vadileri, XI. yüzyılın ortalarından sonra Türk gazilerinin akınları başlamıştır. 1054–1057–1058 yıllarında yapılan bu ilk akınlar gelip geçici de olsa Amasya Çankırı, Kastamonu yörelerinde yaşayan halkı etkilemiş ve bunlar kendi yerleşmelerini terk ederek surları ya da kalesi olan kentlere sığınmaya başlamışlardır. Bu olaylar giderek kent nüfuslarında geçici çoğalmalara neden olmuştur. Bu dönemde Eukhaita kentinin bir kalesi olduğu ve sur duvarları ile çevrili bulunduğu varsayımı kabul edilirse burada da bir nüfus artışı olduğu düşünülebilir. Aynı yörenin, Türkler tarafından kesin fethi, bu ilk gazaları izleyen XI. yüzyılın sonlarında, daha yoğun kuvvetlerin gelmesi ile olmuştur. Ancak Bizans hâkimiyetindeki Çorum ve çevresinin Danişmentliler tarafından fethi ve özellikle kimin tarafından alındığı konusunda tarihi rivayetler ve görüşler değişkendir.⁴⁷

Malazgirt savaşı ile birlikte Türkmenler, yoğun bir şekilde Anadolu’nun iç kısımlarına doğru ilerlemeye başlamışlardır. Selçuklu komutanlarından olan Danişment Ahmet Gazi, bölgenin fethi ile görevlendirilmiştir. Ahmet Gazi, 1071’de Sivas ve çevresini altıktan sonra,

⁴⁶ Sabuncuoğlu, M. İhsan, age., s.10–12; M. Halil Yınanç, “Danişmentli”, *İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, 1977, s.469.

⁴⁷ Bakırer, Ömür, agm., s. 58.

1073'te Niksar ve Tokat'ı almış⁴⁸ bu şehirlerden sonra Amasya'yı alıp Çorum sınırlarına dayanmıştı. Çorum'un, Danişmentliler tarafından fethi ile ilgili görüşler farklıdır. Emir Danişment Ahmet Gazi'nin, Çavlı Bey idaresindeki askerleri, Çorum'a yolladığı ancak kentin, Bizans Valisi Nestor'un çevresindeki Bizans kentlerinin valilerinden yardım alması üzerine, Çavlı Bey'in hücumunun neticesiz kaldığı ve Ahmet Gazi'nin, 1075 yılında kendisinin Çorum Kalesini fethettiği şeklindedir. Aynı görüşün devamı olarak da Ahmet Gazi'nin bu olaydan sonra Çorum Valisi Nestor'u alarak Osmancık tarafına gittiği ve Çorum yöresine Alayuntlu aşiretini yerleştirdiği şeklindedir.⁴⁹

Çorum yöresinin, kimin tarafından fethedildiği konusundaki ikinci görüş, bu bölgenin Emir Danişment Ahmet Gazi tarafından fethinin, imkânsız olduğu gerekçesiyle Emir Tutak ya da Emir Artuk üzerinde durulmaktadır. Melikşah'ın ümerasından olan bu iki kişinin 1072'den başlamak üzere, bütün Orta Anadolu'yu fetheddikleri ve Emir Artuk'un, Emir Danişment Ahmet Gazi'ye atfedilen bölgeyi fethettikten sonra, yine feth için Bağdat'a tayin edildiği ve Ahmet Gazi'nin bundan sonra bu bölgeye, emir tayin edildiği şeklindedir.⁵⁰ Karatekin Bey İskilip'i, Osman Bey'de Osmancık'ı almak için memur edilmişlerdir.⁵¹

Danişmentli Beyliği'nin, Anadolu Selçuklularına bağlanması, II. Kılıç Arslan (1156–1192) döneminde olmuştur. Batıda, Bizans imparatoru Manuel ile anlaşma imzalayarak batı sınırını güvence altına alan II. Kılıç Arslan, Anadolu'da, birliği kurma çalışmalarına hızlandırmıştır. Danişmentlilerden Elbistan, Darendede ve havalisini, Kayseri, Zamanaltı bölgesi ve Malatya'yı, kardeşi Şahinşah'tan Ankara ve Çankırı'yı almıştır. Anadolu Selçuklularına karşı, Danişmentlilerin her zaman dayanağı olan Musul ve Halep Atabeyi Nur-al-din Mahmud'un ölümünden sonra (1174) Sivas, Niksar ve Tokat'ı ve giderek bütün Danişment arazisini zaptederek 1178 yılında, bu beyliğe son vermiştir. Danişmentli Beyliğinin, Anadolu Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden sonra Kayseri, Çorum, Kastamonu hattının doğusunda kalan ve

⁴⁸ Gökbilgin, M. Tayip, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, C.12/1, İstanbul, 1979, s.402.

⁴⁹ Anakök, Tayyar, age., s.31.

⁵⁰ Yınanç, M. Halil, agm., s.469; Anakök, Tayyar, age., s.30.

⁵¹ Anakök, Tayyar, age., s.38.

Sivas'ın merkez olduğu genişçe saha Kayseri, Niksar, Tokat, Sinop ve Çorum çevreleri ile “Danışmendiye Vilayetini” oluşturmuşlardır. Bu vilayette, eski Danışment ailesinin devamı olan beyler “melik” unvanıyla bazı kalelerde hüküm sürerken, Selçuklu hanedanından prensler de aynı şartlarda valilik yapmışlar ve Danışment sülalesi böylece devam ederken, Selçuklu şehzadeleri de, bu bölgede yerleşme olanağı bulmuşlardır.⁵²

Danışmendiye vilayeti için yukarıdaki bu tanımlar çerçevesinde, vilayetin Sivas ve Amasya gibi büyük ölçekli kentler ile Çorum arasında bir karşılaştırma yapıldığında bu kentlerdeki yaşam biçimini simgeleyen anıtsal Selçuklu yapılarına karşın Çorum kentinde bir kalıntı bulunmayışı, değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Danışmentliler ya da Selçuklular döneminde inşa edildiği sanılan kale şehrin bir melik tarafından idare edilen ve bir kale içi yerleşmesi olduğunu düşündürebilir. Ancak Selçuklular döneminde, kentin bir nevi sancak beyliği merkezi olan “Serleşkerlik” olarak tanımlanması bu düşünceyi de pek desteklememektedir.⁵³

Beylikler devri, XIII. Yüzyılın sonunda, Anadolu Selçuklu devletinin otoritesini kaybederek yıkılmasından sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan ve eski kaynaklarda “Tevaiif-i Müluk” diye anılan Türk Beyliklerinin egemen olduğu dönemdir. Sayıları büyüklü küçüklü olmak üzere yirmiye geçen, başta, merkezi otoritenin zayıflaması olmak üzere, birçok siyasal ve toplumsal olaylar sonucu meydana çıkan bu Beylikler, XIII. Yüzyılın sonunda başlayarak, Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları beyliklerinin egemenliklerini kaybettikleri XVI. Yüzyıl başına kadar geçen süre içinde, Anadolu'nun tarihi çehresini belirlemişlerdir.

Bu dönem Anadolu-Türk tarihi bakımından oldukça ilginçtir. Çünkü 1018'de başlayan ve 1040'a kadar süren ilk akınların ardından, 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu kapıları Türklere açıldı. Anadolu'da ilk büyük Türk devleti olan Selçuklular kuruldu. Beylikler, bu devletin birer parçası idiler. Selçuklunun, zayıflayıp Moğol akınları sonunda yıkılması ile bağımsız bir

⁵² Bakırer, Ömür, agm., s.60.

⁵³ Bakırer, Ömür, agm., s.61.

devlet olarak ortaya çıktılar. Osmanlı devletinin beylik sürecinde de devam eden bu siyasi yapılanma, devrin en büyük ve en güçlü devleti Osmanlı idi. Bu yüzden Beylikler, Anadolu Selçuklu ile gelişerek Osmanlılara ulaşan Türk-İslam kültürünün, bir ara dönemini oluşturur. Bu devrin müesseseleri, kültürü Osmanlı dönemi içinde büyük önem taşır.⁵⁴

1341’de Moğol emirliklerinden Uygur Türkü olan Alaaddin Eratna tarafından, Eratna Beyliği kurulmuştur. Eratna Bey, Ebu Said Bahadır Han’ın (1316–1335) devrinde Anadolu umumi valiliği yapmış olan, Emir Çoban’ın oğlu Demirtaş’ın kız kardeşi ile evlenmiştir. Emir Çoban’ın öldürülmesi ve sıra kendisine geldiğini düşünen Demirtaş’ın, Kahire’ye, Melik Naşir Muhammed’in yanına kaçması ile Alaaddin Eratna’ya, Anadolu idaresi kalmıştır.⁵⁵ Bu tarihten sonra İran’da saltanat kavgaları, İran–Moğol devletlerini yıkılmağa doğru götürürken, Alaaddin Eratna, Anadolu’daki durumu giderek güvence altına almış ve bunu başarmak için de zaman zaman Memluk sultanlarından yardım alarak, sonunda bağımsız beyliğini, kurmuştur. Eratna devletinin merkezleri Sivas ve Kayseri olmak üzere iki tane olup, ayrıca Moğol Umumi Vilayetlerince, “Rum vilayeti” olarak yönetilen Amasya, Tokat, Çorum, Develi, Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan kentleri ve bunların çevre kasaba ve köylerini de içermekteydi. İçyapısı her zaman karışık olan beylik 1352 yılında, Eratna Bey’in ölümünden sonra iç karışıklıklarla mücadele etmiş, bunun sonucunda da zayıflamaya başlamıştır.⁵⁶

Danışmendiye sahasının ve Çorum çevresinin, Osmanlı hâkimiyetine geçmesi bir süre daha gecikecek ve araya Kadı Burhaneddin Beyliği girecektir. Kadı Burhaneddin Ahmet, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, bir fikir adamı olarak ün yapmış olan bu kişi, gerek Eratna Beyliği, gerekse Karamanoğulları ile uzun süren uyuşmazlıklarından sonra, Eratna Beyliği topraklarını ele geçirerek, 1380’de bu bölgedeki hükümdarlığına başlamıştır. Elde kalan Eratna memketlerinin hemen hemen tamamına sahip olan Kadı Burhaneddin Ahmet, aslen

⁵⁴ Yücel, Yaşar, “Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı”, *Belleten*, C.LIV, S. 210, Ankara, 1990, s.805.

⁵⁵ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Eratna”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1977, s.309.

⁵⁶ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, s.157.

Oğuzların, Salur boyuna mensup olup büyük cediti Mehmed b. Resul b. Sevinç, Harezm'den çıkarak Kastamonu'ya göç etmiş ve onun oğlu Celalüddin Habib, Kastamonu'da doğmuştur. Celalüddin Habib, tahsilinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti adamlarından Vezir Kadı Hoteni'ye damat olmuş ve o sayede, Kayseri kadılığına yükselmiştir. Velalüddin Habib'i, Anadolu'ya gelen İlhan Abaka Han tarafından idam edilmiştir. Celalüddin Habibi'in oğlu Hüsameddin Hüseyin ve onun oğlu Siracüddin Süleyman ve daha sonra Şemseddin Mehmed ve onun da oğlu Burhaneddin Ahmed, Kayseri kadılığında bulunmuşlardır. Kadı Burhaneddin Ahmed, daha sonra Eratna devletinde hükümdar Ali Bey'e, vezir olmuş ve onun ölümünden sonra tahta çıkan yedi yaşındaki oğluna "Naiplik" yapmıştır. Bu durum karşısında, Eratna Beyliğinin Amasya valisi, Şadgeldi Paşa ile arası bozulacaktır. Şadgeldi Paşa, Vezir Kadı Burhaneddin'in, Eratna Beyliği'nin küçük hükümdarının, yerine geçmek istediğini biliyordu ve tek engel olarak kendisini görüyordu.⁵⁷

Çorum ve yöresi, 1360'larda yeni bir yönetim değişikliği ile bu kez de Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın Beyliğine, bağlanmıştır. Alaaddin Eratna Bey'in ölümünden sonra Eratna Beyliğinin zayıflamasından yararlanan Amasya bölge valisi Hacı Kutluşah, istiklalini ilan ederek, Amasya, Tokat ve Canik illerini içine alan bağımsız Amasya Beyliğini, kurmuştur. 1360'da Kutluşah'ın ölümü üzerine yerine geçen Şadgeldi Paşa ise Çorum, İskilip ve Osmancık yörelerini de alarak beyliğini genişletmiştir.

Şadgeldi Paşa dönemi yörenin, Osmanlı Beyliği ile ilişkilerinin arttığı bir dönem olarak gözükmektedir. 1362–1363 yılında, I. Murat, Bizans imparatorluğu ile ilişkilerini düzeltmeğe çalışırken, İç Anadolu bölgesinde Karamanoğulları Beyliği, Osmanlı Beyliğinin topraklarına hücum etmiş, bunun üzerine de I. Murat, Anadolu'ya geçerek, Karamanoğulları üzerine sefere çıkmıştır. I. Murat'ın başarılı olduğu bu seferde, Osmanlı kuvvetleri, Ankara ve Çorum çevrelerine kadar ilerlemişlerdir. I. Murat'ın bu seferi, Osmanlı Beyliği sınırlarının Ankara'nın doğusuna ulaşması ve giderek, Danışmendiye topraklarının önemli bir kısmının Osmanlılara geçmesi Osmanlılar lehine önemli bir gelişmedir.

⁵⁷ Uzunçırşılı, İ. Hakkı, age., s.162.

Kadı Burhaneddin'in bu bölgeyi ele geçirmesinin Anadolu'daki siyasi dengeyi Osmanlılar aleyhine bozduğu belirtilmektedir. Zira Kadı Burhaneddin, bir taraftan Osmanlıların geliştirmeye çalıştıkları, Bursa–Tebriz ticaret yolu üzerindeki önemli merkezleri alarak, bu yolu, kontrol eder duruma geçmiş, diğer taraftan da Malatya'yı alarak, Memlûklü Sultanlığı ile ilişkilerini etkilemiştir. Giderek, 1390'larda, Osmanlılara karşı Anadolu'da ciddi bir kuvvet olduğunu göstermiştir.⁵⁸

Osmanlı devletinin genişleme siyaseti, bütün Beylikler ile Kadı Burhaneddini de oldukça rahatsız ediyordu. Kuzeye egemen olan Candaroğullarının ekonomik politikası, Osmanlılarla uyumsuzdu. Candaroğlu Süleyman Bey ile çağdaşı Osmanlı Beyi Orhan Gazi arasında zaman zaman anlaşmazlıklar meydana geliyordu.⁵⁹

I. Murat'ın Kosova savaşında hayatını kaybetmesi ve Yıldırım Beyazıt'ın Osmanlı Sultanı olması, Anadolu Türk Beylikleri için yeni bir başlangıç oluyordu. Yıldırım Beyazıt, Anadolu Türk birliğini sağlamak için, yönünü Doğuya çevirmiş bir sultandı. Eflak seferinden dönen Sultan Beyazıt, 1391 yılında, Bursa'dan, Kastamonu'ya sefere çıkmıştır. Candaroğlu Süleyman'a yardıma, Kadı Burhaneddin gelmiş, savaşı göze alamayan Sultan Beyazıt, geri çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat Sultan Beyazıt, fırsatını bulup Kastamonu'ya saldırarak, Candaroğullarına yardım gelmeden, Kastamonu'yu almıştı. Bu yıllarda Süleyman Paşa ölmüş ve Candaroğullarının Kastamonu kolu, Osmanlıların eline geçmiş oluyordu. Bununla yetinmeyen Beyazıt, Osmancık'ı kuşatmıştı. Kadı Burhaneddin'e gönderdiği ile Osmancık'ın kendisine verilmesini istiyordu. Yıldırım Beyazıt, Osmancık ve Merzifon sahasını alarak bölgedeki Kadı Burhaneddin nüfuzu kırmış oluyordu. Böylelikle Osmanlı ile Kadı Burhaneddin arasındaki mücadele, kaçınılmaz bir savaşa dönüşmüştü. Çorumlu sahasındaki

---

⁵⁸ Bakırer, Ömür, agm., s.62.

⁵⁹ Yücel, Yaşar, age., s.61.

Kırkdilim mevkiinde yapılan savaşta, Osmanlı ordusu yenilmiş ve Şehzade Ertuğrul ölmüştür. Kadı Burhaneddin ise İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar çevrelerini, Moğollara yağmalatmıştır. Osmanlılar bu yenilgi üzerine, bazı kentlerin el değiştirerek tekrar Kadı Burhaneddin yönetimine girdikleri bir dönemden sonra, ikinci bir Osmanlı kuvveti Kastamonu, Osmancık, Çorum, Merzifon ve Amasya ve çevrelerini alabilmiştir.⁶⁰Kırkdilim mevkiinde yapılan savaşta, Osmanlı ordusu ağır bir malubiyet almıştı. (Temmuz 1392)⁶¹

Kadı Burhaneddin, bir yandan Osmanlı ile savaşırken diğer taraftan da Amasya üzerine birlik göndermişti. Kırkdilim'deki savaştan sonra Kadı Burhaneddin, Amasya'yı kuşatması üzerine Amasya Beyleri, Yıldırım'dan yardım istediler. Merzifon mevkiine gelen, Osmanlı birlikleri ile savaşmak istemeyen Kadı Burhaneddin, Amasya'yı kuşatmaktan vazgeçip, Sivas'a doğru çekilmek zorunda kaldı. Amasya Emiri Ahmet, Amasya ve çevresini Osmanlılara 1393'te teslim etti. Kadı Burhaneddin'in Amasya'yı tehdit etmesi üzerine, Yıldırım Beyazıt, 1393'ün baharında ordusuyla gelip bölgede kesin olarak Osmanlı egemenliğini sağlamıştır. Yerinde oğullarından Çelebi Mehmed'i vali tayin etmişti.⁶²

Timur ile Beyazıt arasında meydana gelen Ankara Muharebesi (28 Temmuz 1402), Beyazıt'ın malubiyeti ile sonuçlandı.⁶³ Savaştan sonra Amasya'ya çekilen Çelebi Mehmet, Anadolu'daki kargaşa ortamında, birlik ve beraberliği kurmak için bölgedeki yerel beyler ile mücadelelere başlamıştır. Yapılan bu mücadelelerden başarı ile ayrılıp kendi egemenliğini ilan etmiş oluyordu. Devlet içindeki mücadeleleri de kazandıktan ve Sultan olduktan sonra, oğlu Murat'ı Danışmendiye vilayetine vali olarak atamıştır. Kendisinde sultan olup, tahta çıkmıştır. Çorumlu vilayetindeki Kızıl-Koca ve Osmancık havalesindeki Haydar Bey ve adamlarını ortadan kaldırıp, devletin otoritesini bölgede sağlamıştır.⁶⁴

⁶⁰ Bakırer, Ömür, agm., s.63.

⁶¹ Aziz Esterabadi, *Bezm-u Rezm* (çev. M. Öztürk) İstanbul, 1928, s.405.

⁶² Aziz Esterabadi, age., s.418-420; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, s.277-278.

⁶³ Ankara savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Halaçoğlu, Yusuf, "Ankara Savaşı" *DİA*, C.III, s.210-211.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, age., s.301-323.

⁶⁴ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, age., C.I, s.403-406.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHRİNİN İÇTİMAİ - İKTİSADİ VE KÜLTÜREL YAPISI

1. ÇORUM ŞEHRİNİN İÇTİMAİ YAPISI

Çorum şehri ve çevresinde, en eski siyasi otoriteyi kurmuş ve kendi medeniyetlerini yaratmış olan Hattilerdir. Hatti medeniyeti ve kültürü ile ilgili fazla bilgi yoktur.⁶⁵ Hattiler'den sonra Orta Anadolu'ya egemen ulus olan Hititler sosyal yapıları bakımından kendilerini şekillendirmiş bir cemiyetti. Hitit cemiyeti bir takım sosyal sınıflardan teşekkül ediyordu.⁶⁶ Eski Hitit Devleti zamanına ait yazılı vesikalar sınırlı olduğundan, bu devirde şehirlerdeki toplum hayatı ve toplumu oluşturan sınıfların kademelerini ayrıntılı olarak bilmek mümkün değildir. Yeni Hitit Devleti zamanında durum aynıdır. Ancak bazı arazi bağış vesikaları ve kanunlardan, sadece toplumun kademelerini oluşturan sınıflar hakkında bilgi edinilebilir.⁶⁷

⁶⁵Anadolu'nun, M.Ö.3.bin yıl medeniyetini yaratan kavimlerinden biride Hattilerdir. Boğazköy arşivlerinde yalnız Hattice veyahut Hatice-Hititce olmak üzere çift dilde yazılmış metinler bulunmuştur. Hattiler M.Ö.2.bin yılbaşlarında Orta Anadolu'yu işgal eden Hititlerden kültürel olarak çok üstün olduklarını, Hititlerin kullandıkları birçok kelimenin Hattilerden aldıkları muhtemeldir. Ayrıca Hattilere ait müzik aletleri, edebi eserler Hattuşada bulunmuştur. Bkz. Memiş, Ekrem, age., s.22-27.

⁶⁶En yüksek tabakayı kral ailesine mensup olan asiller sınıfının teşkil ettiğine şüphe yoktur. Bu sınıf mensuplarına büyük çiftlikler veya malikâneler veriliyordu. Ve bu sınıfa mensup insanların müreffeh hayat yaşadıkları tahmin olunabilir. Asiller halkın yargılandığı mahkemelerde değil, büyük kralın riyaset ettiği yüksek mahkemelerde davalarını yürütürlerdi. Ve yüksek kademedeki devlet memurlarda bu sınıftan seçiliyordu. Diğer taraftan Hitit kanunlarında ceza hükümleri hürlerle ve esirlere göre değişmektedir. Bundan dolayı da bu devirde bütün eski şark memleketlerinde olduğu gibi, Anadolu'da kölelik müessesesinin mevcut olduğu ve şehirlerdeki halkın hürler ve köleler diye iki sınıfa ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hitit kanunlarında kölelere verilen cezalar, hürlerle verilen cezaların yarısı kadardır. Bkz. Kınal, Füzûzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962, s.160-161. Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark II. Anadolu*, Ankara, 1987, s.121-138.

⁶⁷Hattiler'de olduğu gibi Hitit toplumunda da sınıf ayrımları mevcuttu. Hitit cemiyeti; asiller, hürler, köleler ve nam-ralar'dan (alınan düşman topraklarından getirilen ve belli bir yerde ikamet etmeleri mecbur kılan halklardır.) oluşuyordu.

Hititlerdeki şehir hayatı şehirlerin büyüklüklerine göre canlılık göstermiştir. Devletin siyasi ve iktisadi merkezi olan Hattuşa, Boğazköy ve Alacahöyük diğer şehirlere göre canlı olduklarını söylemek gerçek dışı olmaz. Bu şehirlerin nüfusu diğer şehirlere göre de fazladır. Ayrıca devlet bürokrasinin merkezi olması, kral ve ailesinin buralarda oturdukları düşünülürse belediyeçilik hizmetlerinin ve şehirlerin asayişinin daha iyi sağlandığı söylenebilir. Devletin alt sınıfını oluşturan vergi veren, savaşa katılan ve üretim yapan şehirli ve köylü halkının günlük yaşamları hakkında fazla bir bilgi yoktur. Şehirlerin ve köylerin nüfuzları bunların kaçının erkek, kaçının kadın ve çocuk oldukları hakkında da bilgi yoktur. Tahminen günlük yaşamları daha güvenli olan kale ve sur yakınlarında kurdukları köylerinde ve kasabalarında sakin geçmektedir. Herhangi bir savaş ve dış baskı karşısında daha güvenli oldukları kaleye sığınıyorlardı. Merkezi otoritesi olan Hitit Devleti devrinde Anadolu nispeten daha sakin ve güvenli diyebiliriz. Fakat uzun süren savaşlar ve istilalar neticesinde halk günlük yaşamını tam yerine getiremediği için hem üretim duruyor hem de göç, hastalık vb. toplumun tamamını ilgilendiren olaylarla karşılaşılıyorlardı.

Hititlerin yıkılması ile başlayan süreçte ise, siyasi otorite boşluğu Anadolu'nun diğer coğrafi bölgelerinde ve şehirlerinde yaşanan halkı ve Hitit Devletinin merkezi olan Çorum ve çevresini ister istemez olumsuz etkilemiştir. Hititler'den sonra Figler'in, Galatlar'ın ve İskender'in saldırılarına maruz kalan halk gerek siyasi, gerekse iktisadi ve içtimai olarak tam bir kargaşa yaşayacaktır. Bütün bu zaman içerisinde Anadolu'daki şehirlerin sınırları yeniden çizilmiş, şehirlerde yaşayan halkın kültür haritası değişmiş, bu olumsuz durum karşısında mal ve can güvenliği kaybolan halk, isteksiz bir şekilde yaşadığı coğrafyadan ve şehirden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu göç hareketleri (Ege Göçleri – Deniz Kavimleri Göçü) zamanında⁶⁸ Anadolu'nun içinde bulunduğu sosyal yapıyı en iyi şekilde özetlemektedir.

⁶⁸ Ege göçleri, M.Ö. XIII. yüzyılın sonları ile M.Ö. XII. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan etmiş büyük bir kavimler hareketidir. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında son derece ayrıntılı bilgi vermektedirler. Ege göçlerinin nedeni, tamamen ekonomiktir. Çünkü Ege göçleri Yunanistan'dan başlamıştı ve Yunanistan'ın dağlık olması sebebiyle tarıma elverişli değildi sebebinden çok sonuçları Anadolu tarihi ve sosyal yaşamı için önemlidir. Ege göçleri ve deniz kavimleri göçünün sonunda monarşi devlet yapısı Anadolu'dan kalkmış ve yerini kabile devletleri ortaya çıkarmıştır. Bu göç sonucunda inşaat tarzları bile değişmiş, Hitit mimarisine özgü iki duvar arasını küçük taş ve molozlarla doldurma yapı tekniği yerine, iri taşlarla yapılan Frig mimari tarzı ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun nüfus yapısı göçlere göre değişmiş halkın güven ve refah ortamı kaybolmuştur. Bkz. Memiş, Ekrem, age., s.145–153.

Ortaçağ'da Roma imparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra, Anadolu toprakları Bizans devletinin elinde kalmıştı. Bu değişim sürecinin hızlı mı yoksa yavaş mı olduğunu tahmin etmek zordur. Çünkü şehirlerdeki Romalı yöneticilerin, askerlerin ve halkın ayrılıp ayrılmadığı ya da öldürülüp öldürülmedikleri bilinmemektedir. Belki de şehirlerde yaşayan idari nüfus, Bizans devletinin egemenliğini kabul etmiştir. Böylece Bizans Devletinin otoritesi altında şehirde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu görüş hakkında da elimizde fazla bilgi yoktur. Ancak Bizans Devleti ile birlikte Anadolu'daki bütün bu karmaşa sona ermiş, Anadolu coğrafyası ile birlikte Çorum ve çevresi huzurlu bir ortama kavuşmuştur.

Ortaçağ Anadolu'sunun tek hâkimi olan Bizans Devleti döneminde Çorum ve çevresinde yaşayan halkın sosyal hayatını, günlük yaşamını tam olarak yazmak mümkün değildir. Bu genelleme sadece Çorum şehri için değil Anadolu'nun birçok şehri için geçerlidir. Çorum şehrinin mevcut bir kalesini olması, ordu birliklerinin ve askeri erkânın ayrıca şehri yöneten vali ve siyasi erkânın, şehirlerdeki dini yapıların yönetici olan din görevlilerinin varlığı Çorum'u şehir olarak düşünmemize yetecektir. Diğer şehirlerde olduğu gibi Çorum'da da şehir alt yapısının olması pek tabidir. Fakat bütün bunların yanı sıra Çorum şehrinin siyasi otoritedeki yeri ve önemi, nüfus büyüklüğü göz önüne alınırsa Bizans yönetiminin Anadolu'daki şehirlere verdiği önemin fazla olmaması da dikkate alındığında, Bizans Devleti döneminde Anadolu şehirlerinin alt yapısına verilen önemin fazla olmaması doğaldır.

Bizans imparatorluğunda ve Müslüman dünyasında kentler, antikçağlardaki ya da ortaçağlarda batı kentlerin varmış oldukları özerkliğe varamamışlardı. Bu canlılıktan ve bir çeşit birlikten yoksun oldukları ya da bu kentlerin hiç birinin belediyesinin yönetim için gerekli işlemlere ve buna benzer konulara önem vermediği anlamına gelmez. Bütün bunlar devletin genel kapsamının içine giren bölümlerdi Ortaçağ Anadolu'sunda Bizans, Selçuklu ve Anadolu Beylikleri, gibi birçok değişik uygarlıklar birbirini takip etmiştir. Anadolu'da geçmiş Neolitik döneme kadar giden kentleşme kültürü de inkâr edilemez bir gerçektir. Ortaçağ Anadolu'sundaki bütün bu devletlerin izlemiş oldukları şehir politikaları daha ziyade

merkeziyetçi olduğu içindir ki devletin merkezi olan şehirlerin (Bizans devri İstanbul, Selçuklu devri Konya, Danişment devri, Tokat, Niksar, vb.) sosyal, iktisadi ve mimari olarak diğer Anadolu şehirlerine göre gelişmiş oldukları da bir gerçektir.

Dünyanın en eski kentleri Anadolu coğrafyasında kurulmuştur. Anadolu'da, tarihin en eski dönemlerinden başlayarak Ortaçağa kadar çeşitli gelişmeler ve değişiklikler gösteren kentleşme, Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemden itibaren yeni bir boyut kazanmıştır. Ortaçağda geçmiş kültürü Helenistik ve Roma dönemine kadar Bizans dönemi kenti ile geçmişi Orta Asya Türk kültürüne kadar giden Selçuklu kentlerinin bir sentezinin oluştuğunu görüyoruz. Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile birlikte, karşılarında mevcut bir kent kültürünü buldular. Bu kentlerin geçmişlerinden gelen birikim; Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri yeni unsurlarla karşılaştılar.⁶⁹

Türklerin çoğunluğunun göçebe geldikleri bilinmektedir. Anadolu kent kültüründe yaşayan devrin Bizans halkı zaten yerleşik bir yapıya sahiptir. Buda bize Türklerin bu yerleşik kültür içerisinde yeni bir hayat tarzı geliştirmek zorunda kaldıklarını ve yerli halkı kendilerine değil, kendilerinin yerli halkın yaşam kültürüne ayak uydurmak zorunda kaldıklarını da ispatlar. Bu durum Anadolu coğrafyasının her bölgesi için geçerli değildir. Orta Anadolu (Amasya, Konya, Çorum, Tokat, Sivas, Kastamonu vb.) şehirlerinin, yeniden kurulmadıkları bilindiğine göre yani bu şehirlerin aslında Bizans ve Roma devrinden kaldıkları ve Türklerin sadece bu şehirleri mimari, iktisadi ve sosyal olarak geliştirdikleri, ayrıca bu şehirlerde yaşayan Türkmen halkın çoğunluğunun geldikleri yerlerde de yerleşik yaşam sürdürdükleri bilinmektedir. Bütün bunlar bize aslında yerleşik Hıristiyan halkın göçe değil de göçebe Türkmenlerin yerleşik yaşama geçtiklerini göstermesi, ayrıca şehirlerin mesafelerinin kısa ve köylerinin yakın olması da bizim bu düşüncemizi desteklemektedir.

Ortaçağ Anadolu'sunda Bizans kentlerinin ekonomik bakımdan zayıfladığı, kentlerin para sıkıntısı çektiği, hatta ekonominin temel unsuru olan paranın azlığı sebebiyle alış ve

⁶⁹ Eravşar, Osman, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.7, Ankara, 2002, s.333.

satışların değiş, tokuş ile yapıldığı tarihçiler tarafından belirtilmektedir. Şehirlerdeki ekonomik zayıflık bölgelere göre değişmekle birlikte, piskoposluk merkezleri daha canlı bir ekonomik yapıya sahip olmuştur. Şehirlerin zayıflamasının temel nedenleri arasında şehirlerarası ticaretin azalması, Arapların istila hareketleri sebebiyle şehirler istikrarlarını kaybetmişlerdir. Hatta bazı şehirler Türklerden çok önceleri boşalmıştı. İstanbul dışındaki şehirlerin çoğunun sosyal ve kültürel hayatları kaybolmuş bu yüzden sadece İstanbul “Polis” şehir olarak adlandırılmıştır. Bizans şehirlerinin fiziki yapısını kiliseler belirlemiştir. Halk bu kiliseler etrafında mahallelerini oluşturmuştur. Bizans şehirlerinin dikkati çeken diğer bir noktası ise tomografik yapılarıdır. Özellikle Anadolu’nun iç kesimlerdeki şehirler kale surlarının içlerine çekilmişlerdir.⁷⁰

İslam’ın yükselişinden sonra, Anadolu’daki Bizans şehirleri gittikçe fakir ve bakımsız hale geldiler. Yedinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar ülkenin askeri örgütlenmesine⁷¹ paralel olarak, özellikle Orta ve Doğu Anadolu’da şehirlerin devamlı bir şehir niteliğinden uzaklaşma sürecine girdiği söylenebilir. “Eğer şehirleri tek istihsal biçimi ziraat olmayan ve hukuki bir statüsü olan bir topluluk olarak düşünürsek”⁷² Anadolu’daki birçok Bizans şehrinin, şehir özelliklerini kaybettiğini söyleyebiliriz.

Bizans Devleti’nin Anadolu coğrafyasındaki köylülerin yaşamları gayet sade olup, aileleri ve kilisenin çevresinde geçiyordu. Köy rahipleri yalnızca onların yararına kilise ayinlerini yerine getirmiyor, aynı zamanda onları rahatlatıp koruyarak ve çocuklarına okuma yazma ve hesap öğreterek yaşamlarında önemli bir rol oynuyorlardı. Köylünün yaşamı da mevsimlik zevklerden yoksun değildi. Tüm görkem ve kurallarıyla kutsanan kilise şenliklerinin ve komşu manastırlarda anılan yerel azizlere saygı sunmanın yanı sıra, eğlenilecek düğün gibi, aile içi olaylarda vardı. Yakın kasabalarda da büyük şehirlere nazaran

⁷⁰ Eravşar, Osman, agm., s.333.

⁷¹ Kolordu manasına da gelen “thema” kelimesi, sonradan oluşturulan bölgelere verilen addır. Nitekim buralar sadece idari bölgeler değil, askeri bölge olarakta kullanılmışlardır.

⁷² Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. I, Ankara, 1959, s.4.

küçük ama aynı derecede canlı olan panayırlar kurulurdu.⁷³ Anadolu köylü yaşamına kilisenin hâkim olduğu söylenebilir. Kilise sadece dini görevleri yerine getirmekle kalmıyor, okuma yazma öğretmek bir nevi halkın kültür hayatına da müdahale ediyordu. Merkezi otoritenin yapamadığı ya da yapmak istediği halde ulaşamadığı yerleşim yerlerindeki bu hayati konularda tek adres, daha sonra Anadolu Türkmen köylüsünde zaviye ve tekke örneğinde, görüleceği üzere, köylere kurulmuş olan kilise ya da manastırlardır. Dini duyguların iç kesimlerde yoğunlaşması halkın içinde bulunduğu ve hayatını şekillendirdiği toprakla alakalıdır. Deniz kenarındaki liman şehirlerinin sosyal ve dini hayatları dışa açırken, iç kesimlerde yaşayan halkın dışa açılma gibi bir şansı yoktur. Dışa açılmanın diğer bir yönü de ticarettir. Ticaret sayesinde başka bölgelerdeki insanlar diğer şehirlere gelirler ve kendi düşüncelerini, hayat tarzlarını, yaşamlarını iç kesimlerde yaşayan insanlarla paylaşırlar. Her iki durumda da Çorum yine içine kapanık ve sadece kendi gibi düşünen, yaşayan ve bilen insan toplumunun oluşturduğu bir nüfuz yapısına sahiptir.

Bir topluluğun içtimai ve kültürel yapısını anlayabilmek için o toplumu yansıtan en küçük parça olan aileye bakmak gerekir. Toplumları bireyler ve fertler oluştururlar. Bireyleri ve fertlerin toplum içerisindeki yaşamları, davranışlarını şekillendiren ise ferdi yetiştiren ailedir. Anadolu'nun daha ilk yerleşme devirlerinde kültürlerin kendine göre aile yapıları mevcuttur. Ortaçağ devrinde Çorum şehrinin aile yapısı, egemen devletlerin ve bu devletlerde yaşayan halkların kültürlerine göre değişmektedir. Sadece Çorum ve çevresi ile ilgili aile yapılarını değerlendirme yapmak güçtür. Bu değerlendirme Çorum'da siyasi otorite kurmuş devletlerin ve toplumların genel yapısına bakarak açıklanabilir. Roma ve Bizans devrinde ailenin hâkimi babadır. Baba isterse çoğunu satabilir, evden atabilir veyahut terk edebilirdi. Çocuğun mal hakkı neredeyse yoktur. Malların tek hâkimi babadır. Evlenme tek eşlidir. Erkek ve kadın iradeleri şeklinde istedikleri yerde evlenebilmekteydiler. Türklerde ise durum kısmen aynıdır. Baba erkil bir yapıya sahip olan Türklerde baba ailenin reisidir. Evlenme yine isteğe bağlıdır. Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde Müslüman oldukları dikkate alınır, Orta Asya Türk

⁷³ Rice, T. Talbot, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, (çev. Bilgi Altınok), İstanbul, 2002, s.183.

geleneginin üzerine İslam dinin kendi kuralları da eklenmiştir. Anadolu Türkmen şehri olan Çorum'da yaşayan aile hukuku, Türk-İslam kullarına göre şekillenmiştir.

Sosyal hayat denince akla gelen diğer bir kurumda insanların manevi yönü ve bu yönün insan yaşayışına etkileridir. Bu konu hakkında eski çağlarda Çorum ve çevresinde kurulan devletlerde ilk başta çok tanrılı din⁷⁴ görünürken bölgeye Roma ile egemenlik sahası bulan Hıristiyanlık girecektir. Çorum'a, Hıristiyanlığın tam egemenliği ise Bizans devri ile olacaktır. Aziz Theodore kültürünün ve nüfuzunun bölgeye hâkim olması, Bizans devleti ve Bizans halkı için Çorum ayrı bir öneme kavuşacaktır. Bizans'ın yeni yapılanmasıyla beraber Çorum piskoposluk merkezi olmuştur. Çorum gibi 45 tane daha piskoposluk merkezi vardır. Bu, halkın hızlı bir şekilde çok tanrılı dinleri bırakarak tek tanrılı ve ilahi kaynaklı dinlere yöneldiklerinin en açık örneğidir. Bunun sonucu olarakta Çorum Hıristiyanlaşmış, Bizanslıların bölge için yaptıkları savaşların bir toprak ya da yurt mücadelesinden çıkıp, din savaşına dönüştüğü de görülmüştür.⁷⁵

Bölgeye Müslüman akınları Emeviler ve Abbasiler devri ile başlayacaktır. İstanbul'u kuşatmaya giden Arap Müslümanları Çorum ve çevresine de uğramışlar ve savaşmışlardır. Bu siyasi-dini mücadeleleri bölge insanının Müslüman olmasına yetmemiştir. Bu etkinlikleri bölgeye Müslümanlık adına bir artı kazandırmamıştır. Bunun başlıca sebebi Arapların ve Arap askerlerinin bölgeyi sadece İstanbul'a giden bir yol ya da bir savaş alanı görmelerinden kaynaklanmasıdır. Araplar hiçbir zaman Anadolu coğrafyasını kendilerine bir yurt ya da vatan olarak görmedikleri için bu bölge ve coğrafyada yaşayan halk, Arapların kendi topraklarını işgale gelen düşman topluluğu olarak görmüşler ve Arap askerlerine bu gözle bakmışlardır. Türkler ise Anadolu coğrafyasını-en azından 1071'den sonra-kendilerine yurt olarak kabul etmişler, kendi toplumları ve aileleri ile bu bölgede yaşayan yerli halka kendi kültür ve

⁷⁴ Yakın şarkın bütün eski kavimlerinde olduğu gibi, Hattiler'de de insan hayatında din, çok geniş bir yer kaplar. Boğazköy'den çıkarılan resmi arşiv arasında Hatti dini ile ilgili tabletlerin yüzde sekseni bulması, Hattiler'in içtimai hayatlarında dinin ne kadar büyük rolü olduğunu gösterir. Hatti krallarının aynı zamanda başrahip olmaları bu kurum siyasi otorite ile birleştiğini bize gösterir. Hatti Panteonunu dolduran ve sayısı bini bulduğu kendilerince de itiraf edilen çok tanrılı bir din anlayışı mevcuttur. Bkz. Günaltay, Şemseddin, age., s.213-214.

⁷⁵ Çetin, Osman, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Ankara, 1990, s.109.

medeniyetlerini de beraber getirmişlerdir. Arap ve Türk toplumları arasındaki farkı bu şekilde açıklayabiliriz.

Türkler ile beraber Anadolu coğrafyasına dini serbestlik gelmiştir. Zaman zaman siyasal ya da dinsel nedenlerin, Türkler ile devletlerin kapsamına giren bir Hıristiyan kilisesi arasındaki ilişkilerin gelişmesine ya da bunun tam karşıtı olarak bozulmasına yol açtığı olmuştur. Grek olmayan Hıristiyanlar, Türklerin egemenliği altındaki dönemlerinde Türklerden memnundurlar. Çünkü Bizans kilisesinin sıkıcı baskısından kurtulmuşlardı. Türklerin en önemli özelliği, Hıristiyanların kendi mezhepleri arasındaki çekişmelere ve mücadelelere taraf olmamalarıdır.⁷⁶

Bunlara ilave olarak Haçlı savaşları, Rum ve Ermenilerin sürekli olarak birbirleriyle mücadeleleri yerli halkı bıktırmış, âdetâ Türkler kurtarıcı olarak karşılanmışlardır. Anadolu'ya gelen Türkler içerisinde iki farklı sosyal grupla karşılaşılır. Göçebe ve yarı göçebe topluluklara mensup olanlar olduğu gibi, yerleşik kültüre, şehir hayatına geçmiş topluluklar da vardır. Şehirli ahali, medreselerde öğretilen kitabî bilgilerle ve devletin resmî desteğini de alan Sünni inançlarla yetişmişler; göçebe topluluklar ise “Kendilerine önce İranlı, sonra Türk sufiler tarafından getirilen tasavvuf ağırlıklı bir mistik Müslümanlık anlayışını benimsemişlerdir”⁷⁷

Kapadokya Grek Hıristiyanlığı kiliselerinin büyük bölümü, Türk fetihlerinden önce yapılmıştır ve bu fetihler nedeniyle herhangi bir değişikliğe uğradıklarını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Ayrıca Selçuklu ya da Danişmentli topraklarında bazı kiliselerin yapıldığı, onarıldığı ya da donandığı bilinmektedir. Bu kiliselerin ne zaman yapıldıkları hakkında da bilgiler yoktur⁷⁸.

⁷⁶ Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979, s.206.

⁷⁷ Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altı Yapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*, İstanbul, 1996, s.45.

⁷⁸ Cahen, Claude, age., s.206.

Malazgirt savaşı Ortaçağ Çorum şehri ve çevresi için tarihi bir sürecin değişikliğini ifade etmektedir. Çok uzun yıllar boyunca Roma ve Bizans devletlerinin egemenliğindeki Çorum, bu devletlerin yerli halkı olan Rumların sosyal hayat anlayışlarına göre şekillenmiştir.

Danışmentliler ile birlikte artık Türklerin yerleşme alanı olan Çorum şehri ve çevresi hızlı bir Türkleşme ve İslamlaşma sürecine girecektir. Fakat bunlara nazaran Türkmenlerin buraya geldikleri vakit Çorum şehrinin ve çevresinin kendine özgü geçmişi olduğunu ve bunu Türklerin birkaç yıl gibi kısa sürede yıkacakları mümkün değildir. Yerli halk kendi mahallesinde, kasabasında ve köyünde vs. sosyal hayatını devam ettirdiği de bir gerçektir. Bu yerleşme ile birlikte şehrin tomografik yapısı değişecek ve boş otlak olarak kullanılan araziler Türkmenler tarafından kırsal yerleşme sahası olacaktır. Göçebe ve yarı göçebe topluluk olarak adlandırılan Türkmenlerin çoğunlu Oğuz boyunun çeşitli kollarındandır. Danışmentliler ile birlikte Çorum uç bölge olacaktır.

Anadolu Türk toplumunun sosyal hayatını, köy ve şehirdeki yerleşme birimlerine göre incelemek gerekir. Çünkü bu iki yerleşmenin gösterdiği özellikler farklıdır. Anadolu'ya gelen Türkmenler, bir yandan şehirlere yerleşirken büyük ölçüde de köyler kurarak kendilerine yurtlar edinmişlerdir. Bu arada da büyük ölçüde yerleşik hayata geçmiştiler. Burada belirtelim ki, Anadolu'da Türk fetihleri başladığı zaman çeşitli kökenlerden gelme gayrimüslim halk, kısmen köylü ve kısmen şehirli idi. Savaş ve anarşi yılları bu iki zümreyi hırpalamış savunmasız köy halkını, kale ve burçları ile korunan şehirlere ve şehir yakınlarına kaymışlardır. Bu yüzden Anadolu Türkmen halkı, egemenlikleri boyunca boşalan bu yerlere yeni köyler kurdular. Anadolu'ya geldikleri zaman, Orta Asya'dan veya Batı İran'dan gelen Türkmenler, yerleştikleri ya da kendilerinin kurdukları köylerde de geldikleri coğrafyadaki yaşam şekillerini devam ettiriyorlar, tarım ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı.⁷⁹

Köklü bir kentleşme tarihine sahip olan Anadolu kentleri, Türk fethi ile birlikte şehirlerin esas yapılarını tam anlamıyla değiştirmemişlerdir. Kentlerin kuruluş ve gelişmesinde, halkın

---

⁷⁹ Yücel, Yaşar, agm., s.820.

sosyal ve dini inanışlarının temsilcisi olan tarikatların rolü büyüktür. Türklerin İslamiyet'i din olarak kabulüyle birlikte, kitlelerin hızlı bir şekilde bu yeni dine girmesini tarikatlar sağlamıştır. Yeni fetih edilen toprakla, tarikatların oluşturduğu zaviyelerin ve tekkelerin çevrelerinde kenetlenen halk, birçok köyün ve mahallenin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Şehirlerde zaviye ile aynı adı taşıyan mahallerin varlığı bunu ispatlamaktadır.⁸⁰

Fethin sağlanmasından sonra, orduyla beraber dolaşan dervişler, bir kısım halk, tüccarlar, başka bölgelerden gelen ya da zorla getirilenler şehirlere yerleştiriliyorlardı. Şehirde kalan gayr-i Türk ve gayr-i Müslim halk, cizye ödemek koşuluyla yeni düzene ayak uyduruyorlardı. Hıristiyan halk serbest bırakılmıştı, çoğu diğer şehirlerde olduğu gibi Çorum ve komşuları olan Tokat, Amasya ve Kastamonu şehirlerinde de büyük bir hoşgörü ve anlayışın bir neticesi olarak kilise ve cami yan yana yükselmiştir. Şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde, halkın dini inanışlarının temsilcisi olan dervişlerin, yakından ilgisi olmuştur. Şehirlerde bir şeyhin zaviyesi etrafında meydana gelen mahallerin çokluğu, adını zaviyelerden alan ve zaviye adıyla anılan sayısız mahallelerden anlaşılmaktadır.

Zaviyeler şehirlerin nüfuslarını çeken başlıca etkidir. Zaviyelerdeki şeyh ve dervişler, göçbelerin yerleşme sürecinde etkilidirler. Hatta şehirleri göçebelige karşı koruyan en önemli faktördürler. Derviş ve zaviye babaları ve onların müritleri çevrelerindeki boş arazileri ekip biçerek ziraatle meşgul oluyorlar ve yerleştikleri yerlere ve bölgelere yeni köyler; evler, ahırlar, mescitler inşa ediyorlar ve sonra halk bunların etrafına yerleşiyordu. Bu ve buna benzer yerleşme hareketleri şehir planlanması açısından da belirleyici oluyordu. Şehirlerin zaten birçoğu Bizans devrinden kalma oldukları için tekke ve zaviyelerin etrafında oluşturulan mahalleler ister istemez yerli halk ile Müslüman – Türk halkının şehir içinde farklı yerlerde yaşamalarını zorunlu kılıyordu.

Devletin şehirlere özel ve devamlı bir mali desteği, şehirlerin işlerinin yürütülmesi için özel bir yardımı yok denecek kadar azdır. Belediye hizmetleri için vergi alınmıyordu. Ancak,

---

⁸⁰ Eravşar, Osman, agm., s.333.

kale, cami, köprü vb. gibi umumi ihtiyaçlar için ve bunların bakım ve onarımlarına yardım toplanırdı. Bu sorunu çözen ise vakıf müesseseleriydi. Bu müesseselerin sosyal hayata yansımaları ise daha çok, sosyal yönlü bayındırlık hizmetleri; çeşitli sosyal yardım kuruluşları ve tıp merkezleri olarak dikkati çeker.⁸¹

Türklerin Anadolu'ya yani batıya doğru harekete geçmesi dünya kültür ve medeniyetinde yardımlaşma ve dayanışmanın en güzel örneğini teşkil eden ve etmeye devam edecek olan vakıflar ile Hıristiyan Anadolu insanı ilk defa tanışmış olacaktı. İslam medeniyetinin yapı taşlarından olan ve geçmişi Hz. Peygambere kadar uzanan bu müesseseler Beylikler devri ve Selçuklu ile adeta Anadolu'nun o virane şehirlerini, savaşlardan yorgun ve perişan olan Anadolu şehirlerini yeniden imar etmiştir. Çoğu göçebe olan ve Anadolu coğrafyasında yerleşik yaşama geçen Türkmenler, şehirlerin hiçbirinin alt yapısının olmadığını gördüklerini söyleyebiliriz. Bunun başlıca sebebi hiç kuşkusuz Anadolu şehirlerine önem vermeyen Roma ve Bizans gibi devletlerdir. On ikinci ve on üçüncü yüzyılda şehirlerimizin canlı bir sosyal hayatı olmuş, ticari - kültürel faaliyetleri artmış, bunun oluşmasında en önemli unsur ise bölgeye Türkler ile beraber gelen huzur ortamıdır.

Anadolu Selçuklu şehirleri için mahallenin mekân içindeki tarihsel gelişiminin belirlenmesi, yeterli bilgi kaynaklarının olamaması nedeniyle oldukça zordur. Selçuklu şehirlerin de mahallerin bulunduğunu, dönemin vakıf kayıtları bize bildirse de mahallelerin niteliği, sınırları, hane sayıları ve kent içindeki konumu gibi bilgileri bize vermezler. Selçuklu dönemi kentlerinde mahallerin kesin hatlarla sınırlandırılmadığı, Arap ve İran kentlerinde olduğu gibi mahallelerin bir duvarla bölünmediği bilinmektedir. Buna karşılık mahalleyi şehrin içinde ve şehirle bir bütün olarak tanımlamak mümkündür. Çünkü mahallenin çekirdeğini oluşturan cami-mescit ya da tekke-zaviye mahalleleri fiziksel olarak ayrılmaktadır. Yan yana iki mahalleyi ayran yegâne ölçü ise yol ağıdır. Yabancılar için ayrı bir mahallenin ya da duvarların örülmesi mümkün değildir. Bu kişilerde Türklerle birlikte

⁸¹ Hasan, Ümit, *Osmanlı Devrine Kadar Türkler*, C.I, İstanbul, 2000, s.359.

aynı mahallede oturmuşlardır. Beylikler devrinde ise ne Selçukludan önce nede Selçuklu devrinde her hangi bir farklı uygulama yoktur.⁸²

Anadolu şehir hayatının gelişmesini siyasi ve toplumsal tarihin gidişine bakarak, XII. yüzyılın ikinci yarısına götürmek ve özellikle XIII. yüzyılda daha da kuvvetlendiğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Gerçi Bizanslılardan alınan şehirlerden birçoğunun ilk fetih zamanından başlayarak iskân edilmiş olması doğaldır. Fakat ticari ilişkilerin düzenlenmesi sanayinin şehirlerde toplanması, köy ekonomisinden şehir ekonomisine geçilmesi her halde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. XIII. yüzyılda başlayarak Ankara, Sivas, Konya, Amasya, Tokat, Kastamonu gibi eski ve büyük şehirlerin büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan şehirlerdir. Amasya, Tokat, Çorum ve Sivas şehirleri (Diyar-ı Rum)⁸³ olarak adlandırılıyor ve nüfusunun % 65 inden fazlasını Türkmenlerden oluşuyordu.

“XIII. yüzyılda Bizans yönetimindeki Anadolu şehirleri, son birkaç yüzyılında olduğundan çok daha üstün düzeye ulaşmıştı. Saint Quentinli Simon, XIII. yüzyılın ortalarında Selçuklu devletinde yüz kent bulunduğunu söyler. İbn Said ise, Selçuklu devletinde yirmi dört taşra kenti bulunduğunu ve her birinin de bir resmi valisi, kadısı, camii, hamamları ve kumaş tüccarları bulunduğunu bildirmektedir. Her iki yazarda bu kentlerin adını vermemektedirler. Bu, birinci elden verilen bilgiler olması sebebiyle ayrıca öneme haizdirler. Türk fetihlerinin, tarihlerinden yol açtığı bir aralığa karşın, genellikle Selçuklu kentleri eski Hıristiyan kentlerinin bir karşılığı oluyordu. Bu kentlerde hiç ara verilmeden oturtulmuş ya da belirli bir yöre, bir süreklilik aradan sonra yeniden oturtulur duruma getirilmiştir. Bu çok yoğun kentleşmiş ülke, coğrafi koşulları pek ender olarak yepyeni bir yörenin oturulur duruma gelmesine olanak sağlıyordu.”⁸⁴ Bu süreklilik, çoğunlukla adlardaki bir sürekliliğin eşliğinde kendini ortaya koymaktaydı. Eski adların yeni adlara uymadığı durumlarda, Selçuklular zamanında hala eski adların kullanıldığı ve günümüzdeki adların daha sonradan verildiğini unutmamak gerekir.

⁸² Eravşar, Osman, agm., s.333.

⁸³ Yücel, Yaşar, agm., s.210.

⁸⁴ Cahen, Claude, age., s.191.

Çorum şehri, XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda, şehir görünümüne kavuştuğu söylenebilir. Bu devirde Çorum'da Süleyman Ağa Kütüphanesi ve yine şehrin bu yüzyıldaki önem ve nüfusuna göre yapılmış olması muhtemel olan medrese veyahut medreselerin (bu medreseler hiçbir zaman Tokat, Amasya, Sivas ve Kastamonu'daki medreseler ile kıyaslanamaz) varolduğu Sayın Tayyar Anakök tarafından yazılmıştır.⁸⁵

Selçuklu Anadolu şehirlerinin sosyal yaşamında önemli bir yere sahip olan Ahilik teşkilatı, şehir insanın yaşamına yön vermiş önemli bir kurumdur. Buhran yıllarındaki iç karışıklıklar ve siyasi çekişmeler insanların birbirine olan güvenini sarsmıştır. Bir bakıma Anadolu yıkılmış ve harabeye dönmüştür. İşte bu durumdaki Anadolu insanın birbirine sıkı şekilde bağlanması en önemlisi birbirine güvenmesi, kendini güvende hissetmesinin temel nedenlerinden biride Ahilik kurumudur. Bu örgütlenme daha çok bir tekke-zaviye şeklinde olmuş, buda teşkilata dini bir nitelik kazandırmıştır. Herhangi bir meslekte çalışabilmek için o mesleğin Ahi tekkesine bağlanmak gerekti. Ahi tekkesi dışında kalan kişinin mesleki etkinlikte bulunması çok zordu. Bir meslekte çalışabilmek için alınan kişi, önce çırak sonra kalfa ve en sonunda usta olarak sanatında ilerlerdi. Çırak meslekte ilerlemiş bir ustayı “ata ahi”, kalfalardan ikisini de “yol kardeşi” seçer ve böylece tekkeden üç kişinin gözetiminde yetiştirilirdi. Ahi tekkelerinde müderris ve kadılar tarafından düzenli olarak dersler verilirdi. Okuma-yazma öğretilir; yeteneğine göre herkes hat, tezhip, müzik vb. faaliyetlerde bulunurdu. Kalfalar ayrıca kılıç kullanma, ata binme, ok atma gibi askerlikle ilgili beceriler de edinirlerdi.⁸⁶

Anadolu şehir insanın hayatında ahlak, sanat ve konukseverliğin bir bileşimi olan Ahiliğin yerleşmesi, sosyo-ekonomik yapının güçlenmesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde yaşayan ve işi gücü olmayan gençlerin belli bir çatı altında toplanması ve bunların

⁸⁵ Anakök, Tayyar, age., s.49.

⁸⁶ “Ahilik”, *Ana Britanica*, C. I, s.200.

ekonomiye kazandırılması küçümsenemez. Gençlerin sokaklarda boş boş gezmeleri ve insanlara rahatsızlık vermeleri toplumu huzursuz etmeye yeterlidir.

Anadolu Türkmen köylüsü, toplumsal bünyesi kademesiz olarak tarım ile uğraşan ve birbirinden yaşayışları çok farklı olmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün iş hayatına, hayvancılık ve tarım hâkimdi. Bir cami etrafında toplanan köyü, dini görev itibariyle imam temsil ediyordu. Ayrıca bazı köylerde zaviye ve tekkelere rastlamak mümkündü. Gerekliği zamanlarda “yiğitbaşı” gibi liderler aracılığı ile kendilerini temsil ettirebilmekteydiler. Şehirlerde durum farklıydı, sosyolojik bakımdan farklı olan şehirlerde Rum – Ermeni başlıca nüfuzlu halklardı ve bunların durumu, bulunmuş oldukları sosyal statü Türkmenlere göre farklıdır.⁸⁷

Anadolu Beylikleri devrinde Anadolu halkının, arazi üzerindeki hukuki vaziyetine dair bugün elimizde pek az bilgi ve belge vardır. Bu kadar az bilgidен dönemle ilgili ayrıntılı malumat çıkarmak zordur. Beylikler öncesi Anadolu Selçuklu Devleti ile ilgili uygulamalar tam manası ile elimizde olsa idi, şehirlerde yaşayan halkın arazi üzerindeki hakkı ve mülkiyeti üzerinde kıyaslama yapılabilirdi.

Şehir ve kasabalarda yaşayan halkın mülk sahibi olabilmesi, köyde yaşayan halka kıyasla daha fazla idi. Şöyleki köylü toprağı işliyordu, fakat toprağın tapusu kendisine ait değil devlete aitti. Halk burada tapusu ile bulunur ve toprağı işlediğı müddetçe esas mülkü devlete ait olak şartı ile toprağı oğluna ve torunlarına miras bırakabilirdi. Köylü işlediğı toprağın ve elde ettiği ürünün vergisini devlete öşür ve resmini devlet hazinesine vereceğı yerde oraya vermeyip, hükümetin o öşür ve resmi bir hizmet karşılığında kendisine terk ettiği bir sipahiye veya bir beye yahut mülk sahibine veyahut vakfın mütevellisine verirdi. Kayıtlardan

---

⁸⁷ Hasan, Ümit, age., s.359.

anlaşıldığına göre reaya (halk) başlıca ikta reayası (tımar ve has), vakıf halkı ve malikâne halkı veya bunlardan her ikisinin müşterek halkı olarak dört sınıftı.⁸⁸

Anadolu Beyliklerinde ülke birtakım bölümlere ayrılmıştı. Bunlar temel yönetim birimleri idi. Bunlara başlıca iki yönetici gönderiliyordu. Bunlardan biri hanedan mensuplarından veya askeri sınıftan güvenilir biri olan mirliva⁸⁹ idi ki, hükümdarın siyasi otoritesini temsil ediyordu. Diğeri ise, yargı gücünü temsil eden kadı⁹⁰ idi. Mirliva, Kadı'nın hükmü olmaksızın hiç kimseyi cezalandıramazdı. Kadı'da, Mirliva'nın kuvvetine dayanmadan hükmünü yerine getiremezdi. Her iki görevlide merkeze bağlı idiler ve bir yerde birbirlerini denetim altında tutuyorlardı.

Beylikler devri belediye teşkilatının, doğurduğu sosyal sınıflara bakıldığında ise, şehir halkının önemli bir kısmını devlet hizmetinde veya devlet bütçesinden geçinen kimseler oluşturmaktadır. Şehirlerdeki askeri erkân, yöresel idareciler, bu sınıflar hep devlet görevlisi olarak karşımıza çıkarlar. Memurlardan ve askerlerden başka din adamları, müderrisler vaizler, şeyhler, seyyidler, saraya veya büyük devlet adamlarına mensup şairler, tabibler, nakkaşlar, çalgıçılar özetle fırsatını bulan pek çok kimseler, devlet hazinesinden para alırlardı. Hükümdarın, yerel yöneticilerin ve zenginlerin kurdukları vakıflar sayesinde, bir takım hastahaneler, imaretler, tekkeler, medreseler, sıbyan mekteblerinin giderleri karşılanmaktadır. Şehir halkının en yoğun kitlesini, sanayi erbabı teşkil etmektedir. Şehirde bu sanayi erbabının

⁸⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "14 ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1937, s.501-503.

⁸⁹ Mirliva'nın iki görevi vardır. 1-Askeri görevi; her zaman hazırda ordu besler ve çağrıldığı vakit bu ordusu ile sefere katılırdı. 2-Yönetim görevi; yönetimdeki tebaanın güven ve huzurunu sağlamakla yetkili idi. Bölgesindeki yöneticisi olması sebebiyle siyasi otoritesi olan Mirliva, merkezin ve kadının emirlerini yerine getirmek, suç işlenmesini önlemek, suç işlenirse suçlunun cezalandırılmasını sağlamak. Bu görevler için Mirliva'nın yanında Zaim denilen bir görevli bulunmakta ve yanındakiler ile gezerek bölgede otoriteyi Mirliva adına korumakla görevliydi. Bundan başka geceleri görevli "Ases" veya "Yatakçı" denen gece bekçileri de vardı. Bunlar geceleri çarşı, Pazar, sokak sokak gezerek halkın ve esnafın mal ve can güvenliğini korurlardı. Bkz.Yücel, Yaşar, agm., s.811-812.

⁹⁰ İslam kurallarının uygulanması ve yorumlanması için Müslümanlara yardımcı olan ulema sınıfı vardır. Dini ve akli ilimlerin okutulduğu medreselerde yetişen bu insanlar hem siyasal hem de sosyal olarak Müslüman toplumunun hayatında önemli rol oynamışlardır. Öğretim, fetva ve yargı, üç görevi olan bu ulema sınıfında işte kadı, yargı işlerine bakan kimse idi. Yargı aslında hükümdara ait olsa da taşra yönetiminde hükümdar kendisine vekâleten bu kişileri görevli tayin etmiştir. Merkezden hükümdar beratı ile atanan kadılar, şeriatı uygulamanın yanında idari, mali, askeri ve beledi işlerle de uğraşmakta idiler. Kadı, Anadolu beylikleri devrinde sosyal olarak nikâh akdine, ölen kişilerin mallarını varislere taksimine, yetim ve kimsesizlerin mallarını korumaya, vakıfların para ve taşınır taşınmaz mallarının gözetmeye yetkili bir görevli idi. Bkz.Yücel, Yaşar, agm., s.812-813.

toplanmasını sağlayan da başlıca ticaret sermayesidir. Şehirde fazla görülmesede ticaret ile uğraşan ve şehir şehir dolaşan tacirleride sayabiliriz. Yalnız kendi sermayesini değil, şehirlerdeki aristokrat zümreninde parasını işletirler, pazar ve panayırlar arasında dolaşırlardı.⁹¹

Selçuklulardan sonra Anadolu'da kurulan beyliklerden en çok toprağa sahip olan siyasi oluşum, şüphesiz Eratnalılar olmuştur. XIV. asırda şehirli ve köylü arasında biraz fark görülmüştür. Şehir ve kasabalardayaşayan halk köylüye nispetle mülk edine bildiği halde, köylü işlediği toprağın sahibi olamamıştır. Toprak devlete ait olduğundan halka burada geçici tapu ile bulunmuş; toprağı işlediği müddetçe evlat ve torunlarına da intikal etmek şartıyla kendisine dokunulmamıştır.

Eratnalılar dönemindeki içtimai yapı, Selçuklular devrindekinden oldukça farklıdır. Selçuklular devrinde içtimai yapının esası Oğuz – Türkmen – Yörük üçlüsü teşkil etmişken; Köseadağ savaşından sonra Moğollar ve Uygur Türklerinin de Anadolu'ya gelmeleri özellikle İlhanlılardan sonra, Eratnalıların hâkimiyetinde bulunan şehirlere ve kasabalara yerleşmiş olmaları, Anadolu şehirlerinin yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bunun yanında Moğolların arkasından sayısız dini reisler ve tarikat şeyhleri Orta Asya'dan Anadolu'ya akıp gelmişlerdir.⁹² Sonuç olarak Çorum'un şehrinin de içinde bulunduğu Eratnalı Devletinin sınırlarındaki şehir ve kasabaların nüfusunda önemi değişiklikler olmuştur.

Çorum'un XIV. yüzyılın ilk yarısındaki nüfusunu veren, T. Anakök'ün verdiği rakamların çok fazla olduğunu söyleyebiliriz. Anakök'e göre: "Tutulan bir istatistiğe göre 165.000 İslam erkek ve kadın, 60 Ermeni erkek ve kadın 115 Rum erkek ve kadın; mezhep itibari ile 14 Protestan 22 Katolik" olarak ayrıntılı bilgi vermesi imkânsızdır. Çorum ve çevresine ait en belirgin nüfus bilgileri ancak Osmanlı devleti zamanında Fatih Sultan

⁹¹ Yücel, Yaşar, agm., s. 822.

⁹² Göde, Kemal, *Eratnalılar*, Ankara, 1994, s.146–148.

Mehmet devrine aittir.⁹³ Fakat buradaki Türk – Müslüman nüfusun sadece Çorum merkez değil, çevre kasaba ve kazaları da kapsadığı düşünüldüğünde bu sayı yine de fazla gelmektedir.⁹⁴

Doğal afetler ve eşkıya hareketleri şehirlerin sosyal yapısını etkileyen olaylar olarak sıralayabiliriz. Doğal afetler (başta deprem, yangın, sel vs.) şehirlerde halkın günlük yaşamını olumsuz etkilemektedir. Kuzey Anadolu fay hattında bulunan Çorum şehri depremlerden büyük oranda etkilenmiştir. 1075 yılında şehrin, Türkler tarafından kuşatması yıllarında, seher vaktinde, büyük bir deprem olmuştur. Bu deprem şehirde taş üstünde taş bırakmamıştır. Aynı günün sabahında yağmur başlamış ve oluşan sellerin sürüklediği kum ve toprak yığınları şehrin üstünü kaplamıştır, kırk gün devam eden bu yağmur sonunda şehirdeki kale ve evler yok olmuştur.⁹⁵ Bundan hariç Osmanlı devrinde⁹⁶ meydana gelen depremlerde Çorum şehrinin yerle bir olmasına neden olmuştur.

⁹³ “Çorum sancağında vergi veren nüfus 15. ve 16. y.y en az dört kez sayılmıştır. Daha sık sayım yapıldığı düşünülse de ancak dört sayım ile ilgili belgeler elimizde bulunmaktadır. Bunların arasında en eski olanı, H.860 M.1455–1456 tarihini taşımaktadır ve günümüze kadar gelebilen en eski Osmanlı Tahrir Defterlerinden biri sayılmaktadır. Fatih’in idari görevlisi olan Umur Bey tarafından meydana getirilen bu sayım defterinde, Çorum “Nefs-i Şehr-i Çorumlu” diye geçmektedir. Bu sayımda 6 mahalle ve çeşitli sebeplerle özel statüye sahip bulduklarından ayrı olarak kaydedilen iki grup insan göze çarpmaktadır. Vergi veren kent nüfusu ise, 438 kişiye ulaşmıştır. Ancak bu defterde bekâr nüfus ayrı olarak verilmediğinden, Çorum’un toplam nüfusu hakkında kesin bir tahmin yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte, Tahrir Defterindeki kayıtlı insanların evli oldukları kabul edilse bile, Çorum’da oturan bu toplam nüfusun 2200 kişiyi geçmediği kuvvetle muhtemeldir.” Bkz. Faraçlı, Suraiya, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatnamesine Kadar Çorum”, *Çorum Tarihi* (5.Hitit Festivali), Çorum, 1985, s.82.

⁹⁴XVI. yüzyılda Çorum şehri, gerçekten büyük bir gelişme gösterdi ve orta boy şehir haline dönüştü. 1520 civarında şehri de 1339 kayıtlı neferin 432’si bekâr 907’si evliydi. Toplam nüfusun 4500 kişi civarında tahmin olunabilir. 1576’ya gelindiğinde nüfus bir kez daha ikiye katlanmış ve toplam 42 mahalle 2984 nefer kaydedilmiştir. Ki toplam nüfusun 8000- 9000 olarak hesaplanabilir. Aynı şekilde İskilip ve Osmancık’ın nüfusları da 1520–1574 arasında %90 hatta %100’e varan artışlar olmuştur. Burada kabaca belirtirsek İskilip’in nüfusu 1800–200 ‘den 3500 civarına, Osmancık’ın nüfusu ise 1200-1300’den 2500 civarına çıkmıştır. 1574’te her iki Çorum’un en büyük kazaları olan bu kasabalarda 11’er mahalle bulunmaktadır. 1520–1574 arasında Çorum sancağının kırsal nüfusu da takriben %80–85 arasında artış olmuştur. Şehir ve kırsal nüfusu toplam hesaplarında yaklaşık 60–65 bin’den 110–115 bine çıkmıştır. Sancakta nüfusunun %13–14’ünün şehirlerde yaşaması devrin şartlarına göre Çorum şehrinin nüfusunun büyük olduğunu gösterir. Bkz. Öz, Mehmet, “15 ve 16. yy.da Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadi Hayat”, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri*, Ankara, 1991, s. 9.

⁹⁵ Arıncı, Rıfat, a.g.m., s.15.

⁹⁶ 1509 yılında çeşitli Aralıklarla 45 gün devam eden deprem olmuştur. Bu depremde Çorum’da iki mahalle yerle bir olmuştur. 1514 yılında yine deprem olmuş çok sayıda bina yıkılmıştır. Ulu Cami ve Çarıklı Camisi’nin kubbeleri çökmüştür. 1543’teki depremde 30 ev tamamen yıkılmıştır. 1559–1579 yıllarında meydana gelen depremlerde Gülabi Bey Camisi başta olmak üzere birçok bina yıkılmıştır. 1619 yağın yağmur sonucu oluşan seller şehri neredeyse tamamını içine almış, Abdalata Zaviyesi’nin kapısı sudan görülmemiştir. Bunlardan hariç 1692.1729.1733.1734, 1758 yıllarındaki depremler şehirde be köylerde yaşayan halkı büyük oranda etkilemiştir. 1786, 1793 depremleriyle beraber halk cuma namazı kılmak için bile cami kalmadığını ve 1794 tarihinde Çorum Emiri Kenanzade Abdullah ve Çorum kadısı ile birlikte padişaha mektup göndermişler ve vergiden muaf

Eşkiya hareketleri de en az depremler kadar bir şehre zarar verebilmektedir. Orta Anadolu'da yer alan, coğrafi konumu ile geçiş noktasında bulunan Çorum şehri, ilk çağlardan beri birçok kavim ve devlet tarafından işgale uğramış ve el değiştirmiştir. Bu siyasi olaylar neticesinde şehrin güvenliği kalmamıştır. Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile tekrar el değiştiren ve Türk yönetimine geçen Çorum şehri, yine de gerek Haçlı savaşları gerekse Selçuklu, Danişmanetli ve Bizans arasında meydana gelen olaylar, şehrin ekonomik ve sosyal olarak gelişmesine katkıda bulunmamıştır. Bütün bu olumsuz dönemlerde şehirde yaşayan halk, daha güvenli bölge ve şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır.

Selçuklu'dan sonrada durum değişmemiş ve Moğolların Anadolu'ya gelişi ile durum daha da karmaşık bir hal almıştır. XII. ve XIV. yüzyıllarda dini hareketlerin fazlaşması bölgenin devamlı devletler tarafından işgal edilmesi, bölgenin etnik yapısı kadar siyasi yapısı da bütünlükten uzak kalmasına yol açmıştır.⁹⁷ Osmanlı devrinde de durum değişmemiş Mamalı, Dedesli, Kara Tatar aşiretlerinin Çorum ve çevresine yerleşmeleri tekrar bölgenin huzur ortamının kaybolmasına yol açmıştır. Birde vakıflar sayesinde otlakların ve yaylaların kişileştirilmesi zaten hayvancılık ile geçimini sağlayan Türkmenlerin sıkıntı çekmelerine ve toprak ihlallerine sebep oluyordu. Birde göçebe Türkmenlerin yerleşik köy ve kasabalara baskınlar yapmaları buraları yağmalamaları, kervanlara saldırmaları vb. eylemleri farklı hayat şartlarına sahip ve farklı yaşam sürdüren bu iki grup arasında sosyal bir zıtlık ve mücadele doğuruyordu⁹⁸. Bu ve buna benzer olumsuz eylemlerde devletin bütünü ilgilendirmeyen küçük çaplı hareketler olsalar da bölgede yaşayan halkın içtimai yapısını olumsuz yönde etkilediği kesindir.

---

tutulmalarını istemişlerdir. Bu istek padişah tarafından kabul edilmiştir. 1800 ve 1824 yıllarındaki depremlerde halk çadırlarda yaşamak zorunda kalmıştır. Bkz. Ilıcalı, Ali, a.g.e., s.25-28; Arıncı, Rıfat, agm., s.15; Anakök, Tayyar, age., s.72-74; M. İhsan Sabuncuoğlu, age., *Kısım II*, s. 93-95.

⁹⁷ Bakırcı, Ömür, agm., s.63-64.

⁹⁸ Dağlıoğlu, H. Turhan, "Çorum'da Aşiret Meselesi ve Bunların Mali Maziyetleri ", *Çorumlu*, 1940, S.19 s.568-570.

Ancak bir kentin ekonomik faaliyetlerinin yanında, içinde bulunduğu devletin idari yapısındaki yeri de, kentin büyümesini veya büyümemesini yakından ilgilendirmektedir. Sancak beyi, kadı, dizdar, mültezim zamanının ölçütlerine göre büyük harcamalar yapan, kalabalık bir kapı halkı besleyen kişilerdir. Önemli bir vakfın idarecileri içinde, bir dereceye kadar aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla bir kentin idari kademedeki önemli yer tutması, hem nüfusun hem ticari faaliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Gerçi idari yapıdaki etkinliği abartmamak gerekir ama yine de Çorum gibi küçük kentlerin gelişmesinde önemli bir sağlamaktadır.

1.1. Çorum ve Çevresinin Türkleşmesi

Orta Anadolu coğrafyasındaki Çorum, Türkmen aşiretlerinin yayılışı bakımından önemli bir yere sahiptir. Türklerin Malazgirt'ten başlayarak, Osmanlı devrinde dahi, Çorum ve çevresi göçleri devam etmiştir.

Tarih boyunca, Anadolu'ya yapılan göçlerin yönüne ve kaynağına baktığımızda ise; buraya yapılan göçlerin genellikle Orta Asya'dan ve batıya doğru olduğu yabancı kavimlerin ve özellikle batılıların doğu yönündeki göçlerin nadiren ve çok az sayıda olduğu bir gerçektir. Buna karşılık Anadolu, Orta Asya'dan batı yönüne daha ziyade on birinci yüzyılda başlayan yoğun Türk göçleriyle dolup taşmıştır. Bu göçler çok sayıda ve kalabalık gruplar halinde gerçekleşmiştir. Böylece Türkiye, Anadolu'ya göç eden Türklerin planlı bir şekilde iskânı sonunda Osmanlı devleti öncesi Selçuklu zamanında vatanlaşmıştır.⁹⁹

Türklerin Anadolu'ya ilk gelişleri Selçuklu ile değil, Batı Hun Türkleri ile başlar. Büyük Türk göçünden sonra batıya doğru ilerleyen Hunlar Karadeniz'in kuzeyindeki Alan, Ostrogot ve Vizigotları ağır yenilgilere uğratmışlar, 378 yılında Bizans devletinin topraklarına

⁹⁹ Turan, Osman, *Selçuklular, Türk – İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, s.280.

saldırmışlar ve Balkanlardan Trakya'ya, Kafkaslardan da Anadolu'ya kadar olan bölgeye akınlar düzenlemişlerdir. Kursık ve Basık komutasındaki Hunlar Erzurum'a oradan Malatya'ya gelmişlerdir. Hunlar'dan sonra, Anadolu'ya ikinci Türk saldırıları Sabar Türkleri tarafından olmuştur. Altıncı yüzyılda Sasanilerle ittifak yaparak Bizanslılarla mücadeleye başlamışlar ve Güney Kafkasya'ya 516 yılında Kayseri, Konya ve Ankara'ya kadar ilerleyip şehirleri ve bölgeleri yağmalayıp pek çok ganimet ile geri dönmüşlerdir.¹⁰⁰

VII. yüzyılda Çorum ve çevresinde, Saka Türkleri görülür. Çorum'un, İskilip kazasına yerleşen Saka Türkleri, Niksar'a kadar genişlemişlerdir.¹⁰¹ Malazgirt savaşından öncede Bulgar Türkleri, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçak), Avar, Uz Türkleri, Bizans tarafından Anadolu'ya yerleştirilmişler, zaman içerisinde nüfuslarının da azlığının etkisi ile yerli halk arasında kendi dinlerini (Şamanizm) bırakıp Hıristiyanlaşmışlardır. Hıristiyan olan bu Türk toplulukları zamanla kendi benliklerini ve kimliklerini kaybetmişlerdir. Malazgirt savaşında Bizans ordusunun saflarında savaşa katılan bu Türk boylarının savaşın başlaması ile Türk safhalarına geçmeleri, kaybedilen savaşın seyrini değiştirmiş ve Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerini kapılarını aralamışlardır.

Malazgirt savaşı ile başlayan yoğun göç sonrası, Anadolu'da Türk nüfusu hızlı bir şekilde artmış, buranın yerli halkı olan Rum–Gürcü–Ermeni ve diğer ulusları rahatsız etmiştir. Sonraki dönemlerde Bizans'ın kendi iç işleri ile uğraşması ve Türklerin hızlı ilerleyişi bu halkları isteksiz bir şekilde yurtlarından göç etmeye zorlamıştır. Özellikle Orta Anadolu şehirleri Ankara, Kırşehir, Çorum, Yozgat, Kastamonu, Çankırı ve Tokat şehirleri ve çevreleri ilk Türkmenlerin yoğunlaştığı yerler olmaları ve bu yerlerin Türkmenler tarafından Batıya geçiş bölgesinden ziyade, yurt görülmelerinden ötürü yerleşme fazla olmuştur. Belki de Anadolu'nun hızlı ve kalıcı Türkleşen şehirleri bu şehirlerimizdir. Türkler daha ilk yıllarında

¹⁰⁰ Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1998, s.33–34.

¹⁰¹ Çay, Abdulhaluk, "Anadolu'nun Türkleşmesinde Çorum-İskilip ve Çevresinde Türk Yerleşimi", *Türk Kültüründe İz Birakan İskilipli Âlimler*, Ankara, 1998, s.39.

kendilerine ait tekke, zaviye ve vakıfları ile şehirleri sarmışlar ve buraya kendi boylarının adını vermişlerdir.¹⁰²

Anadolu'nun Türkleşmesinde Oğuz boylarına mensup Türkmenlerin rolü büyüktür. Bu çerçevede Karadeniz bölgesinde de çok sayıda Oğuz boylarına mensup Türkmenlerin gelip yerleştiği bilinmektedir. Bu Türk boyları bölgenin ve Çorum şehrinin hem fetihlerle hem de iskânla Türkleşmesini sağlamışlardır. Anadolu'nun birçok yerinde köy ve kazaların adını taşıyan bu Türkmenlerin tarihi araştırma konusu olarak oldukça az yere sahiptirler. Bu konunun önemini bize daha iyi göstermektedir.

Mülkiyet açısından toprağın sahibini nasıl arıyorsak, ülke topraklarının bütününe düşündüğümüzde, sahiplerinin kimler olduğunu da bilmek isteriz. Milletlerin ülke topraklarına sahipliği onların üzerinde yaşadığı toprak parçalarına vurdukları damga ile ölçülür. Toprakların kimlere ait olduğunun delili ve tapu senedi olan bu damgalar, bir milleti vatanına bağlamakta ve milleti teşkil eden kabile, boy, aşiret gibi unsurlar ve fertler arasında milli birlik ve bütünlüğü sağlamaktadır. Aslında böylece millet dediğimiz topluluk doğmaktadır.¹⁰³ Toprakları sahiplenen ulusların dayandıkları yegâne temel dayanak, bu şehir ve bölgelerin kendi atalarından kaldığı inancıdır. Bunun en temel kanıtı ise, atalarının bu şehir ve bölgelere kendi boy ve oymaklarının adlarını bırakmalarıdır.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu, hemen hemen tümüyle, çoğunluğu Oğuz boyundan olan Türklerin eline geçmiştir. İşte bu tarihten itibaren Selçuklu devleti, Orta Asya'dan ardı arkası kesilmeden gelen Türk kitlelerini "İskân" politikasıyla yerleştirirken, merkezi devlet otoritesinin korunması amacıyla onların kuvvetli aşiret yapılarını parçalamış, bu yapıdan doğan etnik bağları ve dayanışmayı ortadan kaldırarak milli bir birlik kurmaya

¹⁰² Turan, Osman, age., s.281-282; II. Arslan zamanında 1173 yılında, çok az Hıristiyan bulunduğu ve bu sebeple de geçim sıkıntısı çeken Ankara Metropoliti, İstanbul'a müracaat etmiş, Amasra'ya tayinini istemiştir. Hızlı iskân edilen bu şehir ve çevrelerindeki Türklerin nüfusunun Hıristiyan nüfusundan daha fazla olduğunu bize ispatlayan en güzel örnektir.

¹⁰³ Dikici, Mehmet, *Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1998, s.9.

çalışmıştır. Türklerin Anadolu'ya bir daha kopmamak üzere yerleşmelerinin nedeni, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bu iskân politikasıdır.

Göçebelik ve yerleşiklik arasında genel bir karşılaştırma yapacak olursak: Bilindiği gibi göçebelik önce gelen bir aşamadır; sosyal ekonomik hayat, mülkiyet ve üretim, siyasi otorite, din ve ahlâk yapıları bakımından yerleşik hayat tarzından çok farklıdır. Göçebelikte temel üretim hayvancılığa dayanır. Ulaşım, yiyecek, giyecek, barınma ve korunma gibi temel ihtiyaçlar çoğunlukla hayvan ve hayvan ürünleriyle karşılanmaktadır. Göçebelikte ticaret de gelişmemiştir. Bu toplumlarda siyasi otorite aşirettir. Sosyal dayanışma son derece kuvvetli olmasına karşılık dini müessese gelişip teşkilatlanmamıştır. Bunun sebebi dinlerde rolü olan mabedin gelişmemesidir.

Göçebe toplumdaki ahlak yapısı; ferdin ferde ve ferdin topluma karşı görev ve sorumluluğunun ölçüsü adetler ve törelerdir. Yerleşik hayatta hayvancılığın yerini tarım almıştı. Şehirler büyüyerek ticaret, sanat ve kültür merkezleri haline gelirken ihtiyaçların artışı ve işbölümünün ortaya çıkması sonucunda tarım dışı üretim diyebileceğimiz el sanatlarının üretimi ortaya çıkar. Siyasi otorite sürekli ve merkezi olur. Bu gelişmelerle birlikte semavi dinler toplumun hayatında önemli rol oynamaya başlar. Kitle halinde yerleşik hayata geçen Türk toplumu için, yeni hayat tarzından doğan bir zorunluluk olarak eski ve yeni değerler çatışma ya da uzlaşmayla sonuçlanacak şekilde karşı karşıya gelmişlerdir. İşte bu karşılaşma esnasında Anadolu Türk toplumunda orijinal bir sentez olarak ortaya çıkan Ahi Birlikleri'nin sağlam bir uzlaşmayı sağladığını görmekteyiz. Böylece bu birliklerin tarih sahnesine çıkışı Anadolu Türk toplumunun yerleşik hayata geçişine bağlanmış oluyor

Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli etkileri olan diğer bir kurum ise zaviyelerdir. XI. asrın ortalarından itibaren Anadolu'ya, Orta Asya'dan büyük gruplar halinde göç eden, boş araziler üzerine yerleşen bir kısmı gazilerle birlikte cephede mücadele ederken bir kısmı da, müritleri ile beraber ziraat ve hayvan yetiştirmekle uğraşan, buldukları yerleri kültür, imar

ve din merkezleri haline dönüştüren bu gönül ehli insanların etrafında yerleşmeler olmuştur ve yerleşim yerleri o zaviye şeyhinin adıyla anılmıştır.¹⁰⁴

Şeyhler tarafında kurulan bu zaviyelerin şu iki tarzda kurulduğu görülür. Önceleri gayri Müslim ahalinin yaşadığı köy ve kasabalarda kurulan zaviyeler. Bunlar orada eskiden mevcut olan ve terk edilmiş kilise ve manastırları, zaviyeye çeviriyorlardı. Böylece terk edilmiş bu yerlerde yeniden imar ve iskân ediliyordu.

İssız fakat yol yakınında ve yerleşmeye uygun yerlerde kurulan zaviyeler. Bunlar buralara ilk yerleşme tohumlarını atmış oluyorlardı. Zamanla bu zaviyelerin etrafında yeni yerleşme merkezleri oluşuyordu ki, bugün bile yüz yıllar önce ilk kurucusu olan şeyhin adını taşıyan birçok kasaba ve köy vardır.

Görülüyor ki; zaviyelerin pek çoğu boş toprak bulmak ve kendilerine yer ve yurt edinmek için gelip, yeni açılan Rum memleketlerine yerleşen göçebeler tarafından kurulmaktadır. Yeni açılan veya boş bulunan bu topraklar üzerinde zaviyelerin tesisi oralarını şenlendirmek, imar ve iskân etmek hususunda büyük bir rol oynamaktadır. Boş toprak aramak, dağdan ve bayırdan toprak açmak, iskân edilemeyecek bir halde ıssız, تنها ve vahşi bir tabiat ortasında, hırsız yatağı yerlerde yerleşmek gibi işlerin ise ancak azimkâr insanlar ve hayatiyeti yüksek bir millet tarafından yapılabileceği aşikârdır. ¹⁰⁵ Çorum ve çevresinde gerek Elvan Çelebi ve gerekse Abtalada Zaviyelerindeki köy ve mezraların adları çok önemlidir.

Elvan Çelebi köyü ve zaviyesi yer adları bakımından oldukça zengindir. Ağca Ören, Adatepe, Becek, Bulancık, Dobaklık, Kara Ören, Kara Balcık, Sarı Yer, Saracık, Söğütlü,

¹⁰⁴ Barkan, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1942, S.2, s.279–353.

¹⁰⁵ Barkan, Ö. Lütfi, agm., s.279–304.

Ulu Pınar vs. Abdalata köyü ve zaviyesi, Yamadı,¹⁰⁶ Orucak köyü,¹⁰⁷ Ağca Mescit köyü, Sancar köyü,¹⁰⁸ Horosan, Tetric ve Colus köyleri,¹⁰⁹ Çat köyü¹¹⁰ vs.

Türkler, şehirlere ve bölgelere kendi aileleri, kendi oymakları ile birlikte yerleşiyorlardı. Bu iskân politikası toplu halde bulunan bu oymakların güçlerini muhafaza etmelerine yardımcı oluyordu. Bu durum ileriki zamanlarda bölge açısından olumlu olduğu kadar, olumsuz yönlerini ve bölgeye verdikleri zararı Anadolu'nun kargaşa devirlerinde, daha iyi görülecektir. Şöyleki; Kızılbaz ulusunu oluşturan oymaklar Ustaculular; Amasya – Tokat şehirlerine yerleşmişlerdi. Diğer Türkmen oymakları, Çorum'da; Dodurga, Eymür, Bayat, Çepni vb. Tokat'ta ise; Ustuculular, Kara-Bölük vb. Kastamonu'da; Dodurga, Bayat, Çepni, Avşar ve Kayı vb. Amasya'da ise; Eymür, Bayat, Çepni vb. Türkmen aşiretlerinin, aynı coğrafi bölgelerde olması sebebiyle, en küçük bir kıvılcımda bu bölge olumsuz yönde etkileniyordu.¹¹¹

Yer adları bir mahalın tarihi bakımından çok önemlidir. Bir yer adı ile o bölgenin tarihini aydınlatmak mümkün olduğu gibi, Türk ve Anadolu tarihinin bir bölümü hakkında bilinenleri genişletmek veya yeni fikirler ve düşünceler ortaya koymak mümkün olmaktadır. Yer adlarının arkeoloji bakımından da önemi vardır. Bir höyük, bir ölmüş köy adı, bir ören yeri arkeologlara ne kadar önemli malzeme verir. Bu adların kazı yapılacak yerleri göstermesi bakımından pek değerli olduğunu da hesaba katmak lazımdır. Bu ören yerlerinde, toprak üstünde bulunan seramik koleksiyonları bu yerlerin önemini belirtmektedir. Yer adları sadece arkeoloji bakımından değil aynı zamanda folklor bakımından da pek önemli vesikalar vermektedir. Bunlar kadar ve daha fazla önemli olan aşiretlerin Çorum bölgesinde nasıl yayılmış ve serpilmiş olduklarını ve nereden geldiklerine dair, yazılı hiçbir vesika olmadığına

¹⁰⁶ Sungurlu kazasındaki köy günümüzde “Yamadı Kebir”, “Yamadı Sağır” adları ile yaşamaktadır.

¹⁰⁷ 768/1367 tarihli Karahisar Temürlü Emiri Hacı İlyas b. Taybu Vakfiyesi'nde adı geçer. Köyün günümüzdeki adı Anbarcı'dır. Ve İskilip kazasına bağlıdır.

¹⁰⁸ Sancar köyü günümüze kadar gelememiştir. Köyün mevkisi Ovasaray yakınlarındadır.

¹⁰⁹ Bugün bu köylerin hiçbiri yaşamamaktadır. Fakat “Colus” adı Saray köyünde bir mevki olarak geçer.

¹¹⁰ 874/1470 ve 488/1479 tarihli Abdalata Zaviyesi Vakfiyesi'nde adı geçer. Bugün bu yer ören halindedir. Babailik ayaklanmasında Amasya'da Çat Köyü mevcuttur.

¹¹¹ Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul, 1999, s.174–406–411.

göre, ancak bu adlar sayesinde öğrenmekteyiz. Oğuz boylarının ve diğer Türk kabilelerinden hangilerinin bu yerlerden gelmiş, geçmiş veya yerleşmiş olup olmadıkları ancak bu sayede öğrenilmektedir.¹¹²

Yer adları hala yaşayan köyler ile eskiden köy olup, bugün artık bir mevki ve harabe haline gelmiş köyleri ayırt etmek mümkün olduğu gibi, eski vesikalarda adı geçip bugün ismi dahi kalmamış yerlerin adını veyahut yeni bir ad altında yaşayan köylerin eski adlarının bulunması mümkün olmuştur. Bunlarında çoğu eski adında resmi makamların tescil edinceye kadar uzaklaşmış ve mahalli ağızlarla beraber yeni adlar kazanmışlardır.

Vesikalarda “Yakupalp” olarak geçen köy şimdi resmi vesikalarda “Yaparpa” geçer. “Firuz Köyü” halk ağzında ve resmi vesikalar da “Feriz”,¹¹³ “Bekdeğın” diye bilinen köy “Bey Değın” diye geçer. (H.1003–M.1594) tarihli Çorum mahkeme kayıtlarında ve daha evvelki vakfiyelerde, geçmektedir. (H.665–M.1266) tarihli vakfiyelerde adı geçen Sarkiz, Horasan, Hoca, Yağbasan, Alayund, Çamurdur, Çaruklu, Ömerbey, Töker, İbrahim, Gücek, Kuluca, Mehmet, Selam gibi daha birçok köyün adı, bugün, sadece bu tip araştırmalarda kullanılıyor, kendilerine ait, birkaç seramik parçasından başka bir şey kalmamıştır.¹¹⁴

Oğuz Türk Boyları:¹¹⁵

Büğdüz¹¹⁶

Büget¹¹⁷

Bayındır¹¹⁸

Bayındır Ovası¹¹⁹

¹¹² Köseoğlu, Neşet, “Yer Adlarının Önemi” *Çorumlu*, 1944, S.45, s.1347–1352.

¹¹³ Kırkdilim mevkiinde bir köy.

¹¹⁴ Köseoğlu, Neşet, agm., S.45, s.1347-1352.

¹¹⁵ Neşet Köseoğlu'nun *Çorumlu Dergisinde* yayınlanan, “Çorum'da Oğuz Boyları I-II” adlı çalışmasından büyük ölçüde yararlanılmış bulunmaktayız. Bkz. *Çorumlu*, S.43–49–50.

¹¹⁶ Çorum merkeze bağlı köy.

¹¹⁷ Çorum'un doğusunda ilk Türk yerleşme yeridir.

¹¹⁸ Mecitözü ilçesine bağlı köy. (842–1438) tarihli Mehmet Paşa Vakfiyesinde Bayındır Divanına bağlı şu köyler ve mevkieler yazılıdır: Bergi Köyü, Yenice, Karınbayat, Kuyumcu, Karabürçek, Sondul köyleri, Çaytağaçar, Dikenlik mevkieleri)

¹¹⁹ Kuyumcu köyü mevki.

Bayat¹²⁰

Bayat Gediği¹²¹

Bayat Mezarı¹²²

Bayatlıoğlu¹²³

Bayat Kırısı¹²⁴,

Bayat Çayı,

Bayat Pınarı,¹²⁵

Tepe Bayat, Bayat Su Kavıdı, Karın Bayat¹²⁶,

Baydili¹²⁷

Beydili¹²⁸

Becek,

Alayundlu¹²⁹

Afşar, Afşar Divanı¹³⁰

Eymir¹³¹

Eymir Çayı,

Eymir Halife,

Eymir Çiftliği,

Eymir Sırtı,

Eymir,

Dodurga¹³²

¹²⁰ Çorum merkeze bağlı köy.

¹²¹ Çorum'a bağlı köy.

¹²² Bayat köyü yakınında bir mevki, Çorum'a bağlı.

¹²³ Çorum'da sülale adı.

¹²⁴ Bayat köyüne yakın bir mevki adı.

¹²⁵ İskilip'e bağlı köy adı.

¹²⁶ 756/1335 tarihli Keçi Hatun Vakfiyesinde adı geçer.

¹²⁷ Çorum merkeze bağlı köy adı.

¹²⁸ İskilip kazasına bağlı Belveren Köyü'nün yakınındaki bir başka köy adıdır. Birinci Beydili Köyünün adı 756/1335 ve 834/1430 tarihli iki Çöplü Bey Vakfiyesinde ve 1005/1596 tarihli mahkeme sicillerinde adı geçer.

¹²⁹ Çorum merkez kazasına bağlı olan Çatak ile Şeyh Hamza köyleri arasındaki arazi parçasına Alayundlu demektirler. Ayrıca Ayas köyü dağlarında, Alayundlu Yaylası adı ile anılan bir mevki vardır. 683/1281 tarihli Melike Hatun ve Arif Çelebi Vakfiyelerinde Hüyük Divanı'na bağlı bir köy olarak adı geçer. Hüyük bugün Etiler'e ait kazı çalışması yapılan köydür.

¹³⁰ Osmancık'ta ve Kızılırmak sınırında ve Kargı kazasında bir köy adı olarak geçer. 851/1447 tarihli Hamdi Bey Vakfiyesinde o zaman Karahisar Temürlü kazasına bağlı olup, bugün Alaca Afşar Divanı adı ile bir bölge vardır.

¹³¹ Sungurlu kazasına bağlı köy adı. Ayrıca Çorum merkeze bağlı köy adı olarakta günümüzde yaşamaktadır.

Döker¹³³

Çarukluğ¹³⁴

Çavundur

Çepni¹³⁵

Çetmi, Çepni Deresi¹³⁶

Kargın¹³⁷

Kınık¹³⁸

Kayı¹³⁹

Üregir, Üregir Yurdu¹⁴⁰

Salur¹⁴¹

Yazgır, Yazır, Yazıpare, Yazır¹⁴²

Yıva, Yavu¹⁴³

Yavucuk Yaylası¹⁴⁴

Yıpar, Yeni Yapar, Eski Yapar¹⁴⁵

Bunlardan hariç sadece Kayı boyundan ayrılan on tane soy adı, tespit edilmiştir. Keçili, Akkeçili, Karakeçili, Akçakeçili, Alakeçili, Bozan, Çoban, Halilli, Kızıl keçili, Kırka'dır. Bunların Çorum'da olanları ise şöyledir. Keçili, Karakeçili,¹⁴⁶ Çoban,¹⁴⁷ Halilli,¹⁴⁸ Kırka,¹⁴⁹

¹³² Çorum kazasının adıdır.

¹³³ Çorum'da bu adda bir köy yoktur. Fakat 842/1438 tarihli Osmancık Mehmet Paşa Vakfiyesinde geçen Sazsıva divanına bağlı köyler arasında, "Döker" adı geçmektedir.

¹³⁴ Çorum'da bugün bu isimle bir köy yoktur. Fakat 764/1362 tarihli Taybu Vakfiyesinde "Çaruk" adlı bir köy adı geçer.

¹³⁵ Çorum'da mahalle adı.

¹³⁶ İskilip'e bağlı bir köy adı. Aynı köyde birde dere vardır.

¹³⁷ Alaca ilçesine bağlı köy, İskilip ilçesine bağlı Evlik köyünde mahalle adı, İskilip'e bağlı Kavak köyünde mahalle adı; Mecitözü'ne bağlı köy adı.

¹³⁸ Çorum Merkeze bağlı köy adı.

¹³⁹ Çorum'a bağlı köy adı. İskilip ilçesine bağlı köy, Mecitözü ilçesine bağlı köy adı.

¹⁴⁰ Bu oymağın adı, Kaşgarlı Lugatında Üregir – Yüregir şeklindedir. Avcılar köyünde halk arasında "Yüregir" yurdu hala kullanıyor.

¹⁴¹ Çorum'a bağlı köy adı, 756/1355 tarihli Çöplü Bey Vakfiyesinde Sakız Divanında geçen köy adlarındandır.

¹⁴² Çorum'da bir mevki, Çorum Babaoğlu mevki, Bogazkale kazasına bağlı köy, Sungurlu kazasına bağlı köy

¹⁴³ Laçın'e bağlı köy adı.

¹⁴⁴ Laçın nahiyede bir mevki. Ayrıca Yakacuk adı 848/1444 tarihli Abtalata Zaviyesi Vakfiyesinde de geçmektedir.

¹⁴⁵ Çorum'un Alaca ilçesine bağlı bir köy. .886/1481 tarihli Hoca Yusuf Vakfiyesinde Eski Yapar, Yeni Yapar diye iki köyün adı vardır.

Bayat oymağından ayrılan soyların adları şunlardır Doğanlar, Doğanlı. Bu soydan Çorum'da, İskilip kazasında bağlı bir Doğangir köyü olup, bundan başka köy yoktur. 756–1355 tarihli Çöplü Bey vakfiyesine göre o tarihte köy olup, bugün olmayan köyler arasına katılan Doğanarслан köyü' de vardır.

Çorum ve çevresine Türk aşiretlerinin göçü veyahut göç ettirilmeleri devam etmiştir. Mamalı aşireti, hicri X. asırdan itibaren iskân edilmeye başlanmıştır. İlk önceleri Raka havalisine götürülen aşiret mensupları burada iskân etmeleri bir türlü sağlanamamıştır. Bir süre sonra aşiret üyeleri, Anadolu'nun içlerine doğru yayılmaya başlamışlar ve Anadolu'daki köy ve şehirlerde yağma hareketleri yapmışlardır. Merkezi otorite, bu başıboş aşiret üyelerinin hepsini birden Kıbrıs adasına sürmek istedi. Fakat bir kısmı, aşiret reisini öldürdükten sonra Antalya'dan tekrar Anadolu içlerine dağılmaya başladılar. Bu aşiretin bir kısmı, Çankırı ve Çorum havalisi'nde görülmeye başlanmıştır. H. 1022 tarihli bir fermada “Mamalı” ile birlikte “Selmanlı”, “Alembeyli”, “Selman Muslu”, “Peçelü”, “Tavrehli” gibi aşiret adları da geçmektedir. Bu fermana göre İsmail adındaki reisleri, bu aşiret üyeleri tarafından öldürülmüştür. Çankırı ve Çorum havalisi'ndeki aşiret üyeleri şikâyet üzerine tekrar Raka'ya sürülmek istenmiş yine sürülememişlerdir. Çankırı, Çorum ve Tokat havalesini gezmeye başlayan aşiret üyeleri, aşiretin diğerler üyelerine göre, çok sakın ve merkezi otoriteye sadık kalmışlardır. Çorum'a yerleşen bu aşiret üyeleri sadece Alaca'da; Hışır, İbrahim, Sungurlu'da; Arife, Gazili, Ekmekçi, İncesu köyleri Mamalı aşiretine üyedir.¹⁵⁰

Çorum'un geç XV. ve erken XVI. yüzyıllarda çok hızlı büyüdüğü bilinmektedir. Tokat yine bu yüzyılda da bölgenin en büyük şehridir. Onu, Amasya takip eder. Öte yandan Çorum'un Kastamonu seviyesine ulaşması bu yüzyıllar rastlar. Bu olağan üstü büyümenin

¹⁴⁶ İskilip kazasına bağlı köy adı. Osmancık Karalar köyü, Bogazkle'ye bağlı Karakeçili köyü, Alaca'ya bağlı Kapaklı köyü.

¹⁴⁷ Cemilbey'e bağlı köy.

¹⁴⁸ Sungurlu kazası'na bağlı Halilli köyü.

¹⁴⁹ Alaca'ya bağlı, Küçük ve Büyük Hırka köyleri vardır. Kayı boyu ile beraber Anadolu'ya ve Çorum'a beraber geldiklerinden şüphe yoktur.

¹⁵⁰ Köseoğlu, Neşet, “Çorum Havalesinde Mamalı Aşireti ve Ömer, Osman Paşalar”, *Çorumlu*, 1938, S.1, s.12–16.

sebepleri maddeler halinde sıralamak mümkündür. Fakat sayılacak birinci sebep hiç şüphesiz, konar–göçerlerin oldukça fazla olmaları ve bunların bu yüzyılla birlikte toprağa bağlanarak ekonomiye ve nüfusa katkılarıdır. Doğal nüfus artışın ve konargöçerlerin yerleşmesi yanında Çorum’un iç bölgelerinden, doğudan ve güneyden çeşitli nedenlerle Türkmenlerin yer değiştirmeleri ve bunların tamamı Türkmen olan ve güvende hissedecekleri Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum’a gelip yerleşmeleridir.¹⁵¹

Dedesli aşireti de, Mamalı aşireti gibi Çorum ve çevresine daha sonra gelip yerleşmiştir. Bu aşirete mensup insanlar, ilk önceleri Halep ve Alacahan’a yerleşmişlerdir. Başta Döğeri aşireti olmak üzere Halep ve Alacahan’daki aşiretlerin tecavüzlerine maruz kalan Dedesli aşireti, Anadolu’nun içlerine doğru yayılmaya başlamışlar ve bir kısmı da Çorum’un kuzeyine yerleşmiştir. Çorum’a 21 köy kuran bu aşiretin yerleştikleri bazı köyler ise; Hacı Ahmet Deresi, Ferhatlı, Deniz, Dere, Yeni Köy, Akdan, Kılıçdere, vb. gibi yerleşim yerleridir. Genellikler yerleşik kültüre sahip olan aşiret geçimini tarımcık ile sağlamaktadır.¹⁵²

1.2. Sosyal müesseseler

Şehirlerdeki imar faaliyetleri vakıfçılık, belediye hizmetleri, mimari faaliyet, hayrat gibi yönlerde geliyordu. Yine bu yöndeki çalışmalar, şehirlerdeki sosyo–kültürel yapının güçlenmesini sağladığı gibi zaviye ve hangahlar vasıtasıyla Türklerin şehirlere yerleşmesini üstlenmek gibi sosyo – iktisadi amaçlara yönelik olarakta faaliyette bulunduğu görülür.

Bunlardan zaviye imaretleri Ahilerin denetiminde olup cemaatteki insanların hem meslek sahibi olmalarını sağlıyor hem de mesleki ahlakı ve meslek kontrol mekanizmaları geliştiriyordu. Bu sayede fakiri, zengini her sınıfa mensup insan şehirleşmenin her türlü nimetlerinden yararlanıyor ve bu gibi sosyal müesseseler sayesinde insanlar ve sosyal sınıflar

¹⁵¹ Faraqı, Suraiya, agm., s.84.

¹⁵² Köseoğlu, Neşet, “Çorum’da Dedesli Aşireti”, *Çorumlu*,1943, S.44, s.1309–1312.

arasındaki uçurumlar ne az seviyeye indirgeniyordu. Selçuklu ve Beylikler devri Anadolu'sunda aşevi olarak kullanılan imaretler, içtimai bir kaynaşma sağlıyor, şehirlerde her zümreden insanın hayatlarının devam etmesine yardımcı oluyordu. Ayrıca bu gibi sosyal içerikli kurumlar sadece şehirdeki Müslüman halka hizmet etmiyor; Gayr-i Müslim ve dışarıdan gelen insanların da şehirde aç kalmalarını önlüyordu. Vakıf müesseselerinde ise kurumlar genellikle aile vakıfları olarak şekillenmişlerdir. Zaten vakfın amacı, bina yaptırmak, binanın bakım ve onarımını sağlamak, görevlilerin ücretleri, sosyal masraflarının temini gibi konuları içermektedir.¹⁵³

Her iki kurumda Anadolu Türkmen insanının gerek şehirli olsun gerekse kırsal kesimde yaşayan insanlar olsun içtimai yapılarında Osmanlı devri dâhil çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu kurumlara sadece sosyal faaliyetleri açısından bakmak mümkün değildir. Çünkü imar faaliyetleri ile şehirlerin mimari gelişimine katkıda bulunuyorlar, medrese ve mektepler sayesinde ilim ve kültür hayatında da devletin önemli bir görevini üstleniyorlardı.

1.2.1. Zaviyeler

İçinde, belli bir tasavvufî görüşü paylaşan ve “şeyh” adı verilen, dini bir otoritenin başkanlığında, şartlarını kendisi oluşturan, sistemli yapıya zaviye denir. Daha ziyade Selçuklular ile başlayan pek seyrek “ribat” daha çok “zaviye” ve “hanigah” terimleri kullanılmıştır. Osmanlılar devrinde “ribat” terimi hemen hemen kaybolmuş bunun yerine tarihi metinlerde ve kitabelerde “imaret”, “tekke”, “dergâh” ve “asitane” kelimeleri yaygın olarak kullanılmıştır. “Tekke” daha çok şehir ve kasabalarda hanigah'tan biraz küçük zaviyelere deniliyordu. Herhangi bir tarikata ait olup, içinde dervişlerin yaşadığı, gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği, şehirlerde mescit, medrese, hamam vs. mimari üniteleri bir

¹⁵³ Demir, Mustafa, “Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmaret Kurumları ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, C.27, Ankara, 1998, s.41-45.

araya toplanan külliyeler içinde, yine yolcuların barınma ihtiyaçlarını sağlayan ufak misafir hanelere, “zaviye” deniliyordu.¹⁵⁴

Anadolu topraklarında zaviyeler konusu Anadolu'nun iskânı, Türkleşmesi ve Müslümanlaşması konusu ile paraleldir. Bu ülkede zaviyeler, ilk devirlerde bir iskân unsuru olmuşlar ve İslamiyet'in yayılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Anadolu'da ilk zaviyenin veya zaviyelerin nerede ve ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görülmemekle beraber, bunların askeri fetihlerle birlikte batıya doğru bir yayılış çizgisi takip ettikleri kolayca tahmin olunabilir.

XIII. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelen göçlerde değişik tasavvuf düşüncelere bağlı, Sünni veya Batıni derviş grupları Anadolu coğrafyasına yayılmışlardı. Bunlar fetih edilen topraklara yerleşiyor ve müritleriyle beraber zaviyeler açıyorlardı. Maveraünnehr, Harzem, Horasan ve Azerbaycan'dan göç eden bu derviş ve şeyhler çoğunlukla Türk olmakla beraber, İran ve Arap asıllı olanlarda vardı. Şüphesiz bunlar geldiği yerin fikir cereyanlarının etkisi altında olduğundan XIII. yüzyılda Anadolu değişik tasavvuf akımlarının kaynaştığı ve yeni sistemlerin ortaya çıktığı renkli bir ülke olmuştur. Yahudilik, Hıristiyanlık ve Budizm gibi kendilerine has bazı müesseseler için de gizli bir hayat düzeni geliştiren dinlerde olduğu gibi, Müslümanlık'ta zaviye ve tekke adıyla anılan bu müesseseler aracılığı ile kendi tasavvufi sistemini ortaya koymuş ve geliştirmiştir. Zaviyeler buldukları yerlerde gerek mimari yönden gerekse teşkilat ve işleyiş bakımından mahalli özelliklere göre teferruatta az çok farklılık göstermişse de temelde yine aynı yapıyı, teşkilatı ve yaşantıyı yansıtan kurumlar olmuşlardır.¹⁵⁵

Yüzyıllar boyunca Türk halkının dini, içtimai ve fikri hayatını yoğuran zaviyeler, gayri Müslim halkın da memlekette Müslüman ahali ile kaynaşmasını kolaylaştırmıştır. Bu yönleri ile zaviye ve tekkeler toplumu birleştirmiş ve toplum içinde her hangi bir kışkırtma ve kargaşa

¹⁵⁴ Ocak, A.Yaşar, agm., s.249.

¹⁵⁵ Ocak, A.Yaşar, age., s.268.

ortamının doğmasında önlemiş oluyorlardı. Anadolu'nun türkleşmesi ve müslümanlaşması sürecinde büyük bir boşluk dolduran fakirleri, kimsesizleri ve yolcuların ücretsiz olarak doyurulmasını görev edinen zaviye hizmetleri, Çorum'da oldukça yaygındı. Konu ile ilgili kayıtlarda, ilk defa 702/1312 yılında Ahi Menteşe Zaviyesine ait belgeler elde edilmiştir. Ancak şehirde, daha önceki yıllarda kurulan başka zaviyelerde olmalıdır. Şehrin M.1075 yılında Danışmentli hâkimiyetinin söz konusu olduğu düşünülürse, böyle sıkıntılı ve karışık bir ortamda zaviyelerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Anadolu'da birliğin sağlanamadığı, iç karışıklıkların devam ettiği, eşkıya hareketlerinin her geçen gün arttığı bir ortamda insanların birliğe, beraberliğe, kardeşliğe, vatan sevgisine çağırın, düşmanların ortadan kaldırılması; yardımlaşma ve kaynaşma duygularının hâkim olmasını amaçlayan ve din motifli bir görüş ekseninde hizmet sunan bu kuruluşların faaliyetleri ile toplumun dayanışması, ülke birliği açısından önemli bir görev üstlenmektedir.¹⁵⁶

Çorum'un, yol güzergâhlarında bulunması ve merkeze karşı yapılacak eylemler için toplanma merkezi gibi değerlendirildiği, bölgede eşkıya hareketlerinin son derece yoğunlaştığı, mahalli halkında bundan rahatsız olduğu bir gerçektir. Zaviyelerin aç insanları doyurmak suretiyle mahalli halkın bu tür eylemlere tenezzül etmemesi, insanların manevi yönden motive edilerek kötülüklerden alı konulması, arazi düzenlemesi veya mahsul temini gibi görevlendirmelerle onları oyalaması, devlete karşı bağlılığın pekiştirilmesi şeklindeki zaviye hizmetleri aynı zamanda idari sistemin bir unsuru olarak sistemle bütünleşmiş olmuş bir yapılanmadan başka bir şey değildir.¹⁵⁷

Uygun gördükleri yerlere aileleri, müritleri ve hatta bazen kabileleri ile yerleşip, zaviyeler açan şeyhler, çevrelerindeki hayatın bütün maddi ve manevi yönleriyle meşgul oluyorlardı. Devlet tarafından resmen tescil edilmiş olan vakıf arazileri üzerinde bulunuyorlardı. Yeni fetih edilen boş arazilerin iskânını temin için devlet onlara ayrıca vergi muafiyeti gibi önemli

¹⁵⁶ Ilıcalı, Ali, *Çorum Vakıfları* (Doktora Çalışması) Balıkesir, 2000, s.188.

¹⁵⁷ Ilıcalı, Ali, agç., s.189.

imtiyaz da sağlıyordu.¹⁵⁸ Ülke genelinde görülen iç karışıklıklar, Moğolların aldıkları toprakları yağmalamaya başlamaları gibi güçlükler karşısında pek çok insan yurtlarını terk etmiştir. Diğer taraftan 1300'lü yılların başında hüküm süren kuraklık ve kıtlık dolayısıyla büyük sıkıntı çekilmiş, insanlar açlıktan ölmüştür. Kıtlık dolayısıyla buğdayın müdü 50 dirheme bulunamamıştır.¹⁵⁹

Zaviye ve tekkelerin onları yöneten ve yönlendiren kişi veya ailelerin siyasi ve ekonomik gücünü açıklamaya çalışırsak; boş arazilere veya yani fetih edilen topraklardaki köylere yerleşen gazi dervişler ve şeyhler için durumun biraz başka olduğu görülür. Buralardaki Zaviyelerin kurucusu olan şeyhler, yerleştiklere yerlerde bir hanedan kuran ve yaşadıkları toplumun yöneticisi bulunan şahsiyetlerdir. Bu şeyhler, bütün akraba ve aşiretleriyle birlikte yaşıyorlardı. Zaviyelerine tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı kendilerinden sonra evlatlarına geçiyordu. Bu durum, zaviye şeyhliğinin de babadan oğula geçmek süratiyle aile içinde kalmasına yol açmıştır.

Bir şeyh öldüğü zaman yerine o zaviyede yaşayan en layık halife veya mürit geçeceği yerde en büyük oğlu, eğer erkek evlat yoksa ailenin en yaşlı erkek üyesi şeyh oluyordu. Böylelikle hem zaviyenin manevi yönetimini, hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddi yönetimin tek elden aynı aile içinde yürütülmesi, zamanla bir takım büyük şeyh ailelerinin doğmasına sebep oluyordu. Zaviye vakıflarının iktisadi gücüne paralel olarak bunların maddi gücünde de gittikçe büyümeye başladı. Ünlü bir şeyh soyundan gelmek gibi halk arasındaki dini bir nüfuzun yanında; maddi bir güçte bulunduran ve iki taraftan da güçlenen bu aileler bölgelerinde siyasi otorite ile beraber anılmaya başlayacaklar ve merkezi otoriteye karşı potansiyel güç olarak görüneceklerdir.¹⁶⁰

Selçuklu Devleti'nin dağılmasına paralel olarak, bağımsızlıklarını ilan eden ya da etmeye çalışan ve bunun için harekete geçen mahalli beyler ya da nüfuzlu aileler, bölgelerinde otorite

¹⁵⁸ Ocak, A.Yaşar, age., s.64–65.

¹⁵⁹ Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s.626–632.

¹⁶⁰ Ocak, A. Yaşar, agm., s.262.

sağlamak ve sözlerinin dinlenmesine çalışıyorlardı. Bunu yapmanın tek şartı, bölge halkı üzerine egemen olmaktı. Bunun içinde bölgelerindeki şeyhlerin maddi ve manevi güçlerinden yararlanma yoluna gidiyorlar, zengin vakıflara dayalı yeni tekke ve zaviyeler açıyorlardı. Çorum'daki, Elvan Çelebi Zaviyesi, yukarıda bahsettiğimiz örneğe uygundur. Sivas hükümdarı Eratna'nın Veziri olan Alaüddin Ali Şah-ı Rumi, Elvan Çelebi'nin Zaviyesine elinden geldiği kadar yardım yapmıştır.¹⁶¹

Kurulmuş bölgeyi iktisadi ve mimari olarak canlandıran ve kendi isimleri ile anılan zaviyeler arasında Çorum'daki Elvan Çelebi ve Abdalata Zaviyeleri de vardır. Her iki zaviyede kuruldukları tarihler bakımından Osmanlı öncesi Anadolu Türk tarihine denk gelir ki bu, Beylikler ve Selçuklu devrindeki Çorum zaviyeleri hakkında kısmen bilgi sahibi olmamızı sağlar. Elvan Çelebi, XIII- XIV. Yüzyıllar boyunca içtimai – kültürel hayatı derinden sarsmış ve günümüze kadar uzanan derin izler bırakmış bu hareketin lideri Baba İlyas Horasani'nin soyundan gelmektedir. Bugün Çorum'un Mecitözü ilçesinde halen kendi adını taşıyan köyde¹⁶², Elvan Çelebi'nin bir zaviyesi bulunmaktadır.¹⁶³Bölgenin şekillenmesinde ve imarında önemli roller üstlenmiş olan Elvan Çelebi Zaviyesi, bölge insanların dini ve dünyevi görüşlerini etkilemiştir. Elvan Çelebi'nin, Baba İlyas'ın soyundan gelmesi, ona ayrıca bir nüfus kazandırmıştır. Fakat tarih boyunca Baba İlyas'ın isyanı gibi bir isyana teşebbüs etmemiştir.

¹⁶¹ Selçuklu'ların yıkılmasından sonra İlhanlılar Anadolu'ya hâkim olmuşlardır. 717/1317'de Emir Çoban'ın oğlu Temürtaş'a Anadolu'nun idaresi verilmiş, fakat babası Çoban'ın idam edilmesi üzerine yanında bulunan emirlerden Ertana'ya idareyi bırakıp, 727/1362'da Mısır'a kaçmıştır. Bunun üzerine Sultan Ebu Said Han'a boyun eğen Ertana'ya Anadolu valiliği verilmişti. 736/1335'e kadar bu şekilde devam etmiştir. 737/1336 yılında İlhan Ebu Sait Han'ın ölümü üzerine Ertana bağımsızlığını ilan eder. Ve kendi namına para kestirmiştir. İşte baba sülalesinden Alaüddin Ali Şah, Ertana'nın veziri olup, Çorum ve Amasya'yı nüfuzları altında bulunduruyorlardı. Bölgenin en büyük ve etkili zaviyelerinden olan Elvan Çelebi'yi yanlarında tutmak bu süreçte önemli bir artı kazandırmıştır. Bkz. Köseoğlu, Neşet, "Elvan Çelebi III", *Çorumlu*, S.48,1944, s.1438.

¹⁶² "Elvan Çelebi köyü, Mecitözü ilçesinin doğusunda Avkat Dağlarının batısında yer alır. Semavi Eyice, Elvan Çelebi zaviyesinin kurulduğu köyün ilkçağa ait ve adının "Eukhaita" olan eski yerleşme alanı olduğu ve bu adın biraz bozulmuş haliyle Avkat'da yaşamaya devam ettiğini, Elvan Çelebi Köyü'nün Kuzey tarafındaki dağın adının Avkat dağı olduğunu ve bir köyün bu adla anıldığını yazmaktadır. Bugünkü Elvan Çelebi köyü'nün "Eukhaita'nın" tam üzerinde yerleşmiş olması ve yaşaması, zaviyenin mimari işçiliğinde Antik ve Bizans devrine ait taş ve kitabelerin kullanıldığı belirtiyor. Bkz. Gürbüz, Adnan, "Elvan Çelebi Zaviyesinin Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S.23, Ankara, 1994, s.25.

¹⁶³ Gürbüz, Adnan, agm., s.25.

Çorum'daki zaviyelerde, çoğu Anadolu yerinde olduğu gibi kırsal kesimde yayılma ve gelişme olanakları bulmuşlardır. Ayrıca bu tip zaviyelerin daha ziyade Şia mezhebinin yaygın olduğu kasaba ve köylerde kurulması da dikkati çekmektedir. Çorum, önceki bölümlerde açıklamaya çalıştığımız gibi Bizans devrinde de Eukhaita (Avkat köyü) Aziz Theodore'yi ziyarete gelen ve buralarda şenlikler düzenledikleri göz önüne alınırsa köy ve kırsal alanlarda tekke ve zaviyelerin yaygınlaşması daha iyi anlaşılabilir. Türkleşme döneminde Müslüman halk arasında herhangi bir Şii – Sünni ayrımı göze çarpmamaktadır. Daha sonra uzun yıllar boyunca bu tip iç karışıklıklar yaşanmayacaktır. Bu bize Osmanlı öncesi Çorum şehrinde halkın görüşü ne olursa olsun birbirine saygı ve sevgileri ön plandadır. Yani bir kutuplaşma ve siyasallaşma yaşanmamıştır. Buda ilk devirlerdeki bu kurumların daha ziyade insanlara hizmet götürmek, milli ve dini duyguları pekiştirmek ön sıradadır.

Bazen bir Hıristiyan köyünde, bir manastırın, kilisenin yerine veya yanına kurulan zaviyeler zamanla oranın Hıristiyan azizine ait menkıbelerin zaviyeyi kuran şeyhine karışmasına, böylece her iki din mensupları arasında bir yakınlaşmanın ortaya çıkmasına imkân veriyordu. Bunun en güzel örneğini Hacı Bektaşî-i Veli ile Baba İlyas- ı Horasani teşkil ederler. Hacı Bektaşî, Müslüman ahali tarafından kutsal bir veli kabul edilirken bölgedeki Hıristiyanlarca da Saint Charalambus olarak kutsanmaktaydı. Çorum yakınlarındaki Elvan Çelebi Zaviyesi civarında ise, Baba İlyas-ı Horasani ile Saint Georges halk tarafından aynı kimse olarak kabul ediliyordu.¹⁶⁴

Abdalata Zaviyesi, ismini verdiği Abdalata köyünde kurulmuştur. Bu köy Çorum'un 18 km. güneyindedir. Çorum'un tarihi bakımından önemli bir yere sahip olan bu köyün tarihi Roma öncesine kadar uzanmaktadır.¹⁶⁵ Fakat köyün adı konusunda bilgiler ancak M.900 yıllarına kadar inmektedir. Bu devirde Yakacık-Yanacuk olarak anılmıştır. Köye ve zaviyeye ait yazılı belgeler en eskisi 822/1419 tarihlidir. Bu belgelerde vakfa ait bir davadan

¹⁶⁴ Ocak A.Yaşar, agm., s.268.

¹⁶⁵ Neşet Köseoğlu'na göre; köyün bulunduğu dört tepe dağları etekleri tamamen yerleşim yeri idi. Buralardan çıkarın Bizanslılara ait çiçekli sütunlar parçalanarak Abdalata Zaviyesi ve camisi yapılırken kullanılmışlardır. Ayrıca bu tezyinatlı taşlar da mezar taşı olarak kullanılmış ve ev yapımlarında da istifade edilmişlerdir. Ayrıca yazara göre zaviyenin bulunduğu köyde Bizanslılara ait paralarda bulunmuştur.

bahsetmektedir. Bu davada Şeyh Beyazıd b.Sultan b.Ulubey b. Şemseddin adlı bir zat, Abdalata adı ile anılan Burhan'ın torunu, İlyas b. Şeyh Mehmed'den Karahisar Temürlü Kazası¹⁶⁶ içindeki Yamadı¹⁶⁷ Divanında bulunan hisselerini dava ediyor.¹⁶⁸

Zaviyenin Abdalata zamanında yapıldığı ve onun namına izafe edildiği düşünüldüğünde zaviye sahibi olan bu sülalenin bu köye bu tarihten tahminen 150–200 yıl evvel yani 600/1214 tarihlerinde bu köyde yaşadıkları neticesi çıkarılabilir. Zaviye Selçuklular devrinde faaliyete geçmiş Osmanlı Devleti zamanındada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁶⁹

Anadolu Selçuklu sultanlarının, Büyük Selçuklular gibi, Sünniliği tercih etmeleri, büyük şehirlerinin ve bu arada Konya'nın Sünni tasavvufu yapan zaviyelerle dolup taşmasına sebep olmuştur. Şehir ve kasabalardaki aristokrat tabakaya mensup şeyhlerin kurdukları hanikah ve zaviyelerden başka yol üzerinde, köylerde ve göçebe muhitlerinde yaşayan heterodoks şeyhlerin kurdukları zaviyelerde vardı. Samimi birer Müslüman olmakla beraber eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hala taşıyan “Baba, dede ve abdal” lakaplı okumamış ve bu derviş ve şeyhler daha çok köyleri ve göçebe muhitleri seçiyorlardı. Bunda ince dini ve tasavvufi konulara egemen olmayışları kadar şehirlerdeki Sünni şeyhlerle de pek anlaşamamalarının etkisi vardı. Fakat bazen bu durumun istisnaları olduğu ve şehirlerdeki zaviyelerde de bu herodoks şeyhlere rastlanılması muhtemeldi.

Anadolu'yu, XIII. yüzyılda dolduran bu şeyh ve dervişler arasında şüphesiz geçimini sağlamak için serseri ve maceracı kimselerin bulunduğunu da unutmamak lazımdır. Söz konusu heterodoks dervişlerin daha çok Kalenderilik, Vefailik, Yesevilik ve Haydarilik gibi o devir Anadolu'sunda yayılmış tarikatlara bağlı oldukları görülmüştür. Bunlar içinde Kalenderilik, Haydarilik ve Vefailik yaygındır. Muhtemelen Vefaiye tarikatından olup, 1240'larda önemli ayaklanma çıkaran Baba İlyas-i Horasani de bir bu tarikata mensuptur.

¹⁶⁶ Günümüzde Alaca ilçesine bağlı bir köydür.

¹⁶⁷ Yamadı köyü, bugün Sungurlu ilçesine bağlı Yamadı Kebir, Yamadı Sağır, adlarıyla hala yaşamaktadır. 8. ve 9. asırda Karahisar Temürlü kazasının sınırlarını göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁶⁸ Köseoğlu, Neşet, “Tarihte Çorum Köyleri Abdalata”, *Çorumlu*, 1939, S.14, s.416–427.

¹⁶⁹ Köseoğlu, Neşet, agm., S.14, s.416–427.

Baba İlyas'ın müritlerinin yayıldıkları ve etkili oldukları şehirlerin başında Çorum ve çevresi de gelmektedir. Yine Baba İlyas halifelerinden olup XV. yüzyıl Osmanlı Devleti zamanında, Bektaşiliğin kurucu olan Hacı Bektaşî Veli (M.1271) ve müritlerini de söylemek lazımdır. Özellikle bu iki zaviye, dikkate alınırca Heterodoks şeyhlerin kurdukları zaviyelerin, dervişlerinde ne gibi büyük roller oynadıkları anlaşılır. Bu zaviyelerden her birinin Anadolu toprakları üzerinde teşekkül etmiş olan dini – tasavvufi cereyanlarda kendine göre önemli bir payı bulunduğunu unutmamak icap eder.¹⁷⁰

1.2.2. Vakıflar

Vakıf kelimesi, Arapça'da “durdurmak”, “alıkoymak” , manasında olup terim olarak, VII. asrın ortalarından XIX. Asır sonlarına kadarki devrede, İslam ülkelerinin içtimai ve iktisadi hayatında önemli bir rol oynayan dini içtimai bir müessesinin adıdır. Vakfın ilk hukuki tarifine fıkıh kitaplarında rastlanır. Ancak değişik mezheplerin ve hatta aynı mezhebe bağlı fakihlerin vakıf hakkındaki tarifleri birbirinden farklıdır. Bir müessese kurulduğu çevrenin dışına taşıdığına varlığını sürdürebiliyorsa, bunda kendini destekleyen başka unsurlarında varlığı söz konusudur. Mesela bedava yemek, dağıtılan imaret vakıflarının bilhassa Türklerdeki yemek dağıtma âdetine benzediği ve devamı olması diyebiliriz. Anadolu'da kurulan Selçuklular, Danişmentliler ve Selçuklu sonrası kurulan Beylikler döneminde birçok vakfiye kurulduğu ve vakıf şartlarına göre, bu vakıfların mütevellilerce idare edildiği ve Selçuklu sultanlarının Konya kadısının izni ile bütün Anadolu'daki vakıfları kontrol ettiğini öğrenmekteyiz.¹⁷¹

İnsanoğlunun hayatta iken yapabileceği en hayırlı kurumlardan biri vakıftır. Esas gaye, dini anlamda, Allah'ın rızasını kazanmaktır; ama vakıf aynı zamanda insanın ölümünden sonra ismini ve eserini de yaşatan bir kurumdur. Bugün vakıfların giderek önem kazanması,

¹⁷⁰ Ocak, A. Yaşar, “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1978, C.12, s.254 – 255.

¹⁷¹ Köprülü, Fuat, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, (MEB) C. XII / II, Ankara, 1978, s.155- 175.

modern cemiyetlerde de sosyal yardımlaşmaya duyulan ihtiyacın sonucudur. Vakıf, insanların düşünebildikleri en hayırlı kurumdur. Vakıf usulü, ferdi mülkiyete dayanmaktadır. Yani şahsın, kendi arzu ve iradesiyle malvarlığını hayır amacıyla, kendi mülkiyetinden çıkarıp kamunun yararına tahsis etmesidir. Ferdi mülkiyetin bulunduğu ve korunduğu Hitit tarihinde kısmen bu tip kurumlara rastlanmaktadır. Sümerlerde de vakıf benzeri müesseselere rastlanılmıştır. Peki, Türklerde vakıf müessesesi nasıl gelişti ve vakıf var mıydı? Orta Asya'da, Türklerin göçebe hayat yaşamaları nedeniyle, Anadolu'yu yurt edindikten sonra burada yaptıkları vakıfların geleneğini her ne kadar gerilerde aramak gerekirse de eldeki belgelerden onların sosyal yaşayışları için yeteri bilgiye sahip olmadığımız gibi, somut bir vakıf örneğide yoktur. Zaten göçebe yaşayan toplumlarda, Şamanizm'in de özelliği dolayısıyla, bugünkü anlamı ile vakıf kurumuna benzer kurumlara rastlamayacağımız doğaldır.¹⁷²

Eski zamanlardan beri kuvvetli, cemiyetçi ve dayanışmacı telakkilere sahip olan Türkler içtimai eserler vücuda getirmeye, her zaman ve her yerde yakın bir alaka göstermişlerdir. XIII. ve XIV yüzyıl Anadolu'sunda hükümdarlar, devlet adamları ve kumandanlar imkânları nispetinde, Anadolu coğrafyasına medrese cami, hamam, han, zaviye, kervansaray, imaret, köprü, hastahane gibi aynı zamanda sanat değeri taşıyan, sosyal eserler ile süslemişlerdir. Onlar gayet mütevazı binalarda yaşadıklarından, bu binaların çoğu zamanımıza kadar gelmemiştir.

Gerek kervansaray, gerek medrese, han, hamam vb. birçok esere imza atmışlardır. Sözüne ettiğimiz vakıflar klasik İslam kurumlarıdır ve ancak geleneksel Müslüman kültürünün yayılmasından sonra Anadolu'da kurulmaya başladıkları hemen hemen kesindir. Müslüman ülkelerde vakıfların hem özel amaçlarla hem de kamu yararına kurulabilmelerine karşın, şimdi ele alacağımız gibi vakıflar giderek camii, medrese, hasta hane, kervansaray gibi dinsel bir kurumun yararına ya da aynı anlamı taşıyan toplumsal amaçlarla kurulmaya başlamışlardı. Sanıyorum ki, Anadolu Selçuklu devletinde kurulanlar yalnız bu tür vakıflardır. Vakıf, bir

¹⁷² Kayaoğlu, İsmet, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, C.XI, Ankara, 1976, s.50.

kurumun yararına, daha doğrusu onun etkinliğini sürdürmesini sağlayacak kimselerin yararına, bir mülkün başkalarının eline geçmesini önlemek demektir. O mülkün sahibi, bunu süresiz olarak bağışlayabilir ve bir daha mülk üzerinde söz hakkı yoktur.

O dönemden başlayarak, bu tür vakıflar Anadolu coğrafyasına yayılmaya başlar. Moğol döneminde de yaygınlık alanını genişletir. Vakıf şekline dönüştürülen mülkler önceki niteliklerini aynen koruyorlardı. Eğer bunlar etkili topraklarsa, orada yaşayan köylüler, önceki sahipleri gibi yeni sahiplerinin de hâkimiyeti altına girerlerdi. Anadolu’da bu şekilde bağışlanan vakıflar için önceki dönemlerinde devlete vergi veriyorlarsa vakıf döneminde de devlete vergi vermek zorundaydılar. “Rum” ülkesindeki sisteme göre bütün topraklar devletin malıydı. Bu nedenle devletin bir organı olan hükümete ödenen vergi ile devlet olduğu bilinen bir mal sahibine ödenen kira arasında fazla bir fark yoktu.¹⁷³

Danışmentlilerle başlayan Çorum’un Türk tarihi, sosyal müessese olan vakıfların bu tarihten itibaren Çorum ve kazalarında yapılmaya başlandığı söylenebilir. Çorum ve çevresini uzun yıllar egemenlikleri altında tutan Danışmentliler diğer bölge ve şehirlere yapmış oldukları hamam, Medrese, kale, darphane vs. eserleri Çorum’a ve çevresine de yapmışlardır. Fakat devrin şartları icabı Danışmentli–Selçuklu, Danışmentli–Bizans mücadeleleri ve Çorum ilinin bu mücadeleler sonucunda el değiştirmesi, farklı kültür ve medeniyetlerin elinde kalması; doğal afetler (deprem, sel vs.) neticesinde Danışmentli vakıflarının ve eserlerinin günümüze kadar gelmesi mümkün olmamıştır.

Çorum’un ilçeleri için durum aynıdır, yalnız Osmancık ilçesine bağlı Danışmendli köyünün Danışmend Gazi soyundan geldiği tahmin edilmekte ve bizzat Danışmend Gazi tarafından bu köy kendi soyundan gelenler için vakfedilmiş vergiden muaf tutulmuştur. İskilip ilçesi Danışmendli komutan Karatekin tarafından fetih edilmiş fakat İlçede şu ana kadar

---

¹⁷³ Cahen, Claude, age., s.180–181.

Danışmentli eserlerine rastlanmamıştır. Karatekin Bey, İskilip'in fethinden sonra Çankırı'yı Bizanslılardan alıp, orada zevcesi Meryem Hatun için yüksek kubbeli bir türbe yaptırmıştır.¹⁷⁴ Danışmentlilerin Çorum bölgesindeki önemli merkezlerinden birisi de eski ismi "Sasil" diye bilinen, Çorum'un 49 km. güneyinde bulunan, Mahmudiye köyü yakınlarındaki, Karahisar Demirli kazasıdır. Kırşehir Valisi Caca Bey tarafından 670/1272 tarihinde İskilip'te cami, medrese, Zaviye, kütüphane, han ve hamam gibi daha birçok vakıflar yaptırılmıştır. Caca Bey Vakfiyesinde iki tane olduğu bildirilen hamamlardan şimdi sadece, İskiliplilerin Saba Hamamı diye bildikleri bir hamam ayakta durmaktadır. Ayrıca Caca Bey tarafından yaptırılmış olan bir kütüphanede mevcuttur.¹⁷⁵ Kargı ilçesinde İsfendiyar Bey tarafından oğlu Kasım Bey'e bırakılmış olan Çankırı, Tosya, Kalecik ve Kargı arazisini yine Kasım Bey tarafından Çankırı'da inşa etmiş olduğu imaretini Kargı kazasına bağlı, Yazı Kilise diğer adı ile "Dereköy" arazisini vakfetmiştir.¹⁷⁶

Osmanlı öncesi Beylikler ve Selçuklu devrinde Çorum ve çevresindeki vakıflar sadece bunlarla sınırlı değildir. Emir Hasan Oğlu Ahmet Vakfiyesi, Osman Bey Vakfiyesi, Kutlu Bey Vakfiyesi, İbrahim Bey Vakfiyesi, Hacı İlyas Vakfiyeleri, Hüsameddin Vakfiyesi, Murat Seydi Vakfiyesi, Ahi Menteşe Vakfiyesi, Beyler Çelebi Vakfiyesi, Paşaköy'deki vakfiyeler, Elvan Çelebi Vakıfları, Ulu Cami Vakıfları vs.

Vakıfları sadece erkeklerin kurdukları düşünülemez. Çorum'daki vakıflar içinde Türk kadınlarının da kurmuş oldukları vakıflar vardır. Türk kültür tarihinde kadının çok önemli yeri bulunduğu hepimizin malumudur. Orta Asya bozkırlarına hükmettiğimiz zamanlarda bile kadın, hükümdarın sağ yanında oturur ve ona yardımcı olurdu. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında da bu gelenek devam etmiştir. Ailenin en önemli ferdi olan kadınıımız, Anadolu'ya ebediyen geldiğimiz 1071 yılından sonra da büyük hizmetler vermiş, şehirlerin imarına yardımcı olmuş, ekseriyetle hastahaneler kurmuş, bunların idamesi için de vakıf tesis

¹⁷⁴ Şahin, Kamil , "Çorum'da Vakıf Kuran Hanımlar", *Vakıflar*, Ankara, 1993, s.88.

¹⁷⁵ Şahin, Kamil, agm., s.89.

¹⁷⁶ Kankal, Ahmet, "XVI. Yüzyılda İdari, İktisadi ve Sosyal Açından Kargı Kazası", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri*, Ankara, 1991, s.103.

etmişlerdir. Tarihimizin hemen hemen her döneminde erkeğin yanında yer alan kadınlarımız, vakıf kurma alanında da tesis ettikleri örnek vakıflarla, sosyal, kültürel ve sağlık alanında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasında bizlere örnek olmuşlardır.¹⁷⁷ Selçuklu devri vakıflarında olan 683/1284 yılına ait olan ve Melike Hatun ile Arif Çelebi Vakfiyesi'de mevcuttur. Alayunt (Alayurd) yerde Melike Hatun tarafından vakıflar yaptırılmıştır.

Türkler bir yerleşim ve barınma, yurt ocağı olarak gördükleri Anadolu'yu ve Anadolu yerli halkının ve insanların hiç görmediği kadar yatırım yapmışlardır. Bu yatırımların başında hiç kuşkusuz vakıf ve vakfiyeler gelmektedir. Vakıflar sayesinde şehirlerdeki ihtiyaç sahipleri insanlar yararlanmışlardır. Diğer devletlerin hükümdarlarının belki hepsi için söylenmez ama çoğu başşehir ve birkaç büyük şehir haricinde Anadolu'nun şehirlerine yatırım yapmadıkları görülür. Bu durum Türk hükümdarlarında farklıdır. Bu hükümdarların başında Candar oğlu İsmail Bey ve Caca oğlu Bey gibi hükümdarlar yapmış oldukları külliye ve vakfiyeler sayesinde Anadolu şehirlerinin birer ilim ve irfan yuvası olmalarına da vesile olmuşlardır. Anadolu, Türk-İslâm kültür ve medeniyeti; vakıflar yolu ile vücut bulmuş, vakıflar sayesinde gelişmiş, imar ve ihya edilmiş, sosyo-kültürel ihtiyaçları vakıflar aracılığı ile giderilmiştir. Dolayısıyla Türk kültür ve medeniyetinin çekirdeği vakıflar olmuş, şehirlerin mimarisi, eğitimi, ticareti, alt yapısı vakıflar etrafında gelişmiştir.

Bütün bunların yanında kadınlarımız da yapmış oldukları birçok vakıf ve vakfiyeleri ile Türk kültür ve medeniyetine yardım etmişlerdir. Türk kültür ve medeniyetinin kökünü oluşturan ve her durumda ve şarta erkeğinin ve devletinin yanında olan Türk kadını hayırda geri kalmamış ve onlarda Anadolu'daki bu müesseselere elinden geldiği kadar yardım etmiş ve hatta kendisi bizzat vakıflar inşa etmişlerdir. İslam dininin hayır ve yardımlaşma

---

¹⁷⁷Anadolu Selçukluları döneminde 1206 yılında Kayseri Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ile 1227 tarihli Sivas-Divriği Ulu Camisi ve Turan Melik Darüşşifasını bunlara örnek olarak göstermek mümkündür. Ancak hemen şunu belirtmeliyim ki, sadece hasta hane kurarak sultan hanımlar konuyu bırakmamış, bu hastahanelerin ilelebet devamı için gelir getirici şahsî taşınmazlarını vakfederek, günümüz insanların da bunlardan istifadesini düşünmüşlerdir. Sadece hastahane kurmamışlar cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, imaret, han, kervansaray, bedesten, arasta, çeşme, şadırvan, sebil, su yolu ve tesisleri, köprü ve benzeri kamuya yararlı tesisler inşa ettirerek bunları vakfetmişlerdir. Dolayısıyla şehirleşmeye de katkıda bulunmuşlardır.

hakkındaki ahlâkî prensipleri ve uhrevî mükâfat telkinleri, dinî ve hayır kurumları meydana getirmek hususunda bütün Müslümanları harekete geçirerek, topluma hizmet eden birçok müesseseleri kurmada âdeta yarış etmişler ve yurdumuzun tapu senetleri hükmündeki binlerce vakıf abide ve eski eserlerimizi bizlere kazandırmışlardır.

Sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın en belirgin olduğu kurum olan vakıflar Çorum ve yöresinde oldukça yaygın bir halde bulunuyorlardı. Kadınlı–erkekli kurdukları bu kurumlar ile kendi servetlerini diğer insanlar ile paylaşmışlar, onlara ellerinden gelen yardımı vakıflar aracılığıyla yapmışlardır. Bu vakıflar sosyal amaçlı olup bölgelerindeki yoksulu, yolucuyu ve eğitim gören talebeleri doyurmak ve barındırmak için kurulanları olduğu gibi kendi servetini kaybetmemek için arazilerini oğluna bırakanlarda vardı. Kamunun hizmetine cami, tekke, medrese ve kütüphane’de yaptıranlar olmuştur. Zengin olmayan sanayisi ve ticareti gelişmemiş, kırsal nüfusu ağırlıkta olan Çorum ve yöresi için vakfiyelerin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Vakfın Adı: Emir Hasan Oğlu Ahi Ahmet Vakfiyesi:¹⁷⁸

Vakfiye H.768 yılında Arapça olarak tanzim edilmiş Osmancık, Gümüşhacıköy ve Çorum kadıları tarafından tasdik olunmuştur. H.836 yılında Çorumlu Kadısı tekrar tasdik etmiştir. Bu kadıların zamanın ünlü kişileri olmaları belgenin gerçekliğinde şüphe bırakmamaktadır. Emir Hasan oğlu Ahi Ahmet vakfiyesinde, babasının yaptırdığı “Şeyh Zeynettin¹⁷⁹” tekkesine arazi vakfediyor. Bu arazi hâsılatının gelip gidenlere, orada oturup hizmet edenlere, geri kalanının da memleket fukarasına verilmesini şart koşuyor.

¹⁷⁸ Anakök, Tayar, age., s.53. Vakfiyenin Arapçası M. Cevdet Beyin (Zeyli ala Fasluhahiyetül Fetyan el Türkiye fi Rihleti İbni Batuta) adlı eserinin 294 üncü sahifesin de yayınlanmıştır.

¹⁷⁹ Şeyh Zeyneddinin türbesi günümüzde Çorum şehir merkezinde yer alan ve eski mezarlık olarak bilinen ve halk arasında “Pir Baba” tekkesi diye de anılan ve şimdiki “Pir Baba” çamlık alanındadır. Cumhuriyet devrinde türbelerin kapatılması ile birlikte yıkılıştır.

Tekkeyi, Ahi Ahmet'in babasının yaptırmış olduğuna göre Ahi müessesenin vakfiye tarihi olan H.768 yılından evvel Çorum'da mevcut olduğu söyleyebilir. Vakfiyedeki hudutlara göre vakfedilen arazi Çorum kasabası kenarındadır. Arazinin bir kısmı kışla yanında Yayadığın köyüne giden yol ile Derinçay, Ulumezar arasında, diğer parçası da şimdiki Orta Mektep ve park bölgesindedir.¹⁸⁰

Vakfin Adı: Osman Bey Vakfiyesi¹⁸¹:

Osman Gazinin; Osmancıktaki vakfiyeleri şöyledir¹⁸².

1- Çalılık gurbunda, dağ eteğindeki arazi

2- “Kızıl belde, Kızılırmak adında mevcut olup, Eklat Dağı ve Ali Bey Ormanı yakınında, Orta Tepelerden; İyüçük, Karataş yakınındaki Beyaz Yol'a kadar uzanan “Nefs-i Osmancık” arazisinin tamamı, bütün hudut ve hukukiyle Camii Kebire.”¹⁸³

3- “Kızılırmak'ın, Kaşa çayında Anbar kariyesi tarikine ve Orta Hark'tan, Hasan Tekin Tepelerin nihayetine, kadar ve Beyaz Yol grubunda Kain Bend Tepelerin'den, Nehr-i Meskure giden, Beyaz tarikin nihayetine kadar olan Osmancık nahiyesinin İyüçük kariyesini ve Kızılırmak, Suluk köy ahalisinin su aldığı mahalden ve Suluk köy kabirleri yakınında Yaha Bey bahçesinden, Taşlı Sokak nihayetine ve alt başında su akan cebelin hizasındaki orta tepelere ve Eylük ve Saha karyeleri belindeki tepelere ve Hacı tane kurbun'daki tariki hastan, Garipler ve Çoraklık Şosalarına ve ondan Amasya, Yörgüç Paşa Zeyni gurbundan, Çetinkayaya ve Taşlık tepelerinden Nehr-i Meskura kadar olan ve İyüçük nahiyesinin Ülük

¹⁸⁰ Tombuş, Nazmi, “Çorumda Ahilik”, *Çorumlu*, 1946, S.57, s.1669.

¹⁸¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 numaralı defterin 292 sayfa, 323 sırasında; tercümesi 2132 numaralı defterin 344 sayfa 69 sırasında kayıtlıdır.

¹⁸² Anakök, Tayyar, age., s.51; Osmancık evkaf memurluğunun 5/ 2/931 tarihli ve 191/ 81 numaralı tahrirati üzerine aslı Arapça olan ilamdan.

¹⁸³ Anakök, Tayyar, age., s.51.

köyünü ve Bayramlık gurbunda İnce Karyesi deresi içinden, Kazğan deresine kadar olan bütün yerleri vakfeylemiştir. H.737/M.1336 tarihi ilamdan hulasat alınmıştır.”¹⁸⁴

Vakfin Adı: Kutlu Bey Vakıfları:

“H.762/M.1360 senesinde çıkan bir hüççeti şeriyede Kutlu Bey Vakıfları şöyle yazılmaktadır. Osmancık'ta: Bikent, Öbek Taşı, Horpok, Mikol Tepesi (Âşık Bulak, Senek, Ozan) kadar. Yavuk Kaya, Kerş, Yumru Taş, Sudlu Camii'nden gecen sınır. Akpınar, Damancalı, İncir Bükü, Care Ayağı, Yazılı Taş ve Boy Boğa Köprüsü, Kınalı aş, Taşlık Kirişi, Hallaç Sekü'ye (Miki) kadar.”¹⁸⁵

“Selçuk Hatun b. Davut Bey (Seyalık, Çarluk Tepesine kadar) bu sınır dâhilindeki yerlerin bütün içinde ki eşyası ile Kutlu Bey, evlatlarına vakfediyor. Bu toprakların idaresi sağlığında kendisine ait öldükten sonra En iyi evlatına, sonra diğer evlatlarına eğer evlatları yoksa yakın akrabalarına vakfediyor.”¹⁸⁶ Kutlu Bey, H.769/M.1367 tarihli diğer bir vakfiyesinde Çorum ve Sakız kazaları ile Çöplü Bey kariyesin'de vakfiyeler kurduğu yazılıdır.

Vakfin Adı: İbrahim Bey Vakıfları:

Çorum'un Çöplü Beğ mahallesinden Saçtı Bey'in oğlu İbrahim şuraları vakfetmiştir.

- 1- Çorum'un Paşa Köyündeki malikânesinin tamamını
- 2- Çorum'un Beğdili Köyünün tamamını
- 3- Sakız nahiyesine tabi, Eşe-çayı, malikâne ve mezrasını

¹⁸⁴Anakök, Tayyar, age., s.51.

¹⁸⁵Anakök, Tayyar, age., s.52.

¹⁸⁶Anakök, Tayyar, age., s.52.

4- Saz nahiyesine tabi, Saur çiftliğinin tamamını

5- Akyar, Atbalı malikânesinin tamamını

6- Sakıza tabi şeriki ve bu köye bağlı, Erdek köylerinin (Tatma, Çatlık) tamamı Haslı Sakız divanının hepsi; sağlığında mülkiyeti kendisinin öldükten sonra evlatlarına ve onların evlatlarının olmak üzere Paşa Köy Camiine vakfediyor. Eğer nesili yok olursa fakir Müslümanlara bırakmaktadır. H. 756/ M.1355.¹⁸⁷

Vakfın Adı: Hacı İlyas Vakıfları:

H.764/M.1362 Hacı İlyas b. Tabyu'nun vakfeyesinde şöyle yazılıdır.:¹⁸⁸

“Sincan nam Saru Bey köyünde, kain bütün meştemilatı ile çiftliği, Çorumlu nahiyesine tabi Çarık ve Yenice köylerindeki çiftliğini, Geye köyünün yarısını ve Karahisar Temürlüğe bağlı İncügez köyünün yarısını ve Kot yolun, dörtte birini ve Karahisar Temürlüğe tabi, Ecilce ve Köpelce köylerinin yarısını ve Zile kadılığına tabi Hüseyin Abadalın, Kız Karacalu divanının hepsini ve Acemi ve Kördek köylerinin dörtte birini, Alacalar Kariyesi'nin yarısını, Hamillerden Maa Ağca Kışla, Hüseyin Abada tabi Bınık, Kelik divanının hepsini Tutaş, Hasır Kavağı, Paykin Pınarbaşı, Sorgun ve Konyacığaz, Ambarcık Maa Arıcak ve Çorum'a bağlı Kınıkta ki arazisini.”Sağlığında müteveli kendisidir. Kendisinden sonra evlatlarına ve onların evlatlarına bırakılmaktadır.

¹⁸⁷ Anakök, Tayyar, age., s.53-54.

¹⁸⁸ Anakök, Tayyar, age., s.53-54.

Vakfın Adı: Hüsameddin Vakfiyesi:

H.765/M.1363 tarihli vakfiyesinde Hüsameddin Bey'in şuraları vakfeylediği yazılmaktadır.¹⁸⁹

1- Gerdek Kaya, hududu Hışır Boğazından, Dereke Ağı Deresine kadar uzar.

2- Uzun Belek.

3- Gök Veren köyünün tamamı.

4- Yağlı köyün tamamı.

5- Tomak Taş ve İğdeli Dere.

6- Beşir köyünün tamamı.

Vakfın Adı: Murat Seydi Vakfiyesi:¹⁹⁰

H.769/M.1367 tarihli vakfiyede şöyle denilmektedir: “Şeyhlerin, ariflerin büyüğü tarikat sahiplerinin imamı, Murat Seydi,¹⁹¹ Çöplü Bey sülalesinden Hacı Sanciddin'den Sakız divanına tabi, Ovacık kariyesin'deki malikânesinin, yarısını beş bin dirheme satın alıyor. Murat Seydi, bu malikâneye, kendisini müteveli ve burada yaptırdığı zaviyeye, şeyh tayin ediyor. Sanceddin de malik olduğu diğer kendi hissesini Murat Seydi Zaviyesine, vakfediyor.

¹⁸⁹ Anakök, Tayyar, age., s.53.

¹⁹⁰ Anakök, Tayyar, age., s.52; 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937–1997) Ankara, 1997, s.401.

¹⁹¹ Çorum'daki en büyük nüfuza sahip ve hükümeti düşündürecek kadar müritlerinin çokluğu ile dikkat çekiyordu.

Ama kendisinin, bu zaviye ve malikâneye müteveli tayin edilmesini şart koşuyor. Bu teklif Murat Seydi tarafından kabul ediliyor.”¹⁹²

Vakıf Malikânenin Hudutları:

Birinci hudut: Ovacık'ta, Kabristandan başlayarak, Kırdar Deresi, Balahuzber, Taş Kuran Kavağı, Oyma Ağaç Pınarı, Kiriş yolu üzerinde Arz pınarı (Sırlıklı ziyaretine kadar)

İkinci hudut: Çoban Kayasına kadar, Mervan Kaya, Kınık güneyi, Çatalçam yol, Çaysaray, Kuştepe.

Üçüncü hudut: İkinci adı; Sofu Nacak olan Bağlıca Pınar (Diken Gediğine kadar olan saha) Kurtgöz Ayağı, Sakız Ağzı, Oyuluboyu (Tuzlu yol), Karanardıç, Kafır Bağı (yol), bir mezra içindeki Büyük Taş'tan (Kışlak mezrası) itibaren, Karan Artuç, Kır Pınar, Teklen Taş Aleti, Olu öküzü, Eski Tekke yeri, Recep ekilliği, Ak Viran ve Cemi mezralar (bütün hudutları ve hukuki ile bütün mevcudatı ile mescitler, kabristan, Mesalih Zaviyesi hariç.)

Kurulan bu zaviyeye, Osmancık kazasının Sakız Divanında, “Darül- fukara” adı verilirdi. Köy ve mezradan ne mahsul çıkarsa satılacak evvela zaviyenin tamire muhtaç olan yerleri tamir edilecek para kalırsa köy fukarasına daha kalırsa Osmancık fakirlerine dağıtılacaktır.¹⁹³

¹⁹⁴
Vakfın Adı: Ahi Menteşe Zaviye Vakfı

Mütevellisi Hacı Yusuf olan, Ahi Menteşe zaviyesi ile ilgili bilgiler toplu bir halde olmayıp çeşitli belgelerde bilgiler mevcuttur. Buna göre, Çiftlik köyünden, Kırtçıkaya ve Tonoğullarının vakfa ait arazilerden elde ettikleri geliri kendi mülkümüz diyerek gasp ettikleri

¹⁹² Anakök, Tayyar, age., s.52.

¹⁹³ Anakök, Tayyar, age., s.53.

¹⁹⁴ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) Başbakanlık Osmanlı yay. Ankara, 1997 s.394; Ilıcalı, Ali, agç., s.43.

şikâyet etmesi üzerine Evail Şaban H.702/M.1312 tarihli Çorum sancak beyine gönderilen yazıda, gerekli inceleme ve değerlendirme yapıldıktan sonra vakfın hakkını iade etmesi istenmektedir.¹⁹⁵

21 Şaban 1265/M.1849 tarihli diğer bir belgede ise, aynı zaviyede Ebubekir oğulları, Yusuf ve İbrahim'in vefat etmesiyle İbrahim oğlu Yusuf'a bu görevi uygun bulmuşlardır.¹⁹⁶

Vakfın Adı: Tacü'ddin Mehmed Çelebi b. Ahmed Vakfı,¹⁹⁷

H.727 tarihli Osmancık'ta Beyler Çelebi adı ile anılan devrin meşhur şahsiyetlerinden, mütevellisi kendisi ve çocuklarıdır. Anne ve babasının daha evvel aynı zaviye için vakıfları olduğunu belirtir. Çelebi Taceddin Mahmut oğlu Beyler Çelebi diye bilinen Muhammed Vakfiyesinde, Çorumlu ve Osmancık bölgesinde sahip olduğu çok sayıda köy, tarla ve diğer taşınmaz mallarını vakfetmiştir. Vakıf sahibi, olduğu bütün emlakını, inşa ve imar ettirdiği, Osmancık kalesi kapısı önünde bulunan ve İbrıkdar Dede¹⁹⁸ olarak bilinen Şeyh Ali'ye ait olan zaviyesinin mesalihine vakfettiğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

“Vakıf, adı gecen zaviyeye vakfettiği bütün emlakın gelirinden, öncelikle zaviyenin ve vakıflarının tamir ve onarımlarının giderilmesini, artan miktarın bu zaviyeye gelip misafir olan herkesin doyurulması için ne gerekiyorsa, hiçbir masraftan kaçınılmadan ve israf edilmeden harcanmasını talep etmiştir. Zaviye herhangi bir sebeple yıkılır, harap olursa ikinci, hatta üçüncü defa yeniden yapılmasını, yinede yıkılır ve hizmet imkânı olmazsa bu defa fakir Müslümanlara, Salih kişilere ve kimsesizlere ait olmasını istemiştir. Tevliyatın, hayatta

¹⁹⁵ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) Başbakanlık Osmanlı yay. Ankara, 1997, s.394; Anakök, Tayyar, age., s.55; Çorumlu, S.39, s.343.

¹⁹⁶ Çorumlu, S.39, s.350,

¹⁹⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 484 numaralı defterin 137. sayfa, 2.sirasında tercümesi 1989 numaralı defterin 494 sayfa, 89 sırasında; II. vakfiyesi 1989 numaralı defterin 495 sayfa 90. sırasında kayıtlıdır.

¹⁹⁸ Bu kişi ile ilgi geniş bilgi için bkz. Ali İlçalı, *Çorum Vakıfları* s.44. Daha geniş bilgi için bkz.*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 698–699.

¹⁹⁹ İlçalı, Ali, age., s.45.

olduğu sürece kendisine, vefatından sonra ise ilelebet oğulları arasından Salih olanlarına, Salih olamadan eşit olurlarsa yaşı büyük olanın tercih edilmesini, inkıraz olursa akrabaları, yine de inkıraz olursa Müslümanların hâkimine ait olmasını şart kılmıştır.”²⁰⁰

Vakfın Adı: Beyler Çelebi Vakfiyesi:²⁰¹

“Çorum’da evkaf kayıtlarını incelerken vakfiyelerin kayıtlı olduğu defterin 62. sıra numarasında yazılı ve M.848 tarihli bir vakfiye görülmüştür. Burada Beyler Çelebi bir Hacı Çelebi adında bir zat tarafından Abdalata Zaviyesine, Çorum’un, Büğdüz, Hocaköy, Kılıçveran karyeleri ile yine Kılıçveran köyünde Ahi Hacı Bey zaviyesine ait Yakacık, Kazkurt karyelerindeki nısıf hissesini terk etmiştir. Vakfiye 848 tarihinde Çorum kadısı olan Lütfullah b.Abdülvasi ve vakfın sıhhati de Amasya kadısı Abdürrahman bin Mehmed El-Muslihi tarafından tasdiklidir.”²⁰²

Beyler Çelebi adında bir şahıs, tarih kitaplarında geçmemektedir. Çorum vilayetine hâkim olan Emiri Kebir Şerafeddin Osman b. Gazi Mehmet Bey (H.725), Osmancık kalesinde otururdu. Bu Osman Bey, Amasya valisi Şadi Bey’in vakfiyesinde Beyler Çelebi diye mezkûr ve kendi vakfiyesinde es-Sultan el-Gazi Şerafeddin Osman diye geçmektedir. Osmancık’ta, Beyler Çelebi Camisi, Çorum’da, Bey Camii bu Osman Bey’in eseridir²⁰³.

Osmancık ve Çorumlu Emiri, Beyler oğlu Sarimiddin Ahmed Bey b. Abdullah Bey (H.764), Beyler oğlu Ahmed Bey bu esnada ölmüş olduğundan yerine Şad Paşa tarafından genç oğlu Muzaffereddin Mahmud Çelebi Osmancık’a emir tayin edildi.(765 H.) Kendisini Beyazıt tarafından gönderilmiş, bir emir sayan Beyler oğlu Mahmud Beyi, Osmancık’tan kaldırıp Tokat’a gönderdi. Yerine biraderi Abdullah Beyi, Osmancık Emiri yaptı. Çelebi

²⁰⁰ Ilıcalı, Ali, agç., s.45.

²⁰¹ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937–1530), Ankara, 1997, s.394–396–404; Köseoğlu, Neşet; “Çorum’da Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Menberi”, *Çorumlu*, 1938, S.3, s.75–78.

²⁰² Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1938, S.3, s.75.

²⁰³ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1938, S.3, s.75.

Mehmet Amasya'ya geldiği zaman H. 801'de Osmancık Emiri Beyler oğlu Mahmut Bey idi. Ancak Osmancık Emiri Koca Mehmed Bey, Tokat'a kaldırılıp yerine biraderzadesi Hasan Bey b. Abdullah Çelebi tayin edildi. Beyler Çelebi, denilen Şerafeddin Osman'ın (H.737), tarihli vakfiyesinde vakfettiği arazinin (H.848) tarihli vakfiyede adı geçmektedir. Buna göre de arazi sahibi başka Beyler Çelebi olması dâhilindedir.

Osman Bey'in baba adı, Gazi Mehmet'tir. Buradaki Beyler Çelebi'nin baba adı ise, Hacı Çelebidir. Tarihlerin benzerliğine bu iki kişinin aslında aynı kişi olabileceğidir. Babaları bir olsa da tarih farklılığı aynı kişi olma ihtimalini bırakmıyor. Buna göre Çorum'da Bey Camii ve minberinin inşa tarihleri H.737 ve H.843 tarihlerinden hangisi olabileceğini tahmin etmek imkânını vermiyor. Fakat H.848 tarihli vakfiyede Çorum'da, Muzaffer Paşa Camisine bir şey vakfedilmediğine göre bu caminin Osmancıklı Beyler Çelebiye ait olması daha yakındır.²⁰⁴

Vakfın Adı: Paşa Köy Vakfiyeleri:

756/1355 tarihli bir vakfiyedir. Çorum Kadısı Abdülmelik b. Yusuf tarafından tanzim edilmiş, Osmancık Kadısı Mehmed b. Ahmed, Sakız kadısı Ali b. Hacı Bayram, Çorum Kadısı Lütfullah b. Abdülmelik b. Yusuf ile Ahmed Paşa, sadık müderrisi Fahreddin b. Hayreddin şahit olarak tasdik etmişlerdir. Şahitler ise; Ahi Ahmed b. Ahi Demir Hasan²⁰⁵, İsa b. Mürsel, İshak b. İsmail Küthuda, İsmail b. Aziz el-Hannad, Yamadı b. Hacı Ayvaz, İdris Bey bin Musa bey, Emir Hasan b. Bahadır, Hacı Ayvaz b. Mahmud, Mehmed Bey bin Mahmud²⁰⁶ Mevlana Bahadır b. Kutlu Bey b. Abdullah el-müderris Ahmedallahü ileyh²⁰⁷ Hasan bin Selamet, Mehmed bin Cender, Halil efendi el-kadı.²⁰⁸

²⁰⁴ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1938, S.3, s.75-78.

²⁰⁵ 768-1367 tarihli vakfiyesi vardır.

²⁰⁶ Amasya naibi.

²⁰⁷ 762-1361 tarihli Kutlu Bey b. Abdullah Bahadır vakfiyesi vardır.

²⁰⁸ Köseoğlu, Neşet, "Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı", *Çorumlu*, 1939, S.15, s.451.

İbrahim Bey kendisine ait olan Sakız ve Saz Divanından:

Çorum: Paşaköy, Beydili

Divan Sakız: Eşençayı, Serbeyi, Erdek, Tutma Çaltıcak

Divanı Saz: Salor, Akyar, Atyalı

Bu köyleri erkek evlat tarafından tasarruf edilmek şartıyla Paşa köyünde bulunan mescit mesalihine vakfetmiştir.²⁰⁹

Vakfın Adı: 769/1368 Tarihli Diğer Vakfiye:

Bu vesikanın Paşa Köy ve Sakız Divanı ile doğrudan doğruya alakası olmamakla beraber Çöpü ailesinin ceddini tespitte önemlidir. Bu vesikalara göre bu köylerin yani Sakız divanına ait köylerin bu bölgenin Osmanlılar eline geçmeden evvel mevcut bulunduğu ve Sencer H.769/M.1368 tarihli vakfiyede “fakrülkabaili velekran” dediğine göre, yine bu köylerin mühim ve güzide bir aşirete mensup olduğu anlaşılıyor. Bunun için hangi aşiretten olduğunu tespit için bu sahanın ilk defa Türkler tarafından alındığı zaman iskân etmiş aşiretlerin bilinmesi lazımdır.

“Mirkatül cihadin ve oradan naklen Amasya tarihinin verdiği malumata nazaran Melik Ahmed Gazi'nin Nikonya denilen bugünkü Çorum'u Serkiz Ahmed ve Karatekin vasıtasıyla 468/1076'da aldıktan sonra bu livada Oğuz beylerinden Alayundlu'nun oymaklarından olan Çorumlu oymağı reisi İlyas Beyle beraber, aynı tarihten biraz sonra Osmancık (Eflenos)'ı aldıktan sonra oraya aynı boydan Osman Bey'in reisliği altında bulunan Sorhun oymağını

²⁰⁹ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1939, S.15, s.451.

iskân ettiği anlaşılmaktadır. Amasya tarihi bunları bu şekilde naklettikten sonra 731/1331 tarihli Osman Bey vakfiyesi ile tasdik etmek istiyor. Ve 731/1331 tarihli Osman Bey vakfiyesini öne sürüyor. Hâlbuki buradaki büyük tarih farkı muhtacı teemmüldür. Çorum 468/1076 alındığına göre aradaki tarih farkı bize aynı sülaleye ve aynı aşirete mensup fakat 731/1331 tarihinde Osmancığa hâkim olan başka bir Osman Beyi veya hakiki Osman Beyi bu vesikadan tespit ettiğine şüphe yoktur. Sonra İlyas Bey denilen şahıs mehz mirkatülcihad olduğuna göre Karahisar Temürlü Beyi'dir. İlyas Bey'in elimizde bulunan vakfiyesine göre bu zatın 764/1363 tarihinde sağ olduğu anlaşılıyor. Tabi 468/1076 tarihinde Çorum oymağının reisi olamaz. Bunun 764/1363 tarihinde Çorum veya Karahisar Temürlü Beyi olmasını kabul etmek eldeki vesikalara göre daha uygundur²¹⁰.

Vakfin Adı: Elvan Çelebi Vakıfları:

XIII–XIV. Yüzyıllar boyunca Anadolu'nun içtimai – kültürel hayatı, derinden sarsmış ve günümüze kadar uzanan derin izler bırakmış olan Baba İlyas-ı Horasani soyundan gelen Elvan Çelebi, bugün Çorum'un Mecitözü ilçesinde halen kendi adını taşıyan köyde, Elvan Çelebi'nin bir zaviyesi bulunmaktadır. Elvan Çelebi'nin kimliği, şahsiyeti ve yaşadığı dönem; zaviyesinin ne zaman kurulduğu, gördüğü dini, içtimai ve iktisadi fonksiyon ve tarihteki gelişimi ile ilgili hususlar üzerinde kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Elvan Çelebi'nin doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Kırşehir'de doğduğu zannedilmektedir.

Elvan Çelebi Zaviyesi'nin vakıfları; Elvan Çelebi Zaviyesi'nin vakfiyesinin aslı bugün elimizde olmamakla beraber H.855/M.1451 tarihli bir sureti, Arapça metin halinde yayınlanmıştır.²¹¹

²¹⁰ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1939, S.15, s.454.

²¹¹ *Çorumlu ves.* No. 244.

Elvan Çelebi'nin mülkü olup tasarruf altında bulunan ve tamamını vakfettiği şeyleri saymaktadır.²¹²

1. Çağana köyü'nün tamamı, sınırları: Doğusunda Evhad, Güneyinde, Horku, Batısında Almizeviran köyleri ve Kuzeyinde Çal dağı
2. Kürdler köyü, sınırları: Doğusunda Zünnun, Batısında Tercüman Viranı, Güneyinde Habil Hacı, Kuzeyinde Saraycık köyü
3. Kürücek köyü'nün tamamı. Sınırları: Doğusunda Viran, Batısında Bekiş, Güneyinde Zünnun, Kuzeyinde Elvan Çelebi köyleri
4. Hacılar Zemini (arzının) tamamı. Sınırları: Doğusunda Ulupınar, Batısında Viran Pınarı, Güneyinde Karadekin, Kuzeyinde Sağmakça Köyleri
5. Viran Pınarı Mezrası'nın tamamı. Sınırları: Doğusunda Çoni mezrası, Batısında Çemento Köyü, Güneyinde Tekur yoluna bitişik, Güneyinde Güzlük Vadisi
6. Kortani Mezrası'nın tamamı. Alanviran köyüne bağlı olup, dört tarafı meşhurdur.
7. Çoli Mezrası'nın tamamı: sınırları: Doğusunda Çatal Tepe, Batısında Viranpınarı, Güneyinde Elvan Çelebi, Kuzeyinde Ulupınar.
8. Kürekavağı köyü'nün tamamı: sınırları: Doğusunda Bekiş, Batısında Kula Hacı, Güneyinde, Kürücek, Kuzeyinde Çemento köyleri.

---

²¹² Gürbüz, Adnan, "Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, C.XXIII, Ankara, 1994, s.27.

9. Kula Hacı köyü'nün tamamı. Sınırları: Doğusunda Kürekavağı, Batısında Turgutlu, Güneyinde Kürücek, Kuzeyinde Uluköy, adı geçen köyler Çorumlu sahasında, Keştim Divanına bağlıdır.
10. Çalica köyü'nün tamamı. Sınırları: Doğusunda Sorku, Batısında Tercüman Kışlası, Güneyinde Çoban Divanı, Kuzeyinde Güğersülek köyleri
11. Güğersülek köyü'nün tamamı. Sınırları: Doğusunda Kürücek, Batısında Yoğunpelid, Güneyinde Çalica, Kuzeyinde Kula Hacı köyleri. Adı geçen yerler Keştim Divanı'na bağlıdır.
12. Kara Ağça köyü'nün tamamı. Sınırları: Doğusunda Hacılar arzı, Batısında Ebrim köyü, Güneyinde Karadeğin, Kuzeyinde Bekveh-i sıklık. Adı geçen köyler Keştim divanına bağlıdır.
13. Su değirmeni

Şeklinde kayıt edilmiştir. Bu vakfedilenler zaviyenin masraflarına sarf edilecekler ve tasarruf hakkı Elvan Çelebi'nin evlatlarının evladına sürüp gidecektir.

Vakfin Adı: Abdalata Zaviyesi Vakıfları²¹³

Abdalata Zaviye vakıflarını ve bu vakıflara ait davaları,²¹⁴ ayrıntılı bir şekilde veren Sayın Neşet Köseoğluna göre; Şemseddin oğlu Ulubey oğlu Şeyh Beyazıd, kendisi, oğulları ve

²¹³ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) Başbakanlık Osmanlı Yayınları Ankara, 1997, s.392–395–420; Anakök, Tayyar, age., s.59; Çorumlu, ves. No. 216.

²¹⁴ Selçuklular ve Danişmentlilerden önce varlığı biline köyde yapılan çalışmalar neticesinde Bizans ve Roma devrine ait paralara tesdüf edilmiştir. Eski adı Yakacuk–Yanacuk olan bu köyde zaviyeye ait vakıflar çoktur. Fakat bu köye ait en eski vesika H.822/M.1419 tarihlidir. Ama belgeler ışığında burada zaviye ve bu zaviyeye vakıf bağışlayan sülalenin geçmişi daha eskiye dayanmaktadır. Şöyleki ilyas beyin bu araziye satın aldığı adam Şeyh Beyazıt'tır. Bu kişi ise köyde daha evvel gelip yerleşmiştir. Bkz.Köseoğlu, Neşet, "Tarihte Çorum Köyleri Abdalata", Çorumlu, 1939, S.13, s.416–427.

zaviye şeyhi H. 822/1419 tarihinde, vakfiye içerisinde belirtilen sınırları, Abdalata Zaviyesine bağışlamıştır. Fakat hayatta olduğu sürece, arazinin, kendisinde olmak şartı ile²¹⁵. Yine Şeyh Mahmud oğlu Burhan oğlu İlyas Bey, kendisi ve oğları mütevellisi olduğu arazileri Abdalata Zaviyesine bağışlamıştır²¹⁶. Diğer bir belgede ise Musa Bey, kızı Şah Hatun Recep H. 826/1423 tarihinde Selamet Bey'den olan oğulları Hasan, Hüseyin, Yakuptan kendisine intikal eden Orucak ve Ağca Mescit köylerindeki bütün hisselerini Abdalata Zaviyeine bağışlamaktadır. Şahit olarak, Yanbey b. Kumral, Yusuf b. Bedreddin, Şeyh Ali b. Resul, Kutlu Paşa ve Hacı b. Bekir Beyleri göstermektedir.²¹⁷

Vakfın Adı: Murad-ı Rabi (Ulu Cami) Camii Mukabele Vakfı²¹⁸

Çorum Ulu Camisinin yapılması, Selçuklu devrine aittir. Bu devre ait her hangi bir vakıf gelirinden bahsedilmemektedir. Seçuklu ve Beylikler devrinde de etrafında gelir getirecek dükkânlarının, arsalarının varlığı bilinmemektedir. Ayrıca caminin kendi masraflarını nasıl karşıladığı, bunların hayırsever kişileri, yok sa devletin kendi hazinesinden mi karşıladığı hakkında da bir malumat yoktur. Ali İlçalı Bey'in, yapmış olduğu araştırmada ise cami vakfı, Osmanlı devrini içermektedir. Bu bilgilere bakarak, cami vakfı hakkında biraz bilgi edinebiliriz. Buna göre; Caminin aydınlatılması, suyollarının bakım ve onarımı, görevlilere ücret ödenmesi, duvarları üzerine demir korkuluklar yapılması, Ramazan aylarında, imsak ve sahurda fişek atılması gibi hizmetler için çok sayıda vakfa sahip olduğu bilinmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Çorum'da vakıfların en fazla yoğunlaştığı mekân, Ulu Cami olduğu düşünülebilir.²¹⁹

Ulu Cami arşiv kayıtlarına göre, 1550 – 1600 yılları arasında 1 bedesten, 2 han, 148 vakıf dükkânı varken vakıflar dışın dada 58 dükkân bilinmektedir. Bundan önce Ulu Cami, H. 860/1455'de, 40 vakıf dükkânı ile şehirdeki tüm vakıf dükkânlarının % 27'sine sahiptir. En

²¹⁵ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, S.13, s.416–427.

²¹⁶ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, S.13, s.416–427; Anakök, Tayyar, age., s.59.

²¹⁷ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, S.13, s.416–427; Anakök, Tayyar, age., s.59.

²¹⁸ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/6 sıra: 39.

²¹⁹ İlçalı, Ali, *Çorum Ulu Cami ve Vakıfları*, Çorum, 2006, s.81.

sağlıklı bilgi, 1530 tarihli arşiv belgesidir. Buna göre 1 hamam, 2 evin tamamı, 43 dükkân kira gelirleri, 384 müd. Mahsul gelirleri olduğu görülür. 197 ton üzerinde bir mahsul geliri vardır. Para vakfı olarakta, 8.800 akçe eder, yıllık %15 getirisi 13.20 akçedir. Dükkân gelirleri 12.029 akçedir. Bütün bu araştırmalara da gösterir ki devri içerisinde Çorum Ulu Cami, bütün bu getiri ile muazzam bir servete sahiptir.²²⁰

Çorum'daki Diğer Vakfiyeler:

Çorum- İskilip, İskilip Kadısı Şükrullah Çelebi Vakfı, H.740 tarihlidir. H.1267 yılında tescil edilmiştir²²¹

Çorum kazasında Bekacık Karyesinde, Vaki Abdal Ata Vakfı²²²

Çorum kazasının Yakacık Karyesinde, Kütübül – Abdal Ata Camii Şerifi ve Zaviyesi Vakfı²²³

İskilip'te, Vaki Şeyh Hacib Camii Şerif Vakfı (Ankara esasında)²²⁴

Çorum'da Emir Ahmet Mahallesinde, Vaki Emir Ahmet Mescidi Şerifi Vakfı²²⁵

Çorum'da, Pir Baba Tekkesi adına Ahi Ahmet binil–merhum Ahi Emir Hasan'ın vakfı eylediği Kırsa vesairesin vakfının vakfiyesi²²⁶

Mecitözü kazasının Uşaklar Karyesinde, teslim Abdal Zaviyesi Vakfı²²⁷

²²⁰ Ilıcalı, Ali, age. s.81.

²²¹ V.G.M. A. 581 numaralı defterin 491 sayfasında kayıtlıdır

²²² V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 2751 Vakfiye tarihi: 822 no: 590 s.85.

²²³ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/2 sıra: 678 Vakıf tarihi: 822 defter no: 590 s.85.

²²⁴ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295 Tarih. 881 no: 604 sayfa: 227/322.

²²⁵ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı. 2 sıra 1868, Eski Şahsiyet Kaydı: siv. evv. Ask. 916.

²²⁶ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/5 sıra 23 Eski Şahsiyet Kaydı: Sivas. salis. Mah. 672.

²²⁷ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas. 3/1 sıra 2044 Eski Şahsiyet Kaydı: Siv. evv. Ask. 1104.

Çorum civarında, Pir Baba Tekkesi Derunun da, es-Habil Hayrat Camii Şerifi vakfi²²⁸

Çorum'da Abdalata Karyesinde, Ata Sultan Zaviyesi Vakfı²²⁹

2. ÇORUM ŞEHRİNİN VE ÇEVRESİNİN KÜLTÜREL YAPISI

Kültür yapısı içerisinde Türklerin örf ve adetleri, çok önemli bir yeri vardır. Örf ve adetleri incelerken üç başlık altında toplaya biliriz. 1-Altay kültürünün tesiri ki, en önemlisi budur. 2-Yerli Bizans halkı içerisine karışmış ve Hıristiyan olmuş, fakat Türk kimliklerini unutmamış olanlar. 3-Türklerin Müslüman olmaları ile birlikte, ağırlığını her alanda hissettiren Arap – Fars tesiri ki, medrese ve Sünni tekkelerin bulunduğu, kırsal kesimde daha kuvvetlidir. Kökü Orta Asya olan, örf ve adetler, göçebelerde ve yarı göçebeler ile köylerde bulunuyordu. Buralarda, Oğuz boyları ve bu boyların adları hala yaşamaktadır. Ardı ardına gelen Türkmen göçleri devam ettiği için bu örf ve adetler daima canlı kalmış ve yenilenmiştir. Kendine göre, Zühdi İslamiyet'e sadık olan, Orta Asya Türkleri, Batını tesirlere açık, aşırı tasavvufa asla meyilememişlerdir. Anadolu'da, Babai hareketini, Türklerin, Sünni inanışlarına zıt olan Kızılbaş ve Bektaşî Rafızlığı'nın tesirine, başlangıç gibi görmek yanlış olmaz.²³⁰

Kültür tabakalaşmasının diğer bir şekli halkın erenlerle, veliler ve kahramanların türbelerine yaptıkları ziyaretler ve kutlamalardır. Anadolu'nun her tarafında yatır adıyla tanınan erenlerin ve velilerin mezarları (türbeleri) vardır. Onlardan yardım beklenir, kendilerini korumaları istenir. Onlara dilekler adanır ve kurbanlar kesilir. Bu kutsal yerleri Orta Asya kültürünün devamı olarak ta görmek mümkündür.²³¹ Çorum'daki türbelerin çokluğu ve bunların Elvan Çelebi gibi, sadece Çorum değil, çevre illerde yaşayan

²²⁸ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 1235 Eski Şahsiyet Kaydı. Siv. rabi.1011.

²²⁹ V.G.M. A.Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 1445 Eski Şahsiyet Kaydı: Siv. San. muh. 371.

²³⁰ Ülken, Hilmi Ziya, "Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri", AÜİFD., C.17, Ankara, 1969, s.2.

²³¹ Ülken, H. Ziya, agm., s.18.

Türkmenlerinde saygı gösterdiği bu kişilerin hala günümüzde yaşayan bu adetlerin, insanların kültür hayatındaki önemi yadsınamaz.

İlim ve kültürü İnsan hayatının vazgeçilmezleri arasında sayabiliriz. Toplumlar ve devletler ilim ve kültüre ne kadar yatırım yaparlarsa, yaptıkları kadar yatırımın yansımalarını toplumun her kademesinde görecektir. Türkmen boyları Anadolu'ya gelirken sadece nüfuzlarını değil ilim, bilim, edebiyat, fikir ve düşüncelerini de kendileriyle beraber getirmişlerdir. Orta Anadolu'da ilk dönem olarak kabul edilen Danişmentli devrinde daha ziyade Türkler bölgeye yerleşme ve bölgeyi tanıma olarak geçirmişlerdir. Bu devirde cami, tekke, zaviye gibi ibadet yuvaları istirahat ve yolcu konakları, kamu yararına birçok kurum ve kuruluşu tesis etmeye gayret göstermişlerdir. Hem Bizans'tan hem de Selçuklu devletlerinden gelen tehditlere rağmen halkın eğitim ve öğretimi yavaşta olsa aksatmadan sürdürmüşlerdir. Tabiki bu durumun meydana gelmesi en önemli etken halka sahip çıkan yöneticiler olmuşlardır.

Eğitim hayatı denince akla ilk olarak devrin üniversiteleri diyebileceğimiz medreseler gelmektedir. Anadolu Türk kültürünün önemli temel taşlarından biriside medreselerdir. İslam dünyasında da medrese kültürü oldukça eskidir. İslam dünyasında ilk medreseler daha ziyade camilerde faaliyet göstermişler, ihtiyaca cevap veremez hale gelince de ayrı mekân yapıma ihtiyacı doğmuştur.

Müslüman Türklerin Anadolu'daki yaşamları, medrese–tekke-mektep üçgeninde bu kapsamda bir eğitime tanık olabildi. Camilerde, mescitlerde verilen vaazların, az sayıdaki kütüphanelerin, varlıklı ailelerin çocuklarına sağlayabildikleri eğitim olanaklarını, alt sınıf Anadolu Türk aileleri kendi çocuklarına sağlayamıyorlardı. Müslümanlık öncesi töreleri ile ilgileri azalan, eski yurtlarında uzaklaşan ve yeni yurtlarının konumu bakımından da giderek İslam dininin savunuculuğu görevini üstlenen Anadolu Türklerinin teokratik eğitim ilkelerini, medresede, mektepte, tekkede, hatta Ahilik gibi örgütler içerisinde yaşatmaları doğaldı. Sultanlar, yöneticiler dinden güç almak için dindar kesimi kendilerine bağlı kılmak

durumundaydılar. Bu nedenle bir yandan medrese ve mektep açarken, bir yandan da tekke şeyhleriyle, ahilerle iyi ilişkiler kuruyorlardı. Anadolu’da ilk açılan medreseler ve sayıları çoğalan mektepler, Irak, Mısır ve Türkistan’da gelişen eğitim kurumlarının derslerini, öğretim metotlarını benimseyerek daha başlangıçta dinsel eğitimin; hiç olmazsa bir ölçüde de ulusal olması fırsatını kaçırdılar. Arapça, tüm medreselerin ortak öğretim dili oldu. Türkçe, medrese çevrelerinde Farsça kadar bile ilgi görmedi. Mekteplerde ise, ancak ilmihal’in Türkçe okutulması zorunluluğu sayesinde yer bulabildi. Şayet, medreselere tepki olarak ortaya çıkan tekkeler, halk kitleleri üzerinde yeteri kadar etkili olmasaydı, Türkçe’nin bütünüyleyle “Halk dili” durumuna girmesi dahi olasıydı.²³²

Anadolu’nun Türkler tarafında alınmasından sonra kurulan ilk devletlerden olan Danışmentli devleti de, Türk halkının eğitimine oldukça önem vermiştir. Tokat ve Niksar’daki günümüzde hala ayakta duran ve Anadolu’nun ilk medreseleri olması bakımından da ayrı bir önem taşıyan Yağlıbasan Medreseleri, Anadolu medrese geleneğinin gerek işleyiş gerekse mimari olarak temel taşıdır. Medreselerin yapılışı iki tertip üzerine olurdu; bir kısmı külliye denilen cami, medrese ve kütüphaneyi içine alan medreseler; talebenin ve müessesenin bütün ihtiyaçları temin ve toplu bir ihtiyaç vücuda getirdiğinden dolayı külliye ismini almışlardı; diğer medreseler ise daha basit olarak ders ihtiyacını temin için yapılmıştır. Medreselerin birçoğunun yanında veya medreselerin buldukları kasabalarda imaret denilen mühim bir içtimai teşkilatta görmekteyiz. Hem derse devam eden talebelerin hem fakir ve yoksulların belirli zamanlarda yiyeceklerini temin için yapılan imaretin mevcut vakfiyesine göre her gün mutfağında pişen yemekler talebelere ve muhtaçlara dağıtılır; verilecek yemeğin çeşiti ve kimlere ne miktar yemek verileceği vakfiyelerinde gösteriliyordu.²³³

Çorum’un daha ilk Türkleşme hareketi olan Danışmentliler zamanında, eğitim kurumları bakımından parlak olduğunu söyleyebiliriz. Danışmentliler devrinde Çorum’da 10 kadar medrese açılmış, 15 kadar âlim bu medreselerde ders okutmaya başlamış, şöhretli şeyhlerden

²³² Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1991, s.20–22.

²³³ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “XII. XIII. Asırda Anadolu’daki Fikir Hareketleri ile İçtimai Müesseselerine Bakış”, *III. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s.304.

20 kadarı Çorum'un içinde ve 40 kadarı köylerde tekkeler, zaviyeler açmış bunlardan bir kısmı vakıflar tesis etmiştir.²³⁴ Şehrin her tarafına yayılan medreseler aracılığıyla bölgenin eğitim ve kültürel açıdan kalkınmasına büyük katkı sağlanmıştır.²³⁵ Bu medreselere ait bir kalıntı ya da buluntuya resmi olarak rastlanmamıştır. Fakat Anadolu'nun her köşesini ilim ve irfan yuvası haline getiren gençlerin en iyi şekilde yetişmesine önem veren bir milletin vatani, yurdu olarak gördüğü Çorum şehrine ve çevresindeki köy ve kasabalarına devrin eğitim kurumları olan medrese, zaviye ve tekkeler ile donatması kadardoğal bir şey olamaz.

Devrin siyasi yapısı, göz önüne alınırsa, Danışmentli devletinin tam anlamıyla bölgede otoritesini ve birliğini sağlayamaması; Haçlı savaşları ve Bizans'ın baskıları akla getirilirse, Çorum şehrinin bir Tokat,²³⁶ Sivas, Kayseri ve Konya gibi büyük şehirler içinde sayılmaması doğaldır. Medrese eğitiminin bu şehirlerdeki kadar büyük olması da beklenemez. Devrin önemli ilim adamları saydığımız şehirlerdeki medreselerden yetişmiş ve bu medreselerde eğitim vermişlerdir. Çorum'un kendi çapında bir sosyal yaşantısı ve nüfusu dikkate alındığında Çorum şehrinde medrese veya zaviye olmadığını söylersek bu bölgedeki halkın çoğunun okuma yazma bilmeyen, cahil insanlar oldukları izlenimini uyandırır ki, buda son derece yanlıştır. Kendi sosyal hayatına ve nüfus yapısına göre ufakta olsa Çorum ve çevresinde bir eğitim hizmetinin varlığı inkâr edilemez.

Medreselerin varolduğu şehirlerde kütüphane olması doğal bir durum olamaz. Bu sebeple ki, Çorum şehrinde, 545/1150 yılında Şeyh Nasip ve Şeyh Ahmet Efendilerin kütüphane

²³⁴ Anakök, Tayyar, age., s.43.

²³⁵ Anakök, Tayyar, age., s.68.

²³⁶ Ahi teşkilatının önemli şahsiyetlerinden olan ve Ahi Evren'in talebelerinden, Nuru'd-din adlı zat Tokatlı idi. Ayrıca Ahi "Fütüffetnamesi"ni yazan Mevlana Nazurid-din de Tokatlıdır. Danışmentli ülkesinin Emiri Pervane Süleyman şah'ın "Ekberiyeye" denilen gizli bir hareketi himaye etmeleri Sadüd-din Konavi'nin talebelerinden Müeyyedü-din Cendi (1301), Erganili Saidü-din (1292) ve Fahrü-din Iraki (1289) Tokat'a yerleşmiştir. Pervane Süleyman bu bilgin ve mutasarrıfları himaye edip onlar için medrese ve tekke inşa ederek Tokat'ta ikamet etmelerini sağlamıştır. Bunlardan Müeyyedü-din, İbnül Farabi'nin "Fususul-Hikem" adlı meşhur eserinin ilk şairi olup "Nafhatur-Ruh" ve "Tuhfetul - Futu" adlı eserini (1284) yılında Tokat'ta yazmıştır. "Asar-i Ahad" eserini de Süleyman Şahın oğlu Mehmet'e sunmuştur. Fahu'd-din Iraki de "Lemaat" adlı eserini Tokat'taki zaviyesinde telif etmiştir. Ferganalı saidü'd-din ise Arap şairin ibn-i Farız Divanı (1232) şerh etmiştir. Ayrıca bu âlimin "Muntehal-Medarik" ve "Münahicül-İbad" adlı eserini de meşhurdur. Bkz, Bayram, Mikail, "Türkiye Selçuklu Dönemi Bilimsel Ortamı", *SÜED.*, Konya, 1986, s.70.

kurdukları bilinmektedir. Bu kütüphane ile ilgili bilgi veren Sayın Tayyar Anakök hiçbir bilgi ve belge göstermemiştir.²³⁷

Danışmentliler devrinden, Anadolu Selçuklu yönetimine geçen Anadolu coğrafyası, medrese yönünden en canlı olduğu devirlerinden birini yaşamıştır. Özellikle Selçuklular zamanında, çocuklara okuma–yazma öğretmek amacıyla her cami yanında tesis edilen mekteplerden başka her tarafta medreseler yapılıyor, buralardaki eğitim–öğretim faaliyetlerinin de katkılarıyla Anadolu’nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasına yardımcı oluyorlardı. Buralarda bulunan müderrisler gerek talebe yetiştirmek yetiştirilen talabeleri ülkenin her tarafına göndermek; kitap yazmak ve halkın istifadesine sunarak ilmin ilerlemesine katkıda bulunuyorlardı.²³⁸ Çorum şehrinin, Anadolu Selçuklu devrindeki medrese sayısını veyahut bu medreselerin faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde verilmesi imkânsızdır. Çorum merkezde, faaliyet gösteren Ulu Cami’nin²³⁹ sağında, dört tane ve caminin solunda dört tane olmak üzere, sekiz bölümden oluşan bir medrese tesis edilmişti.²⁴⁰ Camin, Osmanlı öncesi ve Osmanlı devrinde de faaliyette olduğu ve şehrin merkezindeki en önemli dini yapı olduğu kabul edilirse, buradaki medresenin, şehir için önemi büyüktür. Çorum şehrindeki tek medrese burasıdır diyebiliriz.

XIII. yüzyıl sonunda tarih sahnesinden çekilen Selçuklu hanedanı ile Beyliklerin, Anadolu’ya ne kadar medrese ve mektep kazandırdığı ve bunların kaçının uzun süre işlevini koruyabildiği konusunda yeterli bilgilere sahip değiliz. Bilinen; kentlerin bayındır ortamlarında, zengin vakıflarla beslenen medreselerin, halka hizmet veren birer sağlık yurdu, yardım merkezi, toplantı, bilgilendirme, danışma yeri olduğudur. Sultanların, beylerin, emirlerin yüksek ücretler karşılığında, dönemlerinin ünlü bilginlerini, hekimlerini yaptırmış oldukları medreselerine davet ettikleri de bilinmektedir. Medreseden ve mektepten yararlanma koşulların ve sınırlandırmaların en alt düzeyde tutulduğu kesin. Örneğin

²³⁷ Anakök, Tayyar, age., s.49.

²³⁸ Çetin, Osman, *Anadolu’da İslamiyet Yayılışı*, s.156 – 160.

²³⁹ Anadolu Selçuklu sultanlarından Alaaddin utekasından Hayrettin Bey tarafından inşa ettirilmiştir.

²⁴⁰ Şahin, Kamil, agm., s.89.

yetişkinler, dinleyici olarak dersleri izliyorlardı. Tıpkı İlkçağ okullarındaki gibi bu medreselerde de müderris, öğrencilerini doğrudan seçiyor, bunlardan yardıma muhtaç olanlar vakıf sandıklarına başvuruyorlardı. Bugün bize yalnızca yapı kalıntıları kalan Anadolu medreselerinin birçoğunun darüşşifa, bimarhane vb. adlar taşımaları ise eğitim–öğretim kurumu özelliklerinin ikinci planda olmasından ziyade çok amaçlı ve pozitif bilim ve uygulama ağırlıklı olduklarını düşündürmelidir.²⁴¹

Beylikler devri Anadolu’sunda ilim ve düşünce hayatının merkezinde medreseleri görmekteyiz. Medreselerde yapılan ilim ve üretilen düşünce, çeşitli yollarla dışarıya doğru ulaşmıştır. XIII. yy.da Çorum ise Kırşehir Emiri Caca oğlu Nureddin Bey tarafından 1272 yılında İskilip’te cami–zaviye kütüphane ile beraber birde medresenin inşa ettirilmiş olduğu Caca Bey’in vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Amire Medresesi’nde bir müderris, bir mu’id, bir müezzin, bir kapıcı, on talebe vardır. Ayrıca medreseden başka bir mektepte İskilip kazasında faaliyet göstermektedir.²⁴² Buna göre Nureddin pek çok araziyi (yer belirtilmemiş), iki çiftliği, (yer belirtilmemiş) Emir Yakup Hamamını, Eski Kızıl diye bilinen, Eski Hamamı, on beş dükkânı, yedi evi ve bir değirmeni İskilip’teki medrese’ye vakfettiğini ve ilk önce medresenin tamirine sonra medresenin müderrislerine 720, muidine 300, talebelerine ve müezzinine 120, kapıcıya da 96 dirhem ücret verilmek üzere kullanılmasını vasiyet etmiştir. Vakfiyede adı geçen medresenin yeri tespit edilmemekle birlikte halk arasında belediye parkının kuzeybatısında bir yer olduğudur²⁴³

Eratna devri Çorum kültürel faaliyet olarak kötü diyemeyiz. Devrin bazı önemli şahsiyetleri Çorum’dan çıkmıştır. Konya emiri ve bir devirde de Çorum Beyi olan Müciriddin Mehmet (Emir Şah), devrin şairlerinden Alaaddin Ali Bey, Sivas defterdarı olan Hacı Fahreddin Bey, Gazan Hanı’nın divanında bulunan Ziyaeddin Bey ile Gazan Han’ın subaşçılığını yapmış olan Seyfeddin Beyler, Çorum’dan yetişmiş insanlardır. Ayrıca ilme çok

²⁴¹ Sakaoğlu, Necdet, age., s.23.

²⁴² Durukan, Aynur , “Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, C.XXVI, Ankara, 1997, s.34–36.

²⁴³ Toruk, Ferruh , “Anadolu’da Osmanlı Kimliğini Koruyan Bir Yerleşim: İskilip”, *Osmanlı Dönemi Çorum*, Çorum, 2006, s. 615.

önem veren Eratnalılar Çorum'da medrese ve mektepler inşa etmişlerdir. Eratnalıların Türkçe'ye verdikleri önemde ayrıca dikkate alınması gerekmektedir. Âşık Paşa'nın dil inkılâbı, bu devirde başlar. Şairler, âlimler ve yazarlar sırf Türkçe yazmaya başlamışlardır.²⁴⁴

Medreselerin şehirlerdeki varlığı halk üzerindeki etkisi hiç kuşkusuz tartışılmaz bir gerçektir. Devrin önemli ilim adamları gerek dini ve gerekse dünyevi konularda şehirdeki halkı yeteri kadar aydınlatmakta ve onlara yol göstermektedirler. Anadolu Türkmen nüfusunun çoğunlu kırsal bölgelerde yaşadıkları ve hayvancık, ziraatla uğraştıkları kendi aile ve aşiret etrafında geçen günlük yaşamları yanında bu yaşamın dışa açık olmaması – en azından şehirlerdeki kozmopolitlik yapı kadar değil–köylerin zaviye ve tekkeler etrafında kurulmuş olmaları bu zaviyelerin şeyhler ve babalar tarafından yönetiliyor olması, Anadolu Türkmen köylüsünün gerek dini gerekse dünyevi konularda tek yetkili merci olarak bu şeyh ve babaların tesiri altında oldukları çok açıktır. Bunun içindir ki, Anadolu köylüsünün kültür hayatında zaviyelerin oldukça büyük etkisi vardır.

Danışment ilindeki Türk İslam kültürünün yayılma hareketi daha ziyade tekke ve zaviyeler kullanılarak halka yönelik basit dini bilgilerin öğretilmesi şeklinde olmalıdır. Çünkü daha çok göçebe ve kırsal yerleşme durumunda olan Türkmenler dini bilgi ve ihtiyaçlarını eren kişileri dinleyerek, onları örnek alarak karşılamaktaydılar. Yerleşik hayatla birlikte okumaya ve yazıya dayalı dini bilgilerin, geniş halk kitlelerine sunulması hareketi kendini göstermektedir. Danışmentli ilinde, Harezmi kültürünü benimseyen, akli öp plana alan Mutezile²⁴⁵ mezhebinin etkisiyle daha ziyade pozitif bilimlere önem verdiklerini görülmektedir.²⁴⁶

²⁴⁴Anakök, Tayyar, age., s.55.

²⁴⁵Mutezile mezhebi kader konusundaki ileri görüşleri, Cebriyecilerin fikirlerine karşı bir reaksiyon olarak doğmuştu. Mutezile, akla ve davalarına uygun gelmeyen hadisleri reddetmiştir. Akıl ve nakil arasında bir çelişki olduğu zaman, ya akla güvenmişler veya nakli akıllarına uydurmuşlardır. Akıl iyiyi kötüden ayırma da yeterlidir. Mutezilenin İslam düşünce yerindeki önemi büyüktür. İslam düşünce tarihinde dinle felsefeyi uzlaştırmış, böylelikle ilk defa Müslümanlar arasında akılın ve serbest düşüncenin önderi olmuşlardır. Bkz, Çubukcu, İbrahim Ağah, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *AÜİFD.*, Ankara, 1964, c.12, s.53–55.

²⁴⁶Danışment Gazi, Harezmi ilmi geleneği ile yetişmiştir. Nitekim Keşfu'l-Akabe'de "Ehl-i Ukul" olan ilim adamlarını himaye etmiş ve onların çalışmalarını desteklemiştir. Bkz, Solmaz, Sefer, agm., s.64.

Orta Anadolu’da yüz küsur yıl egemen olan ve Selçuklular tarafından son verilen Danişmentli beyliği döneminde Anadolu’da yoğun bir bilimsel faaliyet göze çarpmaktadır. Danişmentlioğulları ortadan kaldırıldıktan sonra da koyduğu bilimsel gelenekler bölgede devam etti. Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşunu takip eden ilk 150 yıl ve Danişmentoğulları döneminde Anadolu’da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik felsefe gibi akli ve tabii ilimlere dairdir.²⁴⁷

Selçuklu egemenliğinde, Danişment ilinde, zaviyelerin her şeyden önce bir din ve tasavvuf talim, tatbik ve yayılma merkezi olduğuna yukarıda temas edilmişti. O halde, burada belli bir tarikatın gereklerine göre bir yaşantı takip olunacağı açıktır. Selçuklu ve Beylikler döneminde medreselerin nüfuz edemediği köylerin ve göçebe yerleşim yerlerinin dini ve içtimai hayatını ayarlama görevini zaviye ve tekkeler yüklenmişlerdi. Medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın zümreye hitap eden eski ve katı din eğitimi, öğretimi ve anlayışının genellikle halk arasına inemediği ve tam anlamıyla yerleşemediği bilinen bir gerçektir. Gerek kullanılan medot gerekse kırsal yerde yaşayan halkın şehirlerde olduğu gibi ulema ile temas imkânının çoğu defa bulamaması, balsa da ulemanın o seviyeye inememesi yüzünden dini ve içtimai hayatta doldurulması gereken boşluk meydana geliyordu. İşte bu boşluk zaviyeler tarafından, devrine ve yerine göre olumlu veya olumsuz bir şekilde doldurulduğu görülür.²⁴⁸

Zaviyeler; yüksek bir takım fıkıh ve kelam meseleleri yerine, halka mistik bir heyecan verecek ve fikri seviyesine uygun düşecek konularla uğraşıyordu. Bu da haliyle zaviyeleri daha cazip duruma getiriyor, halk “fakı” (aldatan) adını verdiği hocaların yerine şeyhleri dinlemeyi ve onlara bağlanmayı tercih ediyordu. Birde ulema ve şehirlerdeki ilim erbabının

²⁴⁷ Burada astronomi eserlerinden birine örnek verirse, Anadolu’da yazılmış ilk bilimsel eser olarak ta nitelendirilen Keşfü’l-Akabe, Malazgirt savaşından yirmi beş yıl sonra ve Gümüş Tegin Ahmet Gazi’ye sunulmuş olana bir astronomi kitabıdır. Eser tahmini olarak 1105’te yazılmıştır. Eserin yazarı İbnü’l Kemal İlyas bin Ahmet’tir. Bu dönemde Anadolu’ya gelen Ömer b. Muhammed b. Ali es-Savi “Akaid-i Ehli-Sünnet” eserinin ön sözünde; “Diyar-ı Rum’a geldim, herkes İlm-i Nuhüm (astronomi) ile uğraşmakta olduğunu, dini ilimlerden bir haber olduklarını gördüm” diyerek, bu gerçeği ifade etmekte ve dini ilimlere olan ihtiyacı karşılamak amacıyla eserini yazdığını da bildirmektedir. Anadolu’da felsefeye ve tabii ilimlere yönelişin sebebi Danişmentli ve Selçuklu sultanlarının Mutezile mezhebine eğimli olmalarından kaynaklanmaktadır

²⁴⁸ Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1977, s.41.

yazdığı ve çoğu Arapça ve Farsça olan eserleri halkın bu dilleri bilmedikleri için bu eserlerden istifade edemiyorlardı. Bu eserler çok küçük bir gruba hitap etmekten ileri gidemiyordu. Kırsal kesimdeki ve sadece Türkçe'yi konuşabilen bu halk zaviye şeyhlerinin yazdığı daha basit ve sade Türkçe olan keramet hikâyeleri ile dolu ahlak ve din alanında daha ziyade şeyhlerin kendi düşünce ve fikirlerinin ağırlıkta olduğu kitapları halk arasında kabul ediliyordu.²⁴⁹

Zaviyeler etkili olduğu kadar, tekkelerde etkilidirler. Tekkeler, “tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlediği, derinleştirildiği yerlerdir.”²⁵⁰ Alışagelen bir düşünceye göre, hakikati arama yoluna ilim yolu, güzeli arama yolluna da sanat yolu denilmektedir. Türk - İslam medeniyetinin yürüyüş çizgilerinden biri olan tasavvufta ise bu iki görevle beraber fazilet ve erdem yolu da önemlidir.

Sosyal ve ekonomik yönleri bulunan Ahilik teşkilatının ve bu teşkilata üye insanların belli bir fikir etrafında toplanmaları pek tabiidir. Ahi teşkilatının zaviye ve tekke gibi devrin dini kurumlarına yakınlığı, bu teşkilatın Sünni mezhep dışında farklı bir anlam yüklemeye çalışanlarda vardır. Esas itibarıyla “Batını” olduğu hakkında fikir ve görüş ayrılıkları vardır. Başta Sayın Fuat Köprülü olduğu halde yazarlardan mühim bir kısmı Anadolu Ahilerinin İsmaili; Batını olduklarının kabul edilmesi lazım geleceği kanaatindedir²⁵¹.

“Braslav Üniversitesi Profesörü Sayın Frederih Kize ise aksi tezi savunmaktadır. Bu görüşünü ise Türk Fütüvvetnamelerinde, üç halifeye mühim bir mevki verildiğini, Arapça Fütüvvetnamelerde buna rastlanılmadığını ve bunun en güçlü kanıtı ise, İbni Batuta'nın müşahedelerinin bu merkezde olduğunun, delil olarak ileri sürüyor. Sayın Köprülü eski Türk

²⁴⁹ Ocak, A.Yaşar, agm., s.267.

²⁵⁰ Tekke–medrese münasebetlerinde iş, düşünce ve fikir beraberliğinden öte, mekân birliği de göze çarpmaktadır. Hangah ve ribatlar'da yemek ve yatak ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra medresede ilmi çalışmalara katılan talebe ve ilim adamları, hangah'taki zengin kütüphanelerden de–vakfiyedeki şartlara göre-faydalıyorlardı. Bazı yerlerde ise, medrese ile tekke aynı çatı altında bulunmakta ve tek şahıs tarafından idare edilmektedir. Ayrıca pek çok yerde tekke ve zaviyelerin çeşitli sebeplerle medreseye dönüştürüldüğü düşünüldüğünde aslı tekke olan birçok medrese vardır. Bkz, Kara, Mustafa, age., s.41–67.

²⁵¹ Bkz.Köprülü, Fuat, *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara, 2005, s.23–25.

fütüvvetnamelerde yalnız Ali ve evlatlarına mevki verilmiş olan nüshalar vardır; ilk üç halifenin ismi ise bilhassa onuncu asırdan itibaren yazılmış nüshalarda göze çarpar. Esas o asırda, tamamen esnaf teşkilatı mahiyetinde kalmış olan Ahilik cereyanı, büyük şehirlerin sünnilikleriyle mütevafık olarak, eski çevresini kaybetmişti. Lakin bu düşünce doğru değildir diyor”.²⁵² Fakat bizimde Ahi Kasım İcazetnamesine ait olan ve ileride örneğini vereceğimiz bu belgede H.790 tarihli ilk üç halife Ebubekir, Ömer ve Osman isimleri de geçmekte ve belgenin Kırşehir’de tanzim edilmesi ve bu tarihlerde Kırşehir’in Osmanlı egemenliğinde bulunmamasına dikkat etmeliyiz.

2.1. Çorum’da Fikir Hareketleri

Çorum’un fikir hareketleri yönünden de oldukça hareketli olduğu görülür. Bu hareketlilik Bizans devletine kadar uzanmaktadır. Bizans’ın egemenliğindeki Orta Karadeniz ve İç Anadolu’da (Ankara, Çorum, Amasya, Tokat ve Sivas şehirleri) Pavlaklar adı altında, tam siyasi olmayan, dini fikirleride savunan bir grup görülmektedir. Dini fikir ayrılığını şu şekilde açıklayabiliriz. Grek kilise çevresinde aziz tasvirlerine tapınmak son asır içerisinde, özellikle Iustinianos sonrası devirde, gittikçe daha ziyade yayılmış ve Bizans dindarlığının en belirgin şekillerinden biri haline gelmiştir. Diğer taraftansa, fikirlerince saf ruhani bir din olmak sıfatıyla Hıristiyanlığın tasvirler kültürünü reddetmesi gerektiğini düşünen tasvir düşmanı mülahazalar da eksiklik olmuyordu. İşte bu fikri savunan Pavlikyan mezhebi sakinleridir.²⁵³

Devleti asıl zora sokan ise aynı devirlerde Arapların, Bizans sınırlarını tehdit ediyor olması devletin bu mezheple savaşmasını engelliyordu. Ayrıca güçleri bu devir itibariyle fazla tehdit oluşturmuyordu. Bazı zamanlarda ise Bizans devleti tedbir almak zorunda da kalıyordu. M.745 yılında Bizans devleti, Bulgarlarla savaşmak üzere Pavlikian’ları da orduya katmış ve böylece biraz daha zaman kazanmıştır. Fakat ilerleyen yıllarda Pavlikianlar gittikçe güçlenmiş

²⁵² Tombuş, Nazmi, “Ahilik”, *Çorumlu*, 1943, S.39. s.1154.

²⁵³ Ostrogorsky, Georg, age., s.149.

her tarafa saldırarak halkın huzur ortamının bozulmasına sebep olmuşlardır. Dini görüş ayrılığı ile başlayan Bizans – Pavlikian mücadelesi artık siyasi yöne doğru kaymıştır. Scholen’lerin, Domestikos sıfatıyla, başkumandan görevini yapan imparatorun kayınbiraderi Khristophoros, M.872 yılında Pavlikianlar üzerine sefere çıkmış ve kesin zafer kazanmıştır.²⁵⁴

Hıristiyan azizleri ile Türkmen dervişlerinin anlatmış oldukları efsanevi hikâyelerde, birbirleri ile uyumluluk göstermektedir. Öyleki Danişmentliilinde Melhemecilik (Menkabecilik mitolojisi) geleneği yaygındır. Menkıbecilik: Destan kültüründen gelen insanların vazgeçemediği bir bilgilenme yoludur. Bu gelenek ile dini kahramanlar efsaneleşmektedir. Böylece dini kahramanlara duyulan sevgi, muhabbet zihinlere yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Dini şahsiyetler etrafında bir menkıbehanesi oluşturulmuş böylece onları destansı-efsanevi kişiliğe dönüştürmüşlerdir. Bu gelenek, Danişment ilinde bir kültürel anlayış, duyuş ve düşünüş şekline geldiği görülmektedir.²⁵⁵

Anadolu’ya göçebe gelen Türkmenlerin yerleşmesi, sadece Malazgirt savaşı ile beraber bitmemiş gerçekleşmemiştir. Onu hazırlayan siyasi, sosyal olaylar ve manevi ortamı da dikkate almak gerekir. Osmanlı devletinin kuruluşundan önce Anadolu’da hüküm süren Türk devletleri askeri teşkilata önem verdikleri kadar yurt edinecekleri, yerleşecekleri yerlerdeki Türk–Müslüman nüfusun artırılmasında önem vermişlerdir. Bu durumda halkın maddi ve manevi yönden toparlayacak ve onları bilgilendiren Horasan erenlerinin çalışmalarını desteklemişler, onların kırsal kesimlerde tekke ve zaviye kurmalarına olanak sağlamışlardır.

Türklerin yerleştikleri yerlerde faaliyetlerini yoğunlaştıran dervişler ve şeyhler, bölge insanının manevi ihtiyaçlarına da cevap vermeye çalışmışlardır. Ayrıca yaşamlarına, hal ve davranışlarına dikkat etmişlerdir. Düşüncelerini ve fikirlerini çok rahat bir şekilde yayan bu insanlar Çorum’da oldukça etkilidirler. Çorum farklı dini inanç, kültür yapısına sahip insanların şehirlerde ve kırsal yerlerde birlikte yan yana yaşadıkları yerlerin başında

²⁵⁴ Ostrogorsky, Georg, age., s.221.

²⁵⁵ Solmaz, Sefer, “Danişmentlilerde Kültür ve Sanat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, 202, s.64.

gelmektedir. Bu yapı Çorum şehrinin kültürel hayatının çeşitliliğine, sosyal hayatının canlı kalmasına ve en önemlisi huzur ortamının doğmasına yardımcı olmuştur.

Malazgirt savaşından sonra Türkler, hızlı bir şekilde Pavlakların (Palikian – Pavlician) etkisi altındaki Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat, Çorum şehirlerine yerleşmeleri bölge inanışlarının harmanlaşmasına sebep olmuştur. Ayrıca değişik kültür ve inanışların bir birlerine saygı duymalarına, birbirlerine hoşgörü ile yaklaşmalarına vesile olmuştur. Böyle bir düşünce ortamında kurulan ve genişleme sahası bulan Danışmentliler bu fikir çeşitliliğini topraklarında barındırdıkları için şanslı olduklarını söyleyebiliriz. Bu hoş görü ortamı hiç şüphesiz Selçuklu devrine kadar devam edecektir. En azından bölgede Babailik hareketine kadar ciddi bir fikir çatışması görülmemektedir.

Daha sonra Çorum’unda içinde dâhil olduğu bu bölgede Sünni cereyana karşı her zaman bir kutup oluşmuş bu Kalanderilik, Vefailik, Haydarilik ve sonrada Kızılbaşlılık ülküsüne dönüşmüştür. Anadolu’nun hangi coğrafyasında, Sünni Selçuklu taassubuna karşı bir hareket olsa, bu bölge etkilenmiştir. Fakat şehir ve kasabalardan çok, kırsal kesimde yaşayan Türkmenlerin etkilendiği de bir gerçektir.

Türkmen ayaklanması pekte alışa gelmiş olan bir durum değildi. Devleti kuran zaten Türkmenlerdi. Yani kendi kurmuş oldukları devlete karşı ayaklanmışlardı. XII. yüzyıl Anadolu’sunu değil, Türk dinî tarihini de uzun süre etkileyecek, etkileri uzun yıllar silinmeyecek olan büyük Türkmen İsyanı (Baba İlyas veya Baba Resul isyanı) elbette ki birden bire olmamıştır. Her ne kadar bazı araştırmacılar Türkmenlerin tabiatlarında isyankârlık yattığını söylüyorlarsa da isyanların sebepleri incelendiğinde anlaşılabilir tarafların olduğunu söylemek, taraf tutmak anlamına gelmemelidir. Hem Büyük Selçukluların kurulmasında, hem Anadolu Selçuklularının kurulmasında etkin bir rol oynayan Türkmenler, iyi bir toplumsal bütünlük ve yönlendirme yapıldığında ustalıkla yararlanılabilecek, bir topluluk olarak bilinmektedir. Yani Türkmenlerin yönlendirilmesi ve bir arada tutulması her zaman mümkün olabilmektedir.

Anadolu'ya gelen Türkmenler daha Orta Asya'da iken yerleşik halkın benimsediği İslam anlayışına uymayan Müslümanlığı yaşıyorlardı. Sürdürmekte oldukları devamlı göçebe hâlindeki hayatları, kitabi Müslümanlığın gereklerini kavramaya ve dolayısıyla yerine getirmeye müsait değildir. Sünni İslam'ın karmaşık ve anlaşılması güç bir takım inançlarını önemsemeyen, okuma yazma dahi bilmeyen Türkmen babalarının, geleneksel inançlarıyla karışık, kendilerine uygun gelen tasavvufun basitleştirilmiş fikirleriyle yorumlanmış,

Müslümanlık anlayışına yönelen Türkmenler, hem yerleşik halkın, hem yönetimin hem de Sünni din âlimlerinin hedefindeki kitle konumundaydılar. Sünni inancın kadın ve erkeğin bir arada bulunmasını hoş görmeyen tavrına karşın, yaşam tarzları gereği sabahtan akşama kadar kadınlı - erkekli bir arada çalışan Türkmenler yine bir arada eğleniyorlar, ibadetlerini beraber gerçekleştiriyorlardı.²⁵⁶

Köylerde ve yaylalarda yaşayan Türkmenlerin hayatlarında, Türk gelenek ve görenekleri her zaman ağır basmış ve yaşamlarını belirlemiştir. Yaşam tarzları arasındaki farklardan dolayı şehirli yerleşik ahali, yine kendileri gibi Türkmen olan fakat eski gelenek ve göreneklerini devam ettiren göçer Türkmenleri, hor görmekte aşağılamaktadır.²⁵⁷

Selçuklu döneminin tarihi olaylar dizini içinde, Türkmenlerin çoğunlukta oldukları Çorum ve çevresini ilgilendiren önemli dönüm noktaları tarikat hareketleri ve Moğol istilasıdır. Selçuklu döneminin son yarım yüzyılda bir taraftan paranın değeri düşerken diğer taraftan tarımcılık sisteminin bozulması, hububat darlığı, dış ticaret ilişkilerinin aksaması sonucu transit yollarının eski önemini kaybetmesi Anadolu Selçuklu devletinin ekonomisi bozmuştur.

²⁵⁶ Ocak, A.Yaşar, agm., s.46.

²⁵⁷ Devrin müellifleri Türkmenleri belirlemek ve şehirlilerden ayırt etmek için etrâk-i bî-idrak (akılsız Türkler), Etrâk-i Mütégallibe (zorba Türkler), Etrâk-i nâ-bâk veya nâ-pâk (korkusuz veya temiz olmayan pis Türkler), Etrâk-i Hâricî veya Etrâk-i Havaric (isyancı, dinsiz Türkler) gibi hakaret dolu kelimeler kullanıyorlardı. Bkz. Ocak, A.Yaşar, agm., s 41. Bu tip kelime ve sözcükleri biz daha çok büyük Selçuklu devri Türkmen isyanında görüyoruz. Tabi İran'daki bu isyanın şartları ile Anadolu'daki isyanın şartlarının aynı olduğunu iddia etmek oldukça kesin ve dayanaksız bir görüş olur. Türkmen isyanının başka ve önemli bir nedeni de daha önce değindiğimiz inançlarının yerleşik halkın, medrese kültürü ile beslediği Sünni İslâm'dan farklı olmasıdır

Buda zaten ayakta zor kalmayı başaran Anadolu köylüsüne vergi vb. şekillerde ek yük getirmiştir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Çorum'un da içinde bulunduğu yöreyi etkileyen, tarikat hareketleri yanı sıra, ikinci önemli olay Moğol istilasıdır. II. Gıyasedin Keyhüsrev devrinde Moğollar, iç karışıklıklar nedeniyle zayıf durumda bulunan Selçuklu ordusunu yenerek, Anadolu'yu işgale başlamışlardır. Zamanla bu işgal kuvvetlerinin sayıları artmış ve 1303'ten sonra Moğol kıyımları, Sivas'tan Kütahya'ya, Çorum bölgesi Karahisar Demirli'den, Konya'ya kadar Orta Anadolu'daki göçebe hayata elverişli bütün otlakları işgal etmişlerdir. Anadolu'yu bölgelere ayıran Moğollar, Çorum'unda içinde yer aldığı Çankırı, Akşehir, Larende, Beypazarı, Tokat ve Amasya'yı, çevrelerindeki yerleşim yerleriyle beraber "Rum Vilayeti" olarak isimlendirmişlerdir. Bu kargaşa ortamında Moğollarla birlikte gelen bir sürü derviş, Orta Anadolu bölgesine yayılmıştır.²⁵⁸

Selçuklu Anadolu'sunda, akli ilimler, bilimle uyumlu, hatta tabiatı ve eşyanın sırlarını inceleyip, araştırmayı esas alan, tasavvufi bir duruş ve düşünüş biçimi (afakîlik) oluşmuş iken, Moğol istilasından sonra, bu duruş ve düşünüşte olan Ahi ve Türkmen çevrelerin teşkilat ve tarikatları dağıtılmış, akli ilimlere muhalif olan çevrelerin fikirleri, ön plana çıkmıştır. Bu durumda, Anadolu'daki, tabii ve akli ilimler tamamen himayesiz kalmıştır. Moğol istilasından sonra, Anadolu'da hızlı bir içe kapanma görülmektedir. Bunun sonucu olarak, bu dönemde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu tasavvufi - dini – edebi eserlerdir. Bunda Moğol iktidarının yanında İran çevrelerinin de büyük rolü görülmektedir. Anadolu'daki bu fikri ve ilmi gelişim ve değişimin sebeplerini Mikail Bayram şu şekilde açıklamaktadır:

"XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çok sayıda mutasavvıf ve dervişler Moğol istilası önünden kaçıp Anadolu'ya sığınmışlardır. Bu tasavvufi zümrelerin Anadolu'da faaliyet göstermeleri sonucu Anadolu'da fikri denge tasavvuf lehine bir gelişme göstermiştir. Moğol iktidarının Anadolu halkı üzerinde yarattığı şiddetli fikri ve siyasi baskı ve gerçekleştirdiği

²⁵⁸Bakırer, Ömür, agm., s.61.

acımasız katliamlar Anadolu halkını bezginliğine ve ümitsizliğine sevk etmiştir. Bu durum çaresiz insanlara umut ve huzur kaynağı olan tekke ve zaviyelere rağbeti arttırmıştır. Bu gibi gelişmeler hiç kuşkusuz bilimsel ortamların yavaşlamasına veya yok olmasına zemin hazırlamaktadırlar.^{259,}

Moğolların Anadolu’da gerçekleştirdikleri katliam ve zulüm pek çok aydın, kültürlü ve bilge kişilerin yok olmasına veya Moğol zulmünden kaçıp Anadolu’yu terk etmelerine neden olmuştur. Moğol hâkimiyeti, Anadolu Selçuklu siyasi hâkimiyetinin ve ekonomik gücünün zayıflamasına, ilim adamlarının Anadolu’dan göçmelerine yol açmıştır. Ancak XII. Yüzyılın sonlarına doğru istiklallerini ilan eden Türkmen Beyleri sınırlıda olsa bazı ilim ve fikir adamlarını himayelerine aldıkları görülmektedir.

Moğol iktidarının himayesini kazanan Mevlana Celaleddin-i Rumi ve etrafındakilerin Anadolu’da fikri üstünlük kurmaları da akli ilimlerin gerilemesine sebep olmuştur. Zira bu şahıslar akli ilimlere karşıt kişilerdi. Moğollarında desteğini kazanlarını felsefe ve pozitif ilimlerin horlanmasında baş aktörlerdendiler.²⁶⁰

XIII. yüzyıl Anadolu’sunun, İlim ve fikir hayatına damgasını vuran ve iz bırakan iki kişi bizim dikkatimizi çekmektedir. Bunlar: Ahi Evren²⁶¹ ve Baba İlyas’dır. Anadolu kültür ve fikir hayatına çıkmamak üzerine girmişlerdir.

²⁵⁹ Bayram, Mikail, “Türkiye Selçuklu Dönemi Bilimsel Ortamı”, *SÜEFD.*, Konya, 1986, s.70.

²⁶⁰ Bayram, Mikail, agm., s.70; Cahen, Claude, age., s.338-339.

²⁶¹ Ahi Evren’e kısaca değinecek olursak: Ahi Evren, Şeyh Nasuriddin Ebul-Hakayık Mahmud b.Ahmet el Hoyi.(1172/1262) Hoy, Van şehrine 70–80 km. uzağındaki bir İran şehridir. Ahi Evren bu şehirde doğmuştur. Sonra Harzemşahlar yönetiminde Herat’ta ders vermekte olan Fahrüddin Mazi’nin (Ebu’l Abdullah Mahmud Razi 1149–1209) derslerine devam etmiş ve onun hizmetine bulunmuştur. O, ilk tasavvuf terbiyesini, Horasan ve Maverâünnehrdeyken öğrencisi olduğu Ahmet Yesevi’den almıştır.(1068) Daha sonra hac için Mekke’ye gittiğinde, Evhadüddin Kirmani (Evhadüddin Ebu Hamide Bil – Fahr el Kirmani: 1168- 1248) ile tanışmış ve ona bağlanmıştır. Evhadüddin, menakıbnamesine göre; Kirman Selçukluları Sultanı Turan Şah’ın oğludur. Ahi Evran, Evhadüddinin ve Muhyiddin el Arabî ile beraber Anadolu’ya gelmiş ve Kayseri’ye yerleşmiştir. Ahi Evran hocası, Evhadüddin Kirmani ile Anadolu’yu gezmiş ve Ahi teşkilatını kurmuştur. Teşkilat özelliği ile tanınan bu zatın, birçok eseri mevcuttur. Bunların bazıları: “Metali’ el- İman”, “ Tabsırat ül-Mübtedi”, “ Menahici Seyfi (Şafi ilmi hali)”, “Risale-i Arş”, “Cihadname” eserleridir. Bu kişinin özelliği Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti ilim ve fikir ve iktisadi hayatına damgasını vuracak olan Ahilik teşkilatının kurucusu olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz.Çağatay, Neşet, “Anadolu’da Ahilik ve Kurucusu Ahi Evren”, *Belleten*, Ankara, 1982, C.46, s.182.

İkinci Türkmen göçü ve başlıca Anadolu istilasından sonra Anadolu'ya yeni kültür tesirleri geldi ki, bunlar Horasan Erenleri adı altında toplanmakta olan tarikat hareketleridir. Bunlar içinde Şamanlık tesirlerini taşıyan Babailer, Kalenderiler²⁶², Haydariler²⁶³ Vefailik²⁶⁴ vs. adlarıyla anılan tarikatlar ön plana çıkmışlardır. Bu tarikatların Selçuklu Anadolusunda, son çeyreğe kadar kırsal Anadolu da tesirleri varsa da, adları fazla duyulmaz. Bunun sebebi ise; Haçlılar, Anadolu'ya geldikleri vakit karşılarında din savaşı yapmayı düşünmeyen, yalnız yeni yerleştikleri yurtlarını koruyan Selçukluları bulmuşlardı. Selçuklular, din bakımından toleranslı idiler. Ancak Anadolu Selçuklu devleti parçalandıktan ve Horasan Erenleri ve onların askeri tarikatları (Alperenler) inançlarını yayıcı, yeni bir çığır açtıktan sonra, Anadolu da artık din savaşı olmasa da, din içindeki mezhep ve fikir ayrılığı savaşları başlayacaktır.²⁶⁵

XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşayan, bu ve bunlara benzer birçok tarikatlar Anadolu coğrafyasının mozağini oluşturdukları bir gerçektir. Fakat Anadolu'da kurulan devlet ve beyliklerin, devlet politikası olarak Sünniliği seçmeleri, bu tarikatların tamamen kaybolmasına veyahut diğer tarikatlarla birleşmelerine sebep olmuştur. Orta Anadolu Türkmen coğrafyasında ağırlığını hissettiren bu dini fikir hareketleri, zaman içerisinde güçlenmişler ve devletin yıkılmasına dahi sebep olacak siyasi hareketlere girişmişlerdir. Bu hareketlerin başında hiç kuşkusuz, Babailer ayaklanması gelmektedir. Çorum, Amasya, Tokat ve Sivas şehirlerini etkileyecek bu hareket Çorum Türkmenlerinin, hem siyasi hem de dini yaşayış ve düşünce dünyasında çıkmamak üzere yerini alacaktır.

²⁶² XIII. yüzyılda Anadolu'da görülen bir harekettir. Budizm'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Cemaleddin Savi (630/1232 - ?) tarafından kuraları belirlenerek tarikat hiline getirilen Kalenderilik daha önce Horasan ve Türkistan taraflarında yaygın idi. Bunlara Anadolu'da Cavlakiye adı da verilmiştir. Bunun sebebi şeyhlerin "Cavlak" adı verilen bir elbise taşımasındandır. Kalenderiler yalnız namazların farzlarını kırlarlar. Şarap, Kalenderilere mubahtır. Bkz. Kayaoğlu, İsmet, "Mevlana'nın Çağdaş Tarikat Hareketleri", *AÜİFD.*, Ankara, 1989, c. 31, s.149-150.

²⁶³ Kurucusu Kutbüddin Haydar-i Zavei'ye'dir. (618/1221 - ?) Haydariye tarikatı, Horasan ve Türkistan'da başlamış Moğollar ile birlikte Anadolu coğrafyasına yayılmış ve büyük bir taraftar kitlesi oluşturmuştur. Bu tarikata mensup insanlar sakallarını keserler bıyıklarını da ağızlarının içerisine girecek kadar uzatmaları ile meşhurdurlar. Yersiz yurtsuz, yalın ayak dolaşırlar, keçeden yapılmış külah, aba giymeleri de diğer tarikatlardan ayırt edici bir özelliktir. Bkz. Yazıcı, Tahsin, "Haydariye", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.17, s.35-36.

²⁶⁴ Çorum ve çevresinde etkili olan bir tarikattir. Kurucusu, Tacü'l - Arifin Seyid ebu'l - Vefa Bağdadi'dir.

²⁶⁵ Ülken, Hilmi Ziya, agm., C.17, s.25.

Fuat Köprülü'ye göre Babai isyanı; “Türkmen boyları arasında müfrid Şii akaidi ve Batıniye fikirleri neşreden bu babaların Anadolu’da yaptıkları ilk devir siyasi harekettir. Ve bu Babailer kıyımı (H.673) namı ile mafruftur. Şemişat havalisinde Gefursud nahiyesinde yetişmiş “Baba İshak” Anadolu’nun muhtelif sahalarındaki Türkmenler arasında birçok taraflar toplamış ve bunları devlete karşı kışkırtmıştır.”²⁶⁶

Babai İsyanı’nın başlama işaretini kim verdi veya isyanı kim başlattı tartışmasını bir yana bırakacak olursak, isyan hakkında tarihçiler çok farklı düşünürler. Özellikle Fuat Köprülü, “sabık ve batini hareketi olarak düşünür.”²⁶⁷ Elvan Çelebi ise (Baba İlyas’ın torunudur), “Menakibü’l-Kudsiyye’sinde”, Baba İlyas ve Baba İshak hakkında övgü dolu cümleler kurar ve onu Hızır-İlyas olarak tanımlar. Böylece isyanın başaktörlerini efsaneleştirmiş olur. Bunlardan farklı olarak Mikail Bayram, bu konuda şöyle der: “Devlet yanlısı olan devrin tarihçileri veya resmi tarihçiler ardı arkası kesilmeyen bu Türkmen isyanlarından bahsederken tarafsız olmadıkları, birçok gerçekleri gizlemeye çalıştıkları eserlerin de gayet açıktır. Bu tür tarihi eserlerin devlete karşı isyanların gerçek yönünü yansıtmayacağı ve devlet memuru olan tarihçilerin bu olaylar karşısında tarafsız kalamayacağı meydandadır.”²⁶⁸ Türk devletlerinin kurucu unsuru olan ve Anadolu Türkmen devletlerine, her şeylerini veren bu insanların dışlanması, devletin yıkılmasına kadar gidecek olayların meydana gelmesine zemin hazırlamaktadır.

Babailer İsyanı, özellikle bilimsel açıdan şimdiye kadar, A.Yaşar Ocak’ın çalışmaları hariç yeterince araştırılmamıştır. Bu isyana ezen-ezilen mücadelesi olarak bakanlar isyanı, Anadolu’da sömürücülüğe karşı ilk önemli ve geniş kapsamlı halk hareketi olarak görmüşler, Baba İlyas’ı, Selçuklu burjuvazisi tarafından sömürülen Türkmen kitlelerini, kurtarmak için ayaklanan bir halk lideri olarak takdim etmişlerdir. Bazen de isyan tipik bir köylü hareketi olarak görülmüştür.

²⁶⁶Köprülü, Fuat, age., s.36–38.

²⁶⁷ Köprülü, Fuat, age., s.36.

²⁶⁸ Bayram, Mikail, “Babailer İsyanı Üzerine”, *Hareket Dergisi*, Mart (1981), s.18.

Baba İlyas ayaklanmasından sonra, kısa bir sürede olsa da durulan bölge İlhanlılar devrinde bir kez daha ısınmaya başlar. Bu devride Babailer, tekrar kuvvetlenir ve bilhassa İlhanlı Hükümdarı Sultan Muhammet Hudabende nezdinde itibar gören ve han elçisi olarakta zikredilen ve şöhret kazanan Tokatlı Barak Baba, Tokat, Amasya ve komşusu olan Çorum havalesinde Kalender hareketleri ile bölgede tekrara huzursuzluk yaratmaya başlar. Siyasi ortamın sağlanması ve İlhanlıların bölgeye egemen olmaları ile bu hareket etkisini kaybetmiştir.²⁶⁹

Çorum'un Mecitözü ilçesi sınırlarında bulunan Elvan Çelebi köyü, XIII. yüzyıl Çorum fikir hayatı bakımından önemli bir mekândır. Köye ve kurduğu tekkeye adını veren kişi kimdi? Nasıl bir dini ve tasavvufi ortamın temsilcisiydi? Elvan Çelebi o yüzyılda, Anadolu'yu dolduran yüzlerce alelade herhangi bir ailenin mensuplarından biri değildir. O, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilası önünden kaçarak Orta Anadolu'ya gelip yerleşmiş, zamanla burada büyük bir nüfuz kazanarak devrin, siyasi, ekonomik ve dini bir takım hareket ve buhranlarına karışmış, Karamanoğulları Beyliğinin teşekkülünde rol oynamış, Aşıkpaşazade gibi devrin büyük tarihçilerinden birini yetiştirmiş bir ailenin üyesidir. Ayrıca soyu 1240'daki ünlü Babai İsyanı lideri, Baba İlyas-ı Horasani'dir.

Elvan Çelebi, zamanının büyük bir kısmını tekkesinin de içinde bulunduğu köyünde geçirmiştir. Elvan Çelebi'nin mensubu olduğu ve Orta Anadolu Türkmen nüfusunu büyük ölçüde etkisi altına alan Vefailik tarikatıdır. Bu tarikat, ilk önceleri XI. yüzyılda Orta Doğu popüler dervişliğini tesir altına almış olan Melametilik cereyanı daha sonrada Kalenderilik içinde düşünülmelidir. Vefailik, M.1107'de Bağdat'ta vefat eden Tacü'l-Arifin Seyid ebu'l-Vafa Bağdadi tarafından kurulmuştur. Ondan altmış yıl sonra Maverünnehir'de kurulan ve aynı şekilde göçebe Türkler arasında yayılan Yesevilik'le aynı kökten geldiği için büyük benzerlikler arz eden bu tarikat, Haterodoks (gayr-i Sünni) bir nitelik taşıyordu.²⁷⁰ Daha

²⁶⁹ Gökbilgin, M. Tayip, agm., s.403.

²⁷⁰ Ocak, A. Yaşar, "Elvan Çelebi, Zaviyesi ve Vefailik Tarikatı", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri*, Ankara, 1991, s.119-123.

doğrusu göçebe Türkmenler İslamiyet'e yeni girdikleri için, İslam dinini tam özümsememiş ve eski inanışlarının da dini hayatta kalıntıları hala yaşamaktadır.

Vefailik, Anadolu'ya XIII. Yüzyılın başlarında Baba İlyas Horasani'nin şeyhi, Dede Gargın aracılığı ile girdi. Amasya'da, Çat köyünde kendi adı ile tekke açan Baba İlyas bu tarikatın bölgede yayılmasında öncülük etmiş oldu. Nitekim 1230'lardan sonra çeşitli sebeplerle Anadolu'da siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarın bozulmasıyla Selçuklu merkezi yönetimiyle ters düşen Türkmen boyları ve Anadolu'nun diğer mağdur kesimlerinin önemli bir kısmı, Vefailiği kurtuluş kapısı görmeye başladılar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu hareketlenmenin sonucunda Babailer kıyımı olmuş ve binlerce Türkmen yurtlarından ayrıldığı gibi çoğu da ölmüştür.

1240'larda isyanın bastırılması üzerine, Baba İlyas ve müritleri öldürüldü. Kurtulan müritler ise uzak yerere yerleştiler ve orada Vefailik tarikatını devam ettirmeye çalıştılar. Bazıları da isyana karışmadılar, daha sonraları kendi izlerini kaybetmeye çalışanları da vardır ki bunların iki tanesi sonraki devre damgalarını vuracaklardır. Biri Baba İlyas'ın halifesi Vefai şeyhi, aynı zamanda aslında Hayderi dervişi olan Hacı Bektaşî ile Şeyh Ebedali idi. Bunlardan Hacı Bektaşî, 1243 sonrası Anadolu'da Çepni Türkleri arasında Kırşehir'de ortaya çıkarken, Şeyh Ebedali, Karamanlı Türklerinin sahasından Osmanlı Beyliği sahasına geçmiştir. Daha sonraları Elvan Çelebi'nin dedesi, Baba İlyas'ın küçük oğlu olan Muhlis paşa,²⁷¹ Anadolu coğrafyasında fikirlerini yaymaya başlayacaktır.²⁷²

Bu şekilde Çorum ve Amasya merkezli oluşan ve Anadolu coğrafyasında siyasi mücadelelere karışan Vefailik tarikatı, Anadolu coğrafyasında başta Hacı Bektaşî ile İç Anadolu'ya, Osmanlı Oğulları ile Batı Anadolu'ya, Eratna Oğulları ile Karadeniz bölgesinde varlığını devam ettirecektir.

²⁷¹ İsyân devrinde henüz kundakta olan Muhlis Paşa, Baba İlyas'ın müritlerinden biri tarafından mısır'a kaçırıldı. 1260'laradan sonra siyasi otorite Moğollar tarafından kurulunca Anadolu'ya döndü. Moğollara ve Selçuklu yönetimine karşı mücadele eden Karamanoğullarına katıldı. 1277'den sonra Kırşehir'e gelip yerleşti. Ve Kırşehir'de kurduğu tekkesinde öldü. Bkz. Ocak, A. Yaşar, agm., Ankara, 1991, s. 121.

²⁷² Ocak, A. Yaşar, agm., s.121.

Bütün bu söylediklerimizden bir sonuca gidecek olursak, daha yakın yıllara kadar önemi yeteri kadar anlaşılmayan ve Anadolu dini tarikatıyla ilgili çalışmalarda çoğu zaman adı bile anılmayan Vefaili'ye tarikatı, gerçekte XIII. ve XIV. Yüzyıllarda sanıldığıının çok üstünde bir öneme sahiptir. Melametilik gibi, daha doğuştan muhalif bir sufıyane ideolojiye dayanan ve sadece XII. Yüzyılın sonlarıyla, XIII. Yüzyılın başlarından itibaren bütün Anadolu'da popüler "Sufi" akımları kucaklayan Kalenderiye akımına mensup Vefailik, Anadolu coğrafyasında çok önemli etkileri olmuş ve bu merkezin yayılma noktası ise Amasya, Çorum ve Mecitözü havalisidir. Başka bir ifade ile bugün Çorum ili sınırları içinde bulunan Elvan Çelebi Köyü tekkesidir.²⁷³

3. ÇORUM ŞEHRİNİN İKTİSADİ YAPISI

Kent ekonomisi başlı başına bir sorundur. Kentin beslenmesi kentlerde yaşayan halkın her türlü gereksinimlerinin karşılanması, ticaret ve sanayinin yönetimi; kentlerin, varoluş koşullarının karşılarına çıkardığı ekonomik ve toplumsal sorunları çözme yeteneğini açık bir biçimde kanıtlamaktadır. Oldukça büyük bir nüfusun beslenmesini sağlamak; yiyecek maddelerinin dışarıdan getirtmek; işçilerini yabancı rekabetine karşı korumak; hammadde gereksinimlerini karşılamak için başvurdukları yönetim sistemi amacına uygundur.

Çorum şehrinin ve çevresinin kendine özgü bir geçmişi vardır. Bu tarihi gerçek şehrin siyasi tarihine, içtimai ve iktisadi yapısına yansımıştır. Bir şehrin her ne kadar siyasi yapısı ve nüfuzu değişse de, bulunmuş olduğu coğrafi konumu ve yeryüzü şekilleri değişmemektedir. Coğrafi konum hiç şüphesiz bölgede yaşayan insanların ne ile uğraştıklarına geçimlerini ne ile temine çalıştıklarına ve günlük yaşamlarına tarihi çağlar boyunca yansımıştır.

---

²⁷³ Ocak, A.Yaşar, agm., s.122.

Çorum ve çevresinde kurulan en büyük uygarlık olma özelliğini hiç kaybetmeyecek olan Hatti ve Hitit devletlerinin ekonomileri, Anadolu'nun coğrafi şartları icabı, daha ziyade ziraata dayanmış olmalıydı. Çünkü bir taraftan, Hitit topraklarının küçük ve büyük tımar olmak üzere iki parçaya ayrılarak, Hitit vatandaşlarına taksim edilmesi, diğer taraftan da, kanunlarda meyve ağaçlarına ve üzüm bağlarına ait maddelerin çokluğu, bu izlenimi uyandırmaktadır. Böylelikle halkın büyük bir kısmının ziraatla uğraşan köylülerden oluştuğunu tahmin etmek zor olmaz sanırım.

Metinlerdeki hububat isimlerinden anlaşıldığına göre, Hititlerin yetiştirdiği belli başlı ürünler arpa, çavdar ve buğdaydı. Kazılardaki bu tür kalıntılara rastlanması bilgileri doğrulamaktadır. Kendi ekonomik sistemleri içinde Hititlerin arazi mülkiyeti anlayışı olan bir toplumdur.²⁷⁴ Bu devirde başlıca tarım aleti yazılı metinlerde de geçtiğine göre sabandır. Tarla ziraatı yanında Hititler'de bağcılık (üzüm) ve meyvecilikte çok ilerlemiştir. Hitit ekonomisinin ziraattan sonra ikinci önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. Yazılı metinlerde at, domuz, katır ve eşek gibi büyük baş hayvanların adları yazmaktadır. Büyük baş hayvanların yanı sıra arılarda bilinen ve yetiştirilen hayvanlardandır. Hitit ekonomisinin üçüncü ekonomik verisi yeraltı zenginlikleri idi. Bakır, gümüş ve demiri sayabiliriz²⁷⁵

Çorum ilinde, Hititlerden sonra egemen olan diğer güçlerden Friglerin ekonomisi hakkında doğrudan hiçbir bilgi kaynağı yoktur. Ancak Friglerin yün, dokuma ve sim (gümüş)

²⁷⁴ Arazi mülkiyeti, ham toprağı işlemek ve bir sınırla çevirmek veya satın almak veyahut kral tarafından başlanmak suretiyle sağlanıyordu. Boş toprakların parasız elde edilebileceğinin görenek olduğu sezilmektedir. Devletin yönetim sistemine iki unsur egemendir. Birincisi doğrudan doğruya, diğeri ise vasal olarak bağlı krallıkların yönetimi kral başrahip, başkomutan ve yargıç olarak devletin başındadır. Değişen yönetim ile devletin gelir kaynakları da artmıştır. Hitit devletinin bünyesi feodal ve teokratik bir sisteme dayanıyordu. Yönetim ise vatandaşa üç çeşit görev yükliyordu. Bunlar askerlik, tımar ve angarya idi. Erkek vatandaşlar her ilkbaharda askerlik yapmaya zorunlu idiler. Tımar bir arazinin bir kişiye başlanılması karşılığında devlete asker temin etmekte. Angarya ise kent surlarının, tapınaklarının, yol ve köprü yapım-onarımı gibi hizmetlerdir. Kanunlara göre halk hür ve esirler olarak ikiye ayrılmıştı. Hür vatandaşlar arasında da hiyerarşi çok önemliydi. Birinci sırada kral ve sülalesi gelmekteydi. İkinci sırada ise önemli kentlerin başında bulunan küçük krallar ve valiler vardı. Daha sonra komutanlar, saray memurları ve rahipler gelirdi. Hürler arasında tüccarlar ve zanaatkarlar da bulunmaktadırlar. Ayrıca hür ve kölelerin dışında namr adenilen ve savaşa esir alınıp bir toprağa zorunlu yerleştirilen insanlar vardı ki, toprakla birlikte devredilirlerdi. Bunlar toprağa bağımlı yarı hür bir sınıftı. Bkz. Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark II. Anadolu*, Ankara, 1946, s.163-165; Alp, Sedat, "Hitit Kanunları" *DTCFD.*, V/5, Ankara, 1957, s.465-475.

²⁷⁵ Günaltay, Şemseddin, age., Ankara, 1946, s.163-165; Memiş, Ekrem, age., s.240-241.

işlemeli elbiselerinin aranan üretim maddesi olduğunu daha sonraki antik yazarlardan öğreniyoruz. Arkeolojik veriler ise Friglerin maden, mobilya ve giyim teknolojisinde nedenli ileri olduklarını ortaya koymaktadır. Önemli Frig merkezlerinden olan Gordion ve Ankara'da bulunan eserlerden hiç de aşağı kalmayan Boğazköy buluntuları Çorum ve çevresindeki Frig halkının ekonomisinin ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir.²⁷⁶

Frigler'den sonra bölgeye egemen olan Perslerin ekonomisi hakkında, birkaç cümle söylenirse; bu devirde Çorum ve çevresinin ekonomisinde fazla bir şey değiştiği söylenemez. Fakat kurmuş oldukları siyasi otoriteye bağlı olarak ekonominin geliştiği yadsınamaz. Siyasi otoritenin olmadığı her yerde kargaşa ve mücadele vardır ki bu boşluk insanların günlük yaşamına ve ticaretine olumsuz yönde yansiyacaktır. Hititlerin yıkılışı ile başlayan bu süreç, bölge ticaret ve iktisadi hayatında belli zorlukları beraberinde getiriyordu. Ortaçağ döneminde Roma ve Doğu Roma (Bizans) devirlerindeki siyasi otorite bölgeye olumlu yansiyacaktır.

Ortaçağ kentleri ise, bambaşka bir görünüm ortaya koyarlar. Ticaret ve ekonomi, bu kentler ne iseler o duruma getirmiştir. Bu etki altında gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu kentlerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesiyle, kırsal bölgelerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesi arasındaki çelişki tarihin hiçbir safhasında görülmemiştir. Ortaçağ kentleri, olağanüstü bir çeşitlilik göstermiştir. Her birinin belirgin bir görünümü ve özel nitelikleri vardı. Tıpkı insanların kendi aralarında farklı oluşları gibi, her kent ötekinden farklıdır. Bununla birlikte, bu kentler, belli genel tiplere göre sınıflandırılabilirler. Bu tiplerin kendileri de, temel özellikleri bakımından birbirlerine benzer.²⁷⁷ Anadolu coğrafyasında ya da her hangi bir bölgede kurulan ekonomik yapı iki temel üzerine oturabilir. Bunlar şehirlerin kendi çerisinde oluşturmuş oldukları ekonomik yapı ki bu daha ziyade ticaret ve şehir halkının günlük tüketim mallarının (et, ekmek, kap, kaçak, odun, vs.) üretilmesi ve pazarlanmasıdır. İkincisi ise nüfusun çoğunluğunun oluşturduğu ve ihtiyaçlarının çoğunluğunu kendileri karşılayabilen kırsal kesim nüfusudur.

²⁷⁶ Uluç, Sevim, agm., s.26.

²⁷⁷ Pirenne, Henri, age., s.101.

Bizans devri Anadolu'sunda, sık sık içine düştükleri yoksulluk köylülerin mültezimlerden (vergi memurları) ve toprak beylerinden nefret etmelerine yol açtı. Özellikle geç dönemlerde sayısız büyük felaketlerin nedeni olarak ağır vergilendirmeyi görüyorlardı. Bizans dünyasında çok köylü (köylü kelimesi kendi kendinin efendisi olan küçük toprak sahibi anlamında kullanıldığında) vardı. Yiyecek üreten insan, serften biraz daha fazla özgürlük sahibi olan işçiler ya da kölelerdi. Anadolu'da çok sayıda köy olmasına rağmen, birçoğu büyük malikânenin bir parçasını oluşturur ve orada yaşayanlar devlet yerine toprak beyinin hükmü altında olurlardı.

XI. yüzyıla kadar, Küçük Asya'da, her zaman verimli işlenmemiş geniş topraklar bulunurdu. Özgür çiftçilerin çoğunun birkaç kölesi olmasına karşın o kadar yoksullardı ki, gücünden, etinden, sütün ve derisinden yararlanacakları çok az hayvanları vardı. Bunun için küçük toprak sahibi köylüler kendilerini çevrelerindeki zengin toprak beylerine kiralamak zorunda kalıyorlardı. Sonraki zamanlarda ilk önce topraklarını daha sonrada kendi özgürlüklerini kaybediyorlardı.²⁷⁸ Anadolu coğrafyasının bir parçasını oluşturan Çorum ve çevresi de tahıl deposu olarak düşünüldüğünde çünkü Çorum Valisi Nestor Amasya'ya gelen Türkler ile yaptığı mücadelesinde Çorum'u erzak teminin kullanmıştır ki buda Çorum'un ticaretten çok tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladıklarını doğrulamaktadır.²⁷⁹

Bizans devri Çorum şehrinin ekonomisi hakkında fazla bilgimiz yoktur. Zaten ekonominin temelini oluşturan hayvancılık ve tarım, Arapların saldırılarından olumsuz etkilenmiş, şehirlerin nüfusu azalmış, Araplardan sonrada Türklerin, Bizans topraklarına doğru saldırması durumu daha da kötüleştirmiştir. Türklerin Kuzey İran'dan batıya doğru ilerlemeleri karşısında dayanamayacak ve Haçlı yardımı isteyecektir. Büyük savaşların yaşandığı bu coğrafyada hiç kuşkusuz köy ve tarım hayatının devam etmesi düşünülemez. Bu olumsuz şartlar karşısında bölgede yaşayan halk istekli ya da isteksiz şekilde köyünden ayrılarak batıya

²⁷⁸ Rice, T. Talbot, age., s.171-178.

²⁷⁹ Anakök, Tayyar, age., s.41.

doğru göç etmeye mecbur kalmıştır. Boşalan bu köylerin verimli arazileri kullanılamaz hale gelmiş bu da tarım ve hayvancılığı olumsuz etkilemiştir.

Genellikle belirli kentlere sahip çıkan ve o kentin özel azizi olarak kabul edilen bu kişiler; o kentin hemşerisi ve günlük yaşamının bir parçası haline gelmişlerdir. Örneğin; Ephesos (Efes)'te Aziz John, Trebzionnd (Trabzon) Aziz Eugenius kutsanırken, Eukhaita kentinin zel Azizi de, Aziz Theodore Stretelatis olmuştur. Aziz Theodore, Euhaita'nın tüm sosyal yaşantısını etkilemiş, kilisesini kutsal yerlerini ve türbesini ziyaret etmek için uzak yerlerden gelen hacılar, beraberlerinde hediyeler de getirmişlerdir. Diğer kentlerde olduğu gibi Aziz Theodore'nin özel bayram günlerinde Eukhaita kentinde de fuar ve panayırklar kurulmuştur.

İnandıkları azizin kültürünü ziyaret etmek için hkmet memurları, askerler, tüccarlar, zanaatkrlar, çiftçiler ve sığırtmalar (oban) büyük kitleler halinde gelirlerdi. Fakir-zengin, kudretli-güçsüz ayrımı olmadan birlikte yerel azize yalvarıp dileklerde bulunurlar, dua ederler ve kendilerine yaptıklarına inandıkları yardımlar için ekonomik uygun hediyeler getirirler, bağışlarda bulunurlardı.²⁸⁰

Böylece azizlere olan bağlılıkla, bağımlı olarak mülk ve nakit olarak yapılan bağışlar, kentlerin ekonomik durumlarına da katkı da bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra, azizlerin kutsal bayram günlerine rast getirilen yerli ve uluslararası nitelikli panayırklar, kentlerin ticaretini geliştiren ve ekonomik yaşantılarına önemli katkıda bulunan faaliyetlerdir. Bizans döneminde Eukhaita, oldukça büyük ölçekte bir ticaret merkezi olarak isim yapmıştır. Bir iç Anadolu yerleşmesi olmasına karşın, panayır ve fuarları Karadeniz sahilindeki yerleşmelerdekiler kadar iyi tanınmış ve bu etkinliklerde kalabalık halk kitleleri katılmıştır. Bu fuarlar sayesinde kentin nüfusu artıyor, ekonomisi gelişiyor, arşı ve pazaryerlerinin donatıldığı söylenmektedir. Eukhaita kenti ekonomik olarak Ankara ve Amasya ile karşılaştırılmaktadır. Ancak kentteki bu gelişme dönemi için bir tarih nerisi yoktur. Ancak

²⁸⁰ Bakırer, mr, agm., s.56

Ankara'nın Bizans dönemi önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmesinin IX. ve X. yüzyıllara rastladığına göre Eukhaita'daki gelişmenin de belki aynı tarihlerde olduğu ve bunun sonucunda kentin metropolitlik payesinin XI. yüzyılda olduğu düşünülebilir. Bizans kentlerinde fuar ve panayırlarla desteklenen büyük ölçekli ticaret yanı sıra; kentlerle köylerarası da daha küçük ölçekte bir ticaret gitmekteydi. Köylerin ürettikleri çeşitli hayvan ürünleri, tahıl, yaş ve kuru sebzeler kentlerde pazarlanırdı. Bu nedenle Bizans döneminde, Anadolu kentlerinde, din açısından olduğu kadar ticaret açısından da yakın çevrelerindeki köylerle birlikte atıf yapılmıştır. Eukhaita'da belgelerde çevresindeki kentlerle birlikte yer almaktadır.²⁸¹

Bizans'ın Orta Anadolu topraklarını tahıl deposu olarak görmesi buranın tarımda ne derece etkili olduğunu görmemize yardımcı olacaktır.²⁸² Danişmentliler'in Amasya'ya saldırması ve Çorum Valisi Nestor'un yardıma koşması sırasında, Nestor getirdiği bu büyük orduyu Çorum'dan sağladığı gıda ve tahıl ile ayakta tutuyordu. Çorum bölge için bir tahıl deposu durumundadır.²⁸³

Bölgede Danişmentli ve Beylikler dönemiyle ilgili fazla bilgimiz yoktur. Bunun en büyük sebebi şüphesiz, bu iki siyasi devrin, Türkmenlerin bölgeye ilk yerleşme dönemleri olmasıdır. Ancak Anadolu Selçuklularında arazinin büyük bir kısmı devlete aittir. Ayrıca istediği gibi kullanılabilen alınıp satılabilen, hibe verilip alınabilen, vakıf yapılabilen ve miras bırakılabilen özel mülkler de vardı. Anadolu Selçuklu Devletinde, Bizans Devletinde olduğu gibi halkı karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahipleri yoktu. Anadolu Selçuklu Devletinde halka ikta arazisinden işleyebileceği kadar toprak veriliyordu. Çiftçiler ürettikleri malın üçte birini devlete vermekle yükümlü idiler. Bunun dışında kişi toprağını istediği gibi kullanabiliyor, satabiliyor, miras bırakabiliyordu.²⁸⁴

²⁸¹ Bakırer, Ömür, agm., s.57.

²⁸² Cahen, Claude, age., s.163.

²⁸³ Anakök, Tayyar, age., s.64.

²⁸⁴ Köymen, Mehmet Altay, "Türkiye Selçuklu Devletinin Ekonomik Politikası", *Belleten*, C.50, s.198, Ankara, 1987, s.613-620.

Danışmentliler'den sonra Selçuklu yönetimine geçen Çorum şehri yeni gelen göçlerle kısmende olsa büyüyecektir. Bu da şehir ekonomisine ek yük demektir. Ekonomik faaliyetlerin karşılanması, bu faaliyetlerin düzenlenip kontrol altında tutulması gerekiyordu. Ortaçağ Anadolu şehirlerinin ekonomisini ayakta tutan zaten tarımcılık, hayvancılık ve esnafıktı. Esnaflıkta yeni elamanların yetiştirilmesi, haksız kazancın önlenmesi ve alım gücünün muhafaza edilmesi, Ahilik gibi esnaf örgütlenmeleri sayesinde oluyordu.

Belli bir ekonomik gücü olan her devlet tarafından oluşturulan bu ekonomik örgütler Roma, Bizans Anadolu'sunda, daha sonra Selçuklu Türkiye'sinde farklı adlar altında olsa da aynı amaç doğrultusunda çalışıyorlardı. Bu amaçta şehirlerin ekonomik ihtiyaçlarını karşılamadır. Roma ve Bizans şehirlerinde meslekler, onları birbirinden ayıracak biçimde devletçe düzenlenmişlerdi ve denetimleri devletçe yapılmaktaydı. Lonca teşkilatı Bizans Devleti'nde baştan beri mevcut olan bir sistemdi. Romalıların Collegiasın'dan esinlenilerek kabul edilmiş ve yıllar boyunca geliştirilerek kullanılmıştır. Bizans Devleti'nin mutlak merkezîyetçiliği şehir hayatına ve şehir iktisadına da damgasını vurmuştu. Loncalar hammadde alımının tarzını, zamanını ve yerini son derece sıkı bir biçimde saptamıştı. Eparkhos memurları ürünlerin fiyatlarını ve zanaatçıların kârlarını belirliyor, çalışma saatlerini ve ücretlerini düzenliyorlardı²⁸⁵.

İstanbul'un ve herhalde bütün diğer şehirlerin taciri ve zanaatkârları loncalar halinde organize edilmişlerdi. Her lonca kendi arasında örgütlenmişti. Kasaplar, celepler, balıkçılar, kuyumcular, bakırcılar, ipekçiler vb. gibi hiçbir lonca başka bir loncaya müdahale edemezdi. Her lonca kendi başkanını seçerdi ve bu seçim vali tarafından onaylanması gerekiyordu. Loncaların kendi siyasi bünyelerinde bazı kuralları vardı ve bu kurallara her lonca üyesi uymak zorunda idi. Hiç kimse birden çok loncaya üye olamazdı. Romalıların aksine hiç kimse

²⁸⁵ Levchenko, M.V, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (çev. Maide Selen), İstanbul, 1999, s.153; Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1995, s.181; Barker, Ernest, *Bizansın Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (çev. Mete Tunçay), Ankara, 1982, s.111.

de herhangi bir loncaya üye olmak zorunda değildi. Her lonca, üyeleri için gerekli bütün hammaddeleri satın alır ve bunları her birine dağıtırdı²⁸⁶.

Ortaçağ şehirlerin de hemen bütün iş hayatı, işlenen eşyanın cinsine göre sıkı kaidelere tabi bir takım lonca-konfederasyonlara ayrılmıştı. Bugün esnaf dernekleri dediğimiz bu müesseseler, her zanaat şubesinde çalışan insanları bir “Pir”in manevi, dini kutsiyetine inandırarak onların, bu zanaatın tarikatı içinde, sadık ve mesleğin bütün kaidelerine candan bağlı müritler haline getiriyordu. Her zanaat içerisinde çırak, kalfa ve usta mertebeleri vardı. Birinden diğerine geçmek için belirli şartları doldurmak gerekirdi. Aşağı yukarı Anadolu’nun her şehrindeki bütün zanaatkârlarının insanları aynı tarz teşkilata sahiptirler. Bir şehirde bulunana çok sayıda “ihvan” yani Ahiler ve “Servean” yani Yiğitbaşılar emrindeki teşkilatlı işçi kitleleri sayesinde, siyasi-içtimai olaylarda söz sahibiydiler.²⁸⁷

Selçuklu Anadolu’sunda da Ahilik Kurumu, şehirlerdeki ekonomik faaliyetleri düzenlemekte ve yürütmektedir. Asya’daki büyük ve uygar Türk şehirlerinden gelen çok sayıdaki sanatkârlara kolayca iş bulmak, yerli Bizans sanatkârları ile rekabet edebilmek, tutunabilmek için yaptıkları malların kalitesini korumak, üretimi ihtiyaca göre ayarlamak, sanatkârlara sanat ahlakını yerleştirmek, Türk halkını ekonomik yönden bağımsız hale getirmek, ihtiyaç sahibi olanlara her alanda yardım etmek, ülkeye yapılacak yabancı saldırılarda devletin silahlı kuvvetleri yanında savaşmak, Türklük şuurunu sanatta, dilde, edebiyatta, müzikte, gelenek ve görenekte milli heyecanı yaratıp ayakta tutmak vs.²⁸⁸ gibi amaç ve görevleri olan bu kurumunun on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda Anadolu sosyal ve ekonomik hayatında ne denli önemli olduğunu bize açıklamaktadır. Selçuklu devrinde Çorum’da da Ahilere ve Ahilik kurumuna rastlamak mümkündür. Fakat bu kişilerin Çorum ekonomisi üzerinde etkisini veya hangi ekonomik alanlarda faaliyet gösterdikleri hakkında

²⁸⁶ Rice, T. Talbot, age., s.113.

²⁸⁷ Kayaoğlu, İsmet, “Selçuklular Devrinde Ticari Hayat”, *AÜİFD.*, C.24, Ankara, 1981, s. 367.

²⁸⁸ Çağatay, Neşet, “Ahiliğin Türk Ekonomisine Getirdikleri”, *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminerler*, İstanbul, 1986, s.90.

bilgi mevcut değildir. Bu kurumun mensupları Çorum şehrinin ekonomisini etkileyen, şehir esnafı tarafından sözü dinlenen, şehrin ileri gelenleri oldukları çok açıktır.

Türklerin, Orta Asya'dan getirmiş oldukları geleneklerin de etkileri olabileceğini göz önünde bulundurarak, Anadolu Selçuklu devletinde kentlerdeki esnafın yaşamının, öncelikle Grek ve Ermeni esnafın, İranlı göçmenlerle ilişkileri sonucu şekillenmiş olduğunu düşünebiliriz. Ticari hayatın hiç değilse temel niteliklerinin onların yaşam standardına, gelenek ve göreneklerine göre düzenlenmiş olduğunu kimse yadsıyamaz. Yerlilerce yapılan zanaatların Türkler gelmezden önceki özelliklerini korudukları sanılmaktadır. Kentlerin düzeni ile Ahiler yakından ilişki içindedirler. Bu kuruluş anonim gruplaşmalardan meydana gelen, halkla ilgili ama mesleği olmayan, karşılıklı bağımlılıkları bulunan, dinsel amaçlarla değil de sosyal amaçlarla etkinliklerini düzenleyen, zaman zaman büyük şiddetle yetkililere ve aristokrasiye karşı gelen bir kuruluştur. Buna karşılık aristokrasinin bazı kesimleri ondan yararlanmaya çalışmıştır.²⁸⁹

Çorum Türkmenlerin ilk yerleşme yerlerinden biri olduğu için Ahilik kurumunun bu şehir ve çevresinde de büyük bir gelişme ve yerleşme olanağı bulduğuna şüphe yoktur. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi bir Türk sistemi olan Ahilik kurumunun yüzde yüz Türkmen yerleşiminin olduğu bir bölgede görülmemeye imkânı yoktur. Anadolu Türk devletlerinin Osmanlıya kadar ki, iktisadi ve içtimai yapısı göz önüne alınacak olursa ki, bütün bu yüzyıllar boyunca Anadolu'nun diğer bölgeleri de bu olumsuz havadan, iç çekişmelerden ve olumsuz iktisadi yapıdan nasıl etkilendiyse, Çorum ve çevresi de o derecede etkilenmiştir. Asıl yayılma yeri olan Kırşehir bölgesindeki Türkmenler ile Çorum, Amasya, Sivas Ankara ve Tokat bölgelerindeki Türkmenlerin içinde bulunduğu Şia kimliği bu bölge de çıkacak en ufak bir kıvılcımda dahi bütün bölgeyi etkileyebilmiştir.

Çorum'daki belli başlı Ahilere gelince bunlar: Emir Hasan oğlu Ahi Ahmet, Ahi Hacıbey, Ahi Menteşe ve Ahi İlyas, Ahi Kasım b. Ahi Ali b. Mecdettin. Bu isimlerden en geniş bilgi

---

²⁸⁹ Cahen, Claude, age., s.196.

İbni Batuta seyahatnamesinde adı geçen Ahi Ali b. Mecdettin'dir. H. 790 tarihli Ahi Kasım b. Ahi b. Mecdettin'in Ahi icazetnamesi aldığı ve Çorumlu olduğunu veya o vakit Çorum'daki Ahilik teşkilatında vazife yapığını zannediyoruz. Bu icazetname sahibi Ahi Kasım'ın dedesi, Ahi Mecdettinin ise İbni Batuta'yı, Çorum civarındaki Gümüş Hacıköy'de misafir eden Ahi Babası olduğunu görüyoruz.²⁹⁰ İskilip'te ilk Ahilik teşkilatını başlatan 1367'de Etem Çelebidir.²⁹¹

Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla meşguldü. Kırsal kesimin geçim kaynağını oluşturan, hayvanların etinden sütünden ve derisinden en iyi şekilde yararlanmayı gerektiriyordu. Türklerinde bölgeye gelişi ile kırsal kesimdeki uğraş alanı daha da geliştirecektir.²⁹² Özellikle XIII. yüzyıl başlarında ekonominin durumunu yeniden gözümüzde canlandırma olanakları bulduğumuzda, Anadolu'nun hem tarımda, hem de sanayide ve ticarete gerçekten gelişmiş ve bolluk için de olduğunu bunların birbirlerini desteklediğini görüyoruz. Köseadağ yenilgisinin öncesinde ve sonrasında Anadolu'da bulunmuş seyyahların bazı konularda kolayca yanılgıya düşebildiğini kabul etsek bile, bu ülkeyi gözleriyle görmüş olmaları çok önemlidir. Seyyahların anlattıklarının bir bölümü Selçuklu devletinde hem kentlerdeki hem de kırsal alanlardaki bolluğu ve refahı dile getirmektedir. Tarımla ilgili bilgilerin yanısıra genellikle hayvancılık üzerine durmaktadırlar. Yetiştirilen küçükbaş hayvanların, bunlardan sağlanan yünün değerini ve özellikle kolları bulunan keçilerin yetiştirilmesini hakkında bize detaylı bilgiler verirler.²⁹³

Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmı tarım ve hayvancılık meşguldü. Kırsal kesimin geçim kaynağını oluşturan, hayvanların etinden sütünden ve derisinden en iyi şekilde yararlanmayı gerektiriyordu. Türklerinde bölgeye gelişi ile kırsal kesimdeki uğraş alanı daha da geliştirecektir.²⁹⁴ Çorum kırsal kesimindeki ekonomik faaliyet şehrin merkezindeki faaliyetten daha canlıdır. Çorum Türkmenlerin Anadolu'da yerleştikleri ilk yerler arasında olması ve

²⁹⁰ Tombuş, Nazmi, "Çorum'da Ahilik", *Çorumlu*, 1946, S.57, s.1671.

²⁹¹ Anakök, Tayyar, age., s.55.

²⁹² Texier, Ch. age., s.414.

²⁹³ Cahen, Claude, age., s.160-161.

²⁹⁴ Texier, Ch, age., s.414.

Türkmenlerin de yarı göçebe yaşamaları ve bunun sonucunda da hayvancılıkla uğraşmaları bilinen bir bilgidir. Hayvanların etinden, sütünden, derisinden vb. her türlü ihtiyaçlarını karşıladıkları bu sektör onlar için vazgeçilmez bir uğraş alanı idi. Özellikle Tokat ve Amasya şehirlerinin Danışmentliler döneminde oldukça ileri bir düzeye ulaşması çevresindeki köy ve yerleşim merkezlerinin birinci tüketici potansiyelini oluşturuyordu.

Eski Türk devletlerinin, kısmen yerleşik de olsa, göçebe hayat tarzı ve gelenek-göreneklerine göre bir toprak mülkiyeti anlayışına sahip olacakları muhakkaktır. Göçebeler için toprakların önemi hayvanlarına otlak vazifesini görmesindedir. Bu otlakların şahıslara değil kabile veya cemaatlerin mülkiyetinde bulunacağı, çünkü cemaate mensup aileler için ortak bir mülkiyet veya indifain bahis mevzu olacağı, bu hayat tarzının zaruri bir neticesi olarak şüphesizdir. Yarı veya tam yerleşik bir hayata geçen bu göçebeler, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ziraat ettikleri zaman bu ortak mülkiyet esas, otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahasına da intikal eder. Hususi araziler ise, kabilenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması veya şahsa ve kabileye ait olmayan boş yerlerin benimsenmesi şeklinde idare edilmiştir.

Bu hususi mülkiyetin sahibi tam manasıyla kendine mal eder ve ölünce oğluna miras bırakır; miras yoksa cemiyyetin arazisi olur. Cemaat içinde yeni aile kurulunca bu boş arazilerden ona verir veyahut arazi yoksa yeni bir arazinin oluşturulmasına çalışılırdı. Cemaat mülkiyetine ait arazi ise belli parçalara bölünerek bir kira karşılığında şahısların belli süre zarfında istifadesine terk edilir. Bu arazilerin kiracılar elinde bırakılma müddeti muhtelif yerlerde toprak, su ve ekim şartlarına göre değişir. Bazı yerlerde cemaatin şahıslara vereceği arazi parçaları ilgililer arasında kura ile taksim edilir. Gittikçe cemaat mülkiyetinden ferdi mülkiyete doğru bir değişim de göze çarpmaktadır. Ortak mülkiyetin ferdi mülkiyete nazaran daha eski olduğu göz önüne alınırsa, Türk göçebeleri ve hususiyle Türkmenler arasında olağan olan bu müşterek mülkiyetin, Selçuklular XI. Yüzyılında İslam dünyasına gelmeden öncede, Türkmenlerde ve Selçukluda mevcut olduğu kolaylıkla kabul edilir. İşte bu suretle biz Selçukluların Anadolu'yu fetihinden sonra hususi toprak mülkiyetini kabul etmeyip, bütün

memleketi devlet toprağı (miri arazi) olarak görmelerinin sebebi eski Türk çemiyet hukukunda yer alan bu toprak mülkiyeti anlayışının bir devamı olarak izah edilebilir.²⁹⁵

Selçuklu devri toprak hukukunu ve devletin izlemiş olduğı politikayı azda olsa bahsetmek gerekmektedir. Selçuklu Anadolu'sunda toprak mülkiyeti devlete ait miri araziler olduğunu bilmekteyiz. Burada umumi esaslarını tespit etmekle yetineceğimiz miri toprak sisteminde devletin mülkiyet hakkı, toprakların kontrolünden ibret olup, tasarrufu köylüye hak olarak tanınmakta, yani devlet toprakların mülkiyet hakkını elinde bulundurmakta ve bunu halkın yararı için yapmaktadır. Bunu yaparken de her türlü zirai ve içtimai siyaseti oldukça serbest tutmaktadır. Bu siyasetin kendine göre haklılıkları vardır. Bu sayede devlet kendi otoritesine dayanarak yeni fetih edilen topraklara Orta Asya'dan devamlı gelen Türk kabilelerini iskân etmek imkânını bulurken diğere taraftan da yeni topraklar üzerinde bir aristokrasi zümresini oluşturmamaya gayret ediyordu. Yani halka tanıdığı bazı haklar sayesinde yarıcı veya serf vaziyetine sokmamaya dikkat ediyordu. Özetle köylü işleyebileceğı toprağı istediğı gibi kullanabilmekte fakat bu toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek haklarına sahip değildi. Umumiyetle ikta sahipleri gibi, köylünün de elindeki toprağı ziraat etmek şartıyla oğluna miras bırakması hakkı adet olarak tanınmaktadır. Çiftçi toprağı devlet namına idare etmek zorunda, ikta sahibine tapu bedelini vererek kullandığı bu toprağı, boş bırakmak veya terk etmek hakkına sahip değildir. Köylünün bu toprak üzerindeki mahsulünden her devlette olduğu Selçuklu Anadolu'sunda da devlete belli bir miktar vergi veriyordu.²⁹⁶

Zaviye ve tekke gibi kuruluş ve yapılanmaların bölge için önemi oldukça açıktır. Sosyal – kültürel faaliyet içinde oldukları kadar, iktisadi olarakta bölgede yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Zaviye vakıflarına tahsis edilen gelirler, zaviyelerin çoğunluğunun kırsal kesimde bulunduğundan elde edilen gelirler yine bu bölgelere aktarılmıştır. Dolayısıyla gelirlerin harcanması yine aynı bölge ihtiyacı için olmuş, gelir veya

²⁹⁵ Turan, Osman, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Beleten*, C.XII, S.46, Ankara, 1946, s.568.

²⁹⁶ Turan, Osman, agm., Ankara, 1946, s.559.

para yine oradaki insanlar arasında el değiştirmiştir. Bir kasaba veya şehirde toplanan vakıf gelirlerinin önemli bir kısmının aynı bölgede harcanmış olması yerel piyasayı beslemesi açısından, ticari zihniyetle önemli bir hareketlilik doğurmuştur. Tekke ve zaviyelerin aynı olarak elde ettikleri gelirin büyük bir kısmı, kendi görevlilerinin ve misafirlerinin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere harcandığı bir gerçektir. Ürünün bir kısmı ise, nakit ihtiyaçların karşılanabilmesi için pazarda satılması gerekirdi. Buradan elde edilen gelirle et, iç yağı, odun gibi malzemeler satın alınır veya binaların bakım ve onarım giderleri karşılanırdı. Tekke ve zaviyeler ticari hareketlilik açısından da son derece önemli yerlerdi. “Ticari kervanlar veya yolcular han ya da kervansaray olmayan yerlerde, geceyi zaviyelerde geçirirlerdi. Yoldan geçenlerin yararlanmasına açık bir ev olarak tanımlanabilecek zaviyenin mutfağında gece–gündüz yemek pişirilmesi dervişliğin şanındandı. Dervişlerin silahlı gücünün oldukça sınırlı olmasına karşın, özellikle soyguncuların bu kişilere atfedilen doğaüstü güçlerden korkması nedeniyle zaviyeler güvenli barınaklardı.”²⁹⁷

1.2.1.orum şehrinin Ticari Faaliyetleri ve Ticaret Yolları

Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. İklim, halk ve din ayrılıkları, bu bakımdan tıpkı çağların ayrılıkları gibi önemsizdir. Bu evrensellik, zorunlulukla açıklanmaktadır. Kentler, yiyecek maddelerini dışarıdan getirerek yaşayabilir. Ancak, bu dışa bağımlılık buna denk düşecek dışa satım ile dengelenmek zorundadır. Böylelikle kentle çevresindeki kırsal bölge arasında sıkı bir hizmet ilişki kurulmuş olur. Bu karşılıklı bağımlılığın sürdürebilmesi ticaret ve sanayi ile olur. Sürekli bir alışveriş için ticaret, değişim amacıyla mal sağlamak için de sanayi olmasaydı, zaten kent diye bir olgu olmazdı. Bu durumun, az ya da çok sayıda değişkenlere bağlı olduğu açıktır. Zamana ve yere bağlı olarak, kimi zaman ticari kimi zaman da endüstriyel etkinlik, kent nüfusunun egemen özelliğidir. Kuşkusuz, antik çağda, kent nüfusunun oldukça büyük bir kesimi, kent dışında

²⁹⁷ Faroğı, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1995, s.55.

sahip oldukları toprakların ekilmesiyle, ya da topraklardan sağlanan gelirlerle geçinen toprak sahiplerinden oluşuyordu. Gene de kentlerin gelişimiyle birlikte zanaatkâr ve tacirlerin sayılarının gittikçe arttığı bir gerçektir. Kentsel ekonomiden daha eski olan kırsal ekonomi, kentsel ekonomi ileyan yana varlığını sürdürmüştür; biri diğerinin gelişimini engelleyememiştir.²⁹⁸

İktisadi hayatın ve ticaretin bel kemiğini oluşturan, şehirlerin gelişiminde temel yapı taşı olarak rol oynayan, şehirlerin bölge şehir ve kasabaları ile uyumunu, onlar ile etkileşimini sağlayan yegâne unsur ticaret yollarıdır. Ticaret yolları damarların vücudu sardığı gibi şehirleri ne kadar fazla sararsa o şehir için o kadar önemlidir. Bir şehrin gelişimini, ekonomik alt yapısını gösteren ölçü ticaret yollarıdır. Çorum şehri, tarihin her safhasını görmüş Anadolu'daki ender şehirlerden olup, bu tarihi süreç içerisinde bazen ön planda yer almış bazen ise adı bile duyulmamıştır. Ne olursa olsun bulunduğu coğrafi konumu Tokat, Samsun, Ankara, Sivas, Kayseri ve Sinop gibi belli başlı şehirlere yakınlığı ve bu şehirlerle bazen ana yollarla bazen de ara yollarla ticari yol bağlantısı kurmuş olması, Çorum şehri için her zaman bir avantaj olmuştur.

Her devletin ve toplumun ekonomik alt yapısını oluşturan hiç şüphesiz parasıdır. Devletlerin ekonomik gücünü yansıdan para, bölgelerin iktisadi alt yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Anadolu coğrafyasının tamamına sahip olan olan Hititlerin, kendilerine göre para politikası vardır. Hitit para birimleri; günümüzde olduğu gibi tedavüle sunulmuş çeşitli kâğıt veya madeni paralardan söz etmek mümkün değildir. Ancak alışverişlerini belli ağırlıkta gümüş çubuklarla yapıyorlardı. Tarım işçilerinin ücretlerini, birim ağırlığı bilinen ölçülerle tahıl olarak ödeniyordu. Hatta üç ekmek beş ekmek gibi belli sayıda ekmek ödemek dâhili piyasada geçerli bir ödeme şekliydi. Hititlerin belgelerden tespit edildiğine göre kullandıkları para isimleri şöyleydi; Parisu: yaklaşık 37,5 kg. tahıl bir Parisu olarak

---

²⁹⁸ Pirenne, Henri, age., s.100–101.

adlandırılıyordu. Şekel: günümüz ölçüsüyle 8.49 kg. gümüş çubuktu. Mina: 40 Şekel bir Mina karşılığıydı. Yani bir Mina 336g. gümüşün adıydı.²⁹⁹

1956 yılında Sayacak Boğazında, çeşme onarımı sırasında, 45 adet altın Bizans dönemine ait sikke bulunmuştur. Bu sikkelerin 40 adeti III. Romenus Argyrus (23 Kasım 1059–23 Mayıs 1067) devrine aittir. Bulunan tüm sikkeler Constantinopolis darplı ve “nomisma” birimini taşımaktadır. Sikkelerin ağırlığı 4 gr ile 4,390 gr arasında değişmektedir.³⁰⁰

Cemil Bey (Çorak) yöresinde bulunan tüm seramik parçaları, sikkeleri, yazıtlar burada bir Bizans yerleşiminin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Ele geçen altın sikkelerden anlaşıldığına göre X. ve XI. yüzyılda Sazak Kalesi önemli bir gözetleme kulesi idi. Bu yöre Bizans döneminde önem kazanmıştır. Sacayak Boğazı’ndaki kulenin tüm ovaya hâkim olması, Kuzeyden ve Güneyden gelebilecek tehlikeyi önceden görebilmesi ile stratejik öneme de sahiptir.³⁰¹

Anadolu’daki Türk devletlerinin paraları bazı sorunları ortaya koymaktadır. Türklerin Anadolu’ya yerleşmelerinin hemen sonrasındaki dönemde, Anadolu’ya egemen olan gücün (Bizans) paralarından başka paraların bulunmadığı bilinmektedir. İstila gücü vergi almak ya da yağma etmek yoluyla bu paralardan bol miktarda elde etmişti. Bir yandan da yerli halk, bu paraları mümkün olduğu kadar bir yerlere gizlemişlerdi. Anadolu’da Danışmentli Sultanı Gümüş Tekin Gazi ve belki kısa bir süre sonra Selçuklu Sultanı Mesut, ilk kez para basmışlardı. XII. yüzyılın ortalarına değin, bu paraların hep bakırdan oluşu, paraların yöresel olarak kullanılmalarının ön görüldüğünü gösterir. Gümüş paralar Kılıç Arslan II. zamanında, altın paralar XIII. yüzyılda basılmıştı.³⁰²

²⁹⁹ Ozulu, Abdulkadir, *age.*, s.84.

³⁰⁰ Atalay, Erol, “Cemil Bey (Çorak) Nahiyesinde Bulunan Bizans Selçuklu Dönemi Yapıları ve Altınparaları”, *Kazılar*, Ankara, 1985, 63–67.

³⁰¹ Atalay, Erol, *agm.*, s.63–67.

³⁰² Claude, Claude, *age.*, s.172.

Danışmentlilerin kullandıkları paraların basıldığı yer belli değildir. Danışment paralarının en şaşırtıcı yönü, bu paralarda, örneğin İsa'nın, kralın başına elini koyduğunu gösteren tamamen Hıristiyan simgelerinin ya da Sen Jorj'un, ejderhayı öldürdüğünü gösteren yarı Hıristiyan betimlemelerinin görülmesidir. Bazen bunlar, hükümdarın portreleri ya da aslanın simgelenmesi gibi dinsel yönü olmayan, ama gene de Bizans tipi resimlerdir. Selçukluların paralarında ise yalnız sultanın portresi ya da aslan resimleri görülmektedir.³⁰³

Selçuklu devrine ait, Çorum'da bulunan, gümüş ve bakır paralar oldukça fazladır. Selçuklu sultanlarına ait olan bu paralar genellikle III. Keyhusrev, Keykubad devri gümüş paraları; II. Keyhusrev (H.635), I. Keykubad, II. Kılıçarslan, II. Keykavüs, I. Keykavus ve Kılıçarslan oğlu Keyhüsrev devirlerine basılan ve bu sultanların isimleri bulunan bakır paralardır.³⁰⁴ İlhaneliler devrine ait birkaç gümüş ve bakır sikkelerde bulunmuştur.³⁰⁵

Ticari hayat olarak Çorum şehri Hititler hariç, hiçbir zaman yıldızı parlayan bir şehir değildi. Bunu biz, Çorum'un bulunmuş olduğu coğrafi konumu ile açıklayabiliriz. En azından öyle olduğunu düşünüyoruz. Çorum, ticari hayat olarak Hitit Devleti dönemindeki ihtişamına Osmanlı devleti devrindeki, İstanbul–Tebriz ticaret yolunun açılmasına değin ulaşamadı.

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ve bu dönemde ki kargaşa – savaş ve otorite boşluğu gibi sebepler ticareti durdurmuş olması muhtemeldir. Ticaret hangi hızla canlandığını, daha doğrusu on ikinci yüzyılda Anadolu'da sözü edilmeye değer bir ticaretin olup olmadığını bilmek çok zordur. Eğer, Gırnatalı Ebu Hamid'in anlattığı olay doğruysa on ikinci yüzyılda

³⁰³ Claude, Cahen, age., s.172.

³⁰⁴ Yukarıda bahsettiğimiz konu için bkz. Neşet Köseoğlu: “Karahisar Temürlü'de Bir Gezi ve Bulunan Eski Paralar”, *Çorumlu*, 938, S.7, s.245. yazar burada bulmuş oldukları gümüş ve bakır paraların hangi katalog'da olduklarını ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Buna göre III. Keyhusrev devri gümüş paralar meskûkâtı kadime-i islamiye 666 sayıda, takvimi meskûkâtı Selçukiye 118'inci sayısında kayıtlıdır. Keyhusrev b. Keykubad devri gümüş paralar ise yine Takvimi Meskûkâtı Selçukiye Katalogu'nun 76. sayısındaki paranın aynısıdır. Konya'da 640 h. Yılında basılmıştır. II. Keyhusrev zamanına ait olan bakır paralar H.635 yılı tarihlidirler. II. Kılıçarslan zamanına ait bakır paralar Selçuklu Katalogunun 45.sayısındadır.

³⁰⁵ İlhaneliler'e ait para için, bkz. Neşet Köseoğlu, “Karahisar Temürlüde İlhaneli Paraları” *Çorumlu*, 1938, S.8, s. 284–285. “Selçuklular'da olduğu gibi burada da paralar hakkında kısaca bilgiler vermektedir. Gümüş paraların Erzincan basımlı olduğu Meskûkât İlhaniye Katalogunda 134. sayısında, yine aynı katalogun 223 sayısında da aynı paralar rastlandığını bildiriyor. Bakır paraların Ebu Saide ait olduğu ve yine meskûkâtı İlhani'ye katalogunun 294. sayısında sergilendiğini bilgisini vermektedir.”

Rusya'dan tüccar gelmekteydi iç kesimlerde ise kervan ticareti önemli bir yer tutar.³⁰⁶ Fakat bu ticari kervanlar tam olarak düzene girmesi Anadolu Selçuklu devleti döneminde sağlanmasıyla mümkün olacaktır.

Ticaret alanı şimdi olduğu gibi çok genişti. Konya, Sivas, Erzurum ve Tokat gibi şehirlerde medeni dünyanın her tarafından gelen tüccarlar olduğu gibi Selçuklu tüccarları da dünyanın her tarafına gitmekteydiler. Ticari hayatta arz-talep meselesi değişmez bir kanundu. Selçuklu devletinin dünya ekonomisine armağan ettiği en önemli ticari fonksiyon hiç şüphesiz sigortacılık hizmetleridir. Tüccarın etnik kimliğine bakılmaksızın zararı ödeniyordu. Bu da modern bir ticari düşüncenin olduğunu kanıtlar. Selçuklulardan sonra ki Moğollar devrinde, Türkler ticari etkinliklerini azaltmışlar ve gayr-i Türk unsurlar ticarete etkinlik kazanmışlar, buda ticaretin ülke ekonomisinde yararlılığını azaltmıştır. Bu dönemde ticaret Moğollar döneminde hiç durmamış ve aksine daha da gelişmiştir. Buna kısmen katılıyoruz. Fakat süren otorite boşluğunun ticareti olumsuz etkilemediğini kimse söyleyemez. Ticaret hayatının en önemli oyuncularından biri olan Ahilik çok etkili bir teşkilattir.³⁰⁷

Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi ile başlayan ve gelişen ticaret yolları ve kervansaraylar ticaret için vazgeçmez unsurlardır. Anadolu, Avrupa, İran arasındaki transit ticareti (kervan) için çok uygun bir kanun almış ve bundan en iyi şekilde yararlanmıştır. Devlet veya hayır sahipleri tarafından kurulan bu sağlam binalarda kervan ihtiyaçları ücretsiz karşılanırdı. Bunlar bir şehrin içinde olursa han adını alırdı. İslamiyet'in yayılışı dönemlerinde askeri maksatla ve sınır ehemmiyetini korumak için kurulan ribatlar, sonraki devirlerde ticari maksatla kullanıldı ve bu binalara kervansaray adı verildi. Türklerin Anadolu'ya gelmeleri Selçuklular zamanında en gelişmiş şeklini aldı ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yüze yakın kervansaray kuruldu.

³⁰⁶ Claude, Cahen, age., s.167.

³⁰⁷ Köymen, M. Altay, agm., s. 618; Cahen, Claude, age., s.312.

Uzaktan bakıldığında kale gibi görülen içerisine girildiği zaman kervansaray kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilata sahip olan binalardır Selçuklu sultanları ve yüksek devlet görevleri tarafından büyük ticaret yolları üzerinde her menzil için 30–40 kilometre bir mesafede yapılmıştır. Anadolu’ya gelen yabancı tüccarlara da büyük kolaylıklar göstermişlerdir. Kervansaraylarda hasta yolculara bakılır ve tedavi olmaları sağlanırdı ayrıca hayvanlarında tedavi olmaları ve kontrol edilmeleri için baytarlarda (veteriner) vardı. Bu masraflar vakıflar arayıcılığı ile karşılanırdı.³⁰⁸

Osman Turan, kervansarayların hem ticaret hem de sosyal tesis bakımından önemini şu sözlerle dile getirir: “Zengin ticari emtia (eşya) nakleden kervanlara, hudut civarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak ehemmiyetli konuk yerleri sağlamak bundan dolayıdır ki, bunlar müstahkem (sağlam) surlarla çevrilmiş, surların üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmıştır. Kervansarayların hedef tuttuğu diğer bir mühim gayede yolcuların konakladıkları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin edebilecekleri mekânlar olmaları idi.”³⁰⁹ Gerçekten bu maksatla kervansaraylardan vücuda getirilen tesisler dikkate şayandır. İçerisinde yatakhane, aşhane, erzak ambarları, ticari eşyalar için depo mevcuttur.

Anadolu siyasi hayatına damga vuran Hitit Devleti, Anadolu’nun ticari hayatında da söz sahibi olmuştur. Hitit devrine ait yazılı belgelerden anladığımıza göre, kentler arasındaki yollar yalnız kervanların, cambazların (büyükbaş hayvan tüccarlarının), atların geçtiği, yollar olmayıp, kral arabaların ve ordusunun kullandığı yollardır. Aynı zamanda yol, köprü yapım ve onarım hizmetleri ile köprü koruma görevlileri hakkında belgeleri bize yollar üzerinde köprülerin kurulmuş olduğunu göstermektedir.³¹⁰

Asur yolarının hedefi Irak’ı, Karadeniz’e bağlamaktı. M.Ö.2000 tarihlerinde kurulan bu yollar Babil, Ninova, Dicle vadisi, Malatya, Kayseri, Hattuşaş, Kızılırmak’tan geçer Sinop’ta

³⁰⁸ İter, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969. s.73.

³⁰⁹ Turan, Osman, “Selçuklu Kervansarayları”, *Bellekten*, S.39, Ankara, 1946, s.471–477–478.

³¹⁰ Uluç, Sevim, agm., s.26.

sona erer. Sinop Limanı doğal yapısı yanı sıra doğu mahsullerinin Yunanistan'a nakli Samsun'dan daha kolay yapılmaktaydı.³¹¹ Eti yolları: başlangıcı Boğazköy sonu Gordion idi. Bazı tarihçilere göre yol güzergâhı şöyle idi: Boğazköy, Delice Suyu, Mazaka (Kayseri), Anti Toroslar, Göksun, Doğuda; Binboga Dağlarına müteakip Elbistan ve Malatya sona eriyor. Diğer bir görüşe göre ise; Boğazköy, Komana, Pontika (Tokat'ın doğusu), Sivas ve Malatya'dır. Türklerin bölgeye gelişinden sonrada Türkmenler de bu yolu kullanmışlardır.³¹² Pers Kralı I.Darius (Dara) imparatorluğa bağlı ülkeler arasındaki yolları geliştirerek bir posta şebekesi kurduğu bilinir, bu yolların üçüncü binde varlığı arkeolojik ve yazılı belgelerle de saptanmış durumdadır.³¹³

Herodot'un, "Kral Yolu"³¹⁴ olarak söz ettiği, daha sonra Romalılar döneminde geliştiği ve Persler devrinde ticaret yolu kullanılan bu yolun Hititler hatta daha eski dönemlerden beri kullanılmış olabileceği bilinmektedir. Hitit Devletinin son dönemlerinde bu güney yolunun önemini ve güvenini yitirdiğini Hitit Krallarının egemenlikleri altındaki devletlere gönderdikleri mektuplardan anlaşılmaktadır. İmparatorluğun yıkılışından sonra güvenliğini ve işlevini yitiren güney yolunu Darius tekrar faaliyete geçirmiş ve canlandırmaya çalışmıştır.

Ticaretin güvenli yapılması ve bir aksaklık yaşanmaması için her şeyi düşünen Pers Kralı I.Darius 22 km. aralıklarla konaklama yeri ve güvenlik için dört garnizon yerleştirmiş böylece kervanların güvenliğini sağlamıştır. Darius'un bu meşhur yolu Sardes'ten sonra Perssinus (Gordion, Silivri ve Polatlı yakınları) ve Ankara'ya uğrayıp, Kızılırmak'ı geçtikten sonra Kapadokya'daki Sinop yoluna hâkim Pteria³¹⁵ kentine oradan Tavium'dan, (Boğazköy³¹⁶ e 25

³¹¹ Anakök Tayyar, age., s.27.

³¹² Anakök Tayyar, age., s.27.

³¹³ Anakök Tayyar, age., s.27.

³¹⁴ "Herodot, İran devrine ait olup Ehpesos'tan Cilicia geçiti ile Susa'ya giden büyük bir yolu tarif eder. Bkz. Ramsay, a.g.e., s.26. Kral Yolu'nun Pteria ile Sardis arasında takip ettiği seyir kesin olarak kestirilemezde Pessinus'tan ve Midas'ın mezarının üst tarafındaki ismi bilinmeyen şehirlerden geçmiş olması pek muhtemeldir. Bu yolun üzerinde muhtelif mesafelerde Pteria'dakilere benzeyen bir takım heykellere tesadüf olunur. Sanat tarzı eş olduğu gibi aynı tipte hiyerogliflere de yazılmışlardır. Bkz.Ramsay, age., s.29.

³¹⁵ Sayın Ramsay, Boğazköy ile Pteria'nın aynı yer olduğunu tereddütsüzce kabul etmiştir. Lakin bu umumiyetle kabul edilmiş bir şey değildir. Bunun için kendisini ikna eden delilden biraz bahsetmesinin zorunluluğu olduğunu yazmakta ve bunu şu şekilde açıklamaktadır. "Birincisi: Boğazköy'deki harabeler Anadolu'nun eski devirlerine ait en büyük şehir harabeleridir. Bunların kalıntıları büyük bir imparatorluğun metropolit şehri olduğunu ispatlar. İkincisi: yol tarifleri de ispat eder ki eski zamana ait büyük bir imparatorluğun başkenti,

km. güney doğusunda) güneye inmektedir. Bu ana yoldan ayrılan ve çevredeki orta büyüklükteki yerleşim yerlerine giden yolların varlığı bilinmektedir.

Doğal liman özelliği ile dikkati çeken Sinop,³¹⁷ gerek Kapadokya ve gerekse Karadeniz ticareti için önemlidir. Çünkü Amisos (Samsun) ile Sinop arasında sahilden elverişli bir yol mevcut değildir. Birde Kapadokya'dan Karadeniz yolu ile Yunan kentlerine ticaretin yapıldığı, hatta Sinop'un, Milletliler tarafından M.Ö. VII. yüzyılda kurulma nedenin Kapadokya ticareti olduğu söylenmektedir. Sinop ile Kapadokya ticaretinin yapıldığı yol güzergâhı Tavium'dan Kuzeye giden yol Boğazköy önünden geçip Alaca'ya geldiğinde her halde ikiye ayrılmakta biri; Amasya üzerinden Samsun'a diğeri ise; Osmancık (Pimolisa) , Hacıhamza ve Kargı üzerinden Sinop'a gitmekteydi. Bu yolun kanıtlanamayan pek çok kalıntının varlığı bilinmesine rağmen şimdiye değin Sinop yolu pek araştırılmamıştır. Ancak bu ikinci yol üzerinde de M.Ö.2000 kadar geriye giden yerleşim yeri kalıntıları ile Pers

---

Boğazköy çevresinde bir yerdedir. Üçüncüsü: Croessus'un, Medlere harp ilan edip Pteria üzerine yürüdüğünü duyunca çıkaracağımız en tabii netice Pteria'nın, Med İmparatorluğu'nun Anadolu metropoliti olduğudur. Tabi bu sadece ihtimaldir. Lakin Boğazköy'deki kalıntılar bu iddiaları ispatlar niteliktedirler. Lakin dördüncüsü, Pteria'nın, Sinop'tan cenuba doğru Anadolu yarım adasını geçerek, Cilicia sahillerine inen bir yolun üstünde olması ihtimalidir. Boğazköy'de tam bu yolun üstündedir. Şu halde milattan evvel 900 sıralarında merkezi olan bu eski imparatorluk bozulmaya başlamıştı. Garpte yerini Phrygilılara terk ettiği gibi, doğu ve güneydoğu Suriyede Asurilerin, saldırılarına maruzdu. Bununla beraber Pteria şehri, Cappadocianın hem en büyük şehri, hem de yabancı valilerin makamı olmakla uzun zaman devam etmiştir. Zamanla Pteria büyüklüğünü ve zenginliğini zaman içerisinde çevresindeki yeni yapılan şehirlere bırakmak zorunda kalmıştır". Bkz. Ramsay, age., s.33-35.

³¹⁶“Boğazköy'de Anadolu'nun en büyük eski şehrinin yıkıntıları mevcuttur. Bu şehrin duvarlarının kalan kısımları gayet büyük ve kalın olduğunu ispat eder. Geniş bir sahaya yayılmıştır. Kayalara oyulmuş heykeller buranın mühim bir yerleşme ve din merkezi olduğuna işaret etmektedir. Sayın Ramsay, Yunan Medeniyetinin tesirinde uzak kalmış olan bu şehrin önemini vurgularken buranın büyük bir başkent olduğunu ve bir tarafının Cilicia geçitiyle şarka, diğer tarafının ise Ephesos'a bağlı olduğunu yazmaktadır. Geçitten başkente giden yol Cappadokia'dan geçer ve Cappadocia'nın mahsulâtı bu yoldan evvela payitahta, oradan da Sinop'a götürülürdü. Pteria ismi ki bulan kişi Ch. Texier doğru olduğuna kanıdı, her seyyah tarafından kabul edilmiştir. Tarih sayfalarında: Kroesus, Media İmparatorluğu'nun İran fatihine karşı savaştığı zaman Pteria üstüne yürümüştü. Haly'i, Kral Yolu üzerindeki köprü olduğu aşikâr olan bir köprü ile geçmiş, bu suretle yolunun Sardis'ten, Pteria'ya tevcih etmişti. Köprü'nün varlığı burada bir yolun olduğunu ispatlamaktadır. Bu yolun ise Kral Yolu olduğu ve Kral Yolu'nun daha İranlılar Anadolu'ya gelmeden kullanıldığına şüphe bırakmamaktadır.” Bkz. W.M. Ramsay, age., s.28-29.

³¹⁷ Strabon; “Marmara (Propontis) denizinden, Karadeniz (Euxeios'a) doğru denize açılınca sol tarafında Bizantion'a komşu kısımlar, sağ tarafında Kadıköy'e (Khalkedon'a) ait kısımların bulunduğunu ve Kadıköy'den başlayarak ilk bölgenin Bithynia'lılara sonra Mariandynia'lılara (Kaçkanlar) daha sonra Kızılırmak'a (Halys nehri) Paphlagonialılara ve ondan sonrada Pontus, Kapatokialılarına ve Kolkhis'e kadarda onlardan sonra sıra ile gelen halka aittir” diyerek, Khalkedon ile Herakleia arasındaki üç nehirden Sakarya (Sangarios) nehri üzerinde taşıma yapıldığını belirtir. Ve sonra Kastamonu (Paphlagonia), Amasya'yı (Amastris) iki tarafı liman olan şehirler olarak tanıtır. Sonra tabiat ve insanlar tarafından bezenmiş Sinop'a (Sinope'ye) gelinir. Strabon M.Ö. I.yy.daki durumunu anlatır. Bkz. Cantay, Gönül, “Anadolu'da Kuzey Ticaret Yolu ve Çorum”, *Osmanlı Dönemi Çorum*, Çorum, 2006, s.41.

soylularının kayaya oyulmuş mezarları, bu yolun varlığı ortaya çıkaracağı gibi tartışma konusu pek çok konuya da ışık tutacaktır. Yörede yapılan olası yol güzergâhı üzerinde yerleşim kalıntılarına rastlanılmıştır. Hitit devri kentlerinden olan Nerik'in³¹⁸ varlığı bu yolun geçmişini MÖ.2000 yılına kadar götürmektedir. Bu bizlere Çorum–Sinop ticaret yolunun en eski yol güzergâhı olduğunu ispatlamaktadır.³¹⁹

Kapadokya ile olan ticaretin önemli mallarından biride Sinop boyasıdır. Bu boya kapadokyada yapılmakta ve Sinop limanından dış ülkelere ihraç edilmektedir. Boyanın Sinop boyası olarak bilinmesinin nedeni budur. Boya Zenebar (civa filizi) ile Sorbus adlı bir meyvanın ezilerek karışmasından elde edilmekte, diğer boyalara göre daha uzun süre dayanmasından ötürü tercih edilmektedir. Sorbus, Çorum'da yakın zamana kadar boya için yetiştirilen Cehri bitkisi olmalıdır. Akdiken (Rhamnus) olarak bilinen ve çalı cinsinden olan bitkinin boyada kullanılan meyvası Çorum ilinin en belirgin ihraç maddesi arasında yer almakta idi. Zamanında 6 kilosu (batmanı) bir altına satılan Cehri, kimyasal boyaların çıkması ile önemini yitirmiş Çorum ilindeki Cehriliklerde tarihe karışmıştır.³²⁰

Maden ve kereste yönünden zengin Karadeniz Dağları İç Anadolu'yu, Karadeniz'den ayırıcı unsur olmasına rağmen, Kapadokyalılar yol veren geçitleri en eski çağlardan beri keşfederek ticaretlerini yürütmesini bilmişlerdir. Kalkolitik çağda (MÖ.4000 Çorum ilindeki bazı bulguların, Samsun yöresi ve Bulgaristan'ın, Karanova kültürü ile olan ilişkileri Kuzey yol güzergâhının ve alış verişin en eski izlerini ortaya koymaktadır. MÖ.3000 yıldan beri devam eden Mezopotamya ticaret ilişkileri ise, güney yolunda o zamandan beri var olduğunu göstermektedir.³²¹

³¹⁸. “Çeltiközü eski adı Mandra olan köy Kızılırmak'ın, Devres Çayı ile birleştiği (batı yönü) yer almaktadır.; Yörede inceleme yapan araştırmacıların gözünden kaçan Höyük Nerik ise Çorum Sinop yolunun en eski yol güzergâhı da ortaya çıkacaktır. Çorum ilinin kuzeyi Antik dönemlerdeki Ximene ve Pimolisene eyaletlerini içermektedir. Herodot'un aksine Strabo bu yöreleri iyi tanımakta ayrıntılı bir biçimde kitabında anlatmaktadır. Yörenin maden yatakları dışında tuzlarından da söz eden yazar, Kızılırmak'a, Ximenin tuzlarından dolayı Haly denildiğini anlatır. Bayat ve İskilip ilçelerinde bugün dahi bu tuzlar işletilmekte yöreye gelir sağlamaktadır.” Bkz. Uluç, Sevim, agm., s.28.

³¹⁹ Uluç, Sevim, agm., s.27.

³²⁰ Uluç, Sevim, agm., s.27.

³²¹ Uluç, Sevim, agm., s.26.

Cemil Bey (Çorak) yöresi, Antik çağda ününü duyuran Amasia'dan çok uzaklarda değildir. Sözüünü ettiğimiz bu yöre Galatia ile Helenopont bölgeleri arasında kalmaktadır. Amasya ile Çorum arasında kalan bu bölgeye Pontus Calatius adı verilmekteydi. Burası Kapadokya'yı, Amasia'a (Amasya) ve Amisos'a (Samsun) bağlayan önemli yolların çok yakınındadır. Amisos'dan (Samsun) başlayan Roma – Bizans yolu, Sivas'a kadar olan modern yola paralel olarak ilerliyor ve Amasia'dan (Amasya) geçiyor. Yol burada, Eukhaita'nın kuzeyinden geçiyor. Bizans çağının da önemli bir yol kavşağı olarak dikkati çekmektedir.³²²

Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'ya esas olarak Kuzey-Güney, Doğu-Batı yönünde uzanan ana yolların kullanımı, Bizans imparatorluğu döneminde de devam etmiş, İstanbul'un başkent olması ile bunlara bazı yeni yollar ve ara bağlantılar eklenmiştir. Orduların, tüccar kervanlarının ve hacıların devamlı kullandıkları bu yollar üzerinde Eukhaita'nın bir durak olduğu araştırmacılar tarafından saptanmaktadır. Roma döneminde, Kuzey sahilinde, Amisos'dan (Samsun) başlayarak Güney'e; Caesareia'ya (Kayseri) doğru uzanan ve buradan da Güney sahiline inen “Kuzey Yolu” veya “Ticaret Yolu” Eukhaita ve Alaca'dan geçmektedir. Anadolu'nun, Bizans ve bir ölçüde Ortaçağ'da devamı olan Pontus dönemlerinde, Antik dönemin menzil yolları aynen kullanılmıştır. Bu dönemlerde yeni yollarında kullanılmış olması tabidir³²³.

Özellikle Bizans döneminde gelişen ve “Hacılar Yolu” olarak tanınan ikinci bir yol ise; Hacılar yanı sıra askeri ve ticari amaçlarla da kullanılan Doğu-Batı yoludur. Nikomedia'dan (İzmit) başlayan bu yolun Gangra (Çankırı), Andrapa (İskilip) üzerinden Eukhaita'ya bağlandığı ve Amaseia (Amasya)'ya uzandığı belirtilmektedir. İlk olarak W.M.Ramsay'ın ısrara vurguladığı bu yol düzeni daha sonra bazı araştırmacılar fazla benimsememiştir. Ancak, Eukhaita genellikle gerek Kuzey-Güney, gerekse Doğu-Batı yönünde uzanan yollar üzerinde bir durak olarak işaretlenmektedir. Örneğin 1054 yılında ölen Aziz Lazarus Kudüs'e

³²² Atalay, Erol, agm., s.63-67.

³²³ Bakırer, Ömür, agm., s.56.

yaptığı hactan dönerken Anadolu'daki kutsal mahalleri de ziyaret etmiş ve bu arada Caesareia (Kayseri) üzerinden Eukhaita'ya gelmiştir. 1059 yılında ise Gregoryen Aziz George Hagiarite, Antioch (Antakya) üzerinden Caesareia (Kayseri) geldikten sonra Aziz Theodore kültünün merkezine Eukhaita'ya gelmiş ve buradan Kuzeye Amisos'a (Samsun) çıkmıştır.³²⁴

Anadolu Selçuklu döneminde Güney'de Antalya, Alaiye (Alanya), Karadeniz'de Sinop, Samsun en canlı ticaret limanlarına ve tersanelerine sahip şehirler olarak gelişmişlerdir. Anadolu Selçuklularının ticaret yolları; Güney–Doğu yönünde Antalya'dan başlayarak Burdur, Konya, Kayseri, Sivas'a ulaşmakta, buradan Kuzey – Güney yolundaki; Sinop'tan başlayıp Tokat, Sivas'ta kesişerek devam ediyor.

Orta Karadeniz bölümünde yer alan Çorum şehrini Danişmentliler, Anadolu Selçuklu devleti ve diğer Türkmen Beylikleri döneminde isminden fazla bahsedilmeyen şehirlerimizdendir. Çorum'un Osmanlı öncesinde fazla gelişmemesinin en önemli sebebini kervanyolları üzerinde bulunmamasına bağlayabiliriz. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Karadeniz sahillerine ulaşan ticaret yollarının ikisi de Çorum'a uğramamaktadırlar. Yolun biri; Çorum'un doğusunda diğeri ise; batısından geçmektedir. Batıdan geçen yol: Ankara, Çankırı, Kastamonu, Taşköprü üzerinden Sinop'a uzanmakta doğudan geçen yol ise: Kırşehir, Yozgat, Turhal, Amasya, Ladik üzerinden Samsun'a ulaşmaktadır. Ankara – Çankırı – Kastamonu yolu: Kayı – Osmancık – Gümüşhacıköy – Merzifon üzerinden geçen bir ara kolla Amasya'ya bağlanmıştır. Böyle bir ara yol Çorum üzerinden geçmemektedir. Çorum, Osmanlı öncesi Türk döneminde ana ticaret yolları üzerinde değildir. Yalnız XV. yüzyılda Bursa – Tebriz yolu önem kazanınca Çorum'un bu yol üzerinde bir durak noktası olduğu görülür.³²⁵

³²⁴ Bakırer, Ömür, agm., s.57.

³²⁵ Bakırer, Ömür, agm., s.61.

4. SEYYAHLARIN GÖZÜ İLE ÇORUM VE ÇEVRESİ

Seyyah Hans Dernschwam³²⁶; “Bir Türk şehri olan Çorum, öyle büyük bir şehir değildir. Neredeyse bizdeki büyük bir köy kadardır. Etrafında su yok. Bir dağın eteğine kurulmuş, vadiye bakıyor. Önünde güzel, geniş yemyeşil bir düzlük uzanıyor. Etrafında bağ bahçe görünmüyor. Evler kerpiçten yapılmış, alçak, çatı diye bir şey yok, ancak toprak damlar görülüyor. Bu evlerde oturan insanlar fakir olmalılar. Orada taşla yapılmış bir cami gördük, ot bulamadık, atlara saman verdik”. Çorum’a gelinceye kadar pahalıda olsa arpa bulduklarını fakat Çorum’da arpa yerine saman olduğunu ve atlarına saman yedirdiklerini yazmaktadır.³²⁷

Sayın seyyah Çorum’da yaşayan Türkmenleri tanımlarken ilginç benzetmeler kullanmış ve beyaz tenli insanların neredeyse olmadıklarını ve güneş sayesinde esmer ve yarı zenci olmuş kadın ve erkeklere rastladıklarını, bu insanların erkekte, kadında iyi giyinmediklerini ve gayet sade olduklarını ayrıca giyim kuşamlarına bakarak fakir kimseler olduklarını yazmıştır. Sofralarının da gayet sade olup; yoğurt, çorba ve tatsız bir ekmekten ibaret olduğunu yazmaktadır. Hayvancılığın yaygın olduğunu ahırlarında at, eşek, katır ve sığır beslediklerini ve geçimlerinin de tarımcılık ve hayvancıkla sağladıklarını bildirmektedir. Halkın yaşamları hakkında bilgi verirken ekmeğin nasıl yapılışı hakkında da döneme ışık tutan bilgiler vermiştir. Seyyahın notlarından özetlersek; ekmek, topraktan (kerpiç) yapılmış fırınlarda pişirilmiş ve bir yerinde bırakılan delik sayesinde duman buradan çıktığını ve fırının içerisinde deliklerin bulunduğunu, deliklere hamurların yerleştirilerek bu şekilde ekmeğin pişirildiğini ayrıca bazı yerlerde bu fırınların üzerlerine saç koyarak ekmeği (ince) burada pişirdiklerini yazmıştır.³²⁸

³²⁶ XVI. Yüzyıl seyyahlarından. Alman asıllıdır. Bu kişi Osmanlı topraklarını İstanbul’dan başlayarak ziyaret etmiş ve Amasya’ya giderken de Çorum üzerinden geçmiştir. Bu geçiş sırasında tutmuş olduğu notlar Çorum halkının günlük faaliyetlerini ve insanların yaşam tarzı hakkında bilgiler vermiştir.

³²⁷ Dernschwam, Hans (çev. Yaşar Önen), *İstanbul’a ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, Ankara, 1992, s.269.

³²⁸ Dernschwam, Hans, age., s. 276-277.

Çorum'un tarımcılığı ve hayvancılığı ile ilgili bilgilerde ise toprağın sağlam, kırmızı ve kirli olduğunu, tarlaların taşlı olduklarını insanların bu taşlı tarlalarda nasıl buğday yetiştirdiklerini anlayamadığını da yazmaktadır. Bağcılık için elverişlidir. Hayvan sürülerine rastladığı ve sığırların kısa boylu oldukları, atın, eşeğin bol olduğunu belirtmektedir. Meraların fazla olduğu ve kısa boylu otlarla kaplı olduklarını yazmıştır.³²⁹

Elvan Çelebi köyüne uğrayan seyyah, burada bir türbenin ve tekkelerin ve konaklama yerinin olduğunu yazmış ve birde ahşap mescitten bahsetmektedir. Bu mescidin, Türkler mi yoksa önceki devri Hıristiyanların mı yaptıklarının belli olmadığını da eklemektedir. Tekke ve mescit hakkındaki geniş bilgilerinde dervişlerin kaldığı tekkede ibadet ederler, yerde halılar serilmiş, bir vaaz kürsüsü ve buranın karşısında ahşap bir mahfel, mescit çatısının üstü tahta tavan kaplıdır. Pencereleri yüksektir. Cephenin en üst kısmında bir taş yerleştirilmiş ve bu taşın üzerinde Yunanca bir kitabe vardır. Bu şekilde seyyah daha birçok ayrıntı vermektedir.³³⁰

Evliya Çelebi Seyahatnamesi,³³¹ Hacı Hamzayı, köy olarak gördüğü Hacı Hamza'dan gecen Çelebi, burada bir harap camiden bahsetmektedir. Hacı Hamza'nın bağ ve bahçelerinin müzeyyen (süslü) olduğunu da yazmıştır. Sarp kayalıklarla kaplı bölgeden geçerken zorlandığını, ırmak gürültüsünden korktuğun yollarının dar ve tehlikeli olduğunu da yazmıştır.

İskilip Kalesine geldiğini kalenin, Sultan Alaaddin tarafında yaptırıldığını "...kuzeye giderek İskilip kalesine geldik. Kale Selçuklu Sultanı Alaeddin'nin fethidir. Sonra 817/1414 M. Çelebi Sultan Mehmet Han zapdetmiştir. Çünkü bu havale eşkiyası, bilinen Timur vakasında hep isyan edip Timur tarafına katılmışlar ve sonra nice memleketleri ve kaleleri zaptetmişlerse de Çelebi Sultan Mehmet Han hepsini zaptetmiştir. İskilip kalesi göğe ulaşmış bir yüksek dağın tepesinde burç dışları tıraşlı taş ile bina edilmiş altı yüzlü bir kaledir

³²⁹ Dernschwam, Hans, age., s. 277.

³³⁰ Dernschwam, Hans, age., s.271.

³³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (nşr. Zuhuri Danişman) İstanbul, 1970, C.II. s.18.

varoluşu bir dereli bağlı bahçeli yerde vaki olmuş olup mamur evlerle süslü fakat evler o kadar geniş değildir.”³³² Buradaki bağ ve bahçelerin çokluğundan; evlerinin bahçeli ve süslü olmasından, evlerin küçük olduğunu da belirtmiştir.

Osmancık, Çorum sancağına bağlı voyvadalık olduğunu ve kıymetli bağ ve bahçelerinin bulunduğunu bir kalesinin ve bin kadar evinin olduğundan yedi mahallesinden, on handan ve birçok dükkândan bahseder. Ayrıca halkın Bektaşî olduğunu bunda Bektaşî Dervîşi Koyun Baba³³³ sayesinde olduğunu yazmıştır. Irmak kenarında bir hamamdan³³⁴, ırmak üzerinde bir köprüden³³⁵ bahseder.³³⁶

Çorum bu tarihlerde bir sancak olan Sivas’a bağlı idi. Evliya Çelebi, Sivas’a bağlı olan diğer şehirleri ise Divriği, Keskin, Amasya, Bozok, Tokat, Zile, Canik, Arapkir, Badehu Zile Valide Hassı şeklinde saymaktadır. Çorum’a seyahatinde ise fazla kar yağışı nedeniyle, Gümüş’e gelmişler ve orada üç gün kaldıktan sonra Dankaza Yolunu takip ederek Kırkdilim’e buradan Çorum’a geldiklerinden bahseder.

Çorum hakkındaki sözlerine kaleden başlar ve kalenin Kılıç Arslan devrinde yapıldığını yazar. Çorum adı hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi, Çorum’un, “Çevr-i Rum’dan” Çorum şekline dönüştüğünü yazmıştır. Eşkîya ve zorbanın çok olması sebebiyle Çorum’da, büyük bir ordu birliğinin varlıından bahseder. Çorum şehrinde, 42 mahalle olduğunu ve 4300

³³² Evliya Çelebi, age., s.128.

³³³ Bir zaman Anadolu’sunda ünlü şahsiyetlerindedir. Evliya Çelebi tarafından da belirtildiği gibi bir Bektaşî Dervîşidir. Yaşadığı devri tartışmalıdır. Bazıları XIII. yüzyıl deselerde kitabeye göre, 873/1468 öldüğü belirtilmektedir. Sultan II. Beyazıt tarafından kendinse bir türbe yaptırılmıştır. Bkz. Gürel, Zeki, *Koyun Baba*, Ankara, 2000, s.27.

³³⁴ Bugün Koca Mehmet Paşa adıyla tanınan hamam belediyeni karşısındadır. Tek hamam şeklinde planlanmıştır. Kitabesi Çorum müzesindedir. Hamam günümüzde dahi kullanılmaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda uzana hamam, soğukluk, sıcaklık, ılıkılık, külhan ve su deposundan oluşur. En büyük mekâmı üzeri kubbeyle örtülü soyunmalık/soğukluk bölümüdür. Buradan bir kapı ile üç kubbeli ılıkılık kısmına geçilir. Sıcaklığın merkezinde göbek taşının yer aldığı kubbeli bir birimle, ona açılan eyvan ve halvetler göze çarpar. Hamam bazı zamanlarda tamirat ve eklemeler geçirmiştir. Bkz. Müderrisoğlu, Fatih, “Anadolu’da Önemli Bir Kültürel ve Dini Merkez: Osmancık”, *Osmanlı Döneminde Çorum*, Çorum, 2006, s.606–607.

³³⁵ Köprü Koyun Baba Köprüsü olarak geçmektedir. Taş köprüdür şehrin güney ve kuzey kısımlarını birbirine bağlar. Köprü, on beş göz den oluşur. Osmanlı klasik köprü özelliklerinin hepsi yansıtır. Köprü II. Beyazıt devrinde 889/1485’ten başlanmış beş yıl sonra 1490’da tamamlanmıştır. Köprü günümüzde kullanılmaktadır. Fakat ağır vasıtalara kapatılmıştır.

³³⁶ Evliya Çelebi, age., s.523-526.

bağlı bahçeli evin bulunduğunu yazar. Şehirde Sultan Alaaddin Camisi ile Mimar Sinan Camisi'nin olduğunu ve cemaatinin çok olduğu, bunlardan başka Tahı Pazarı Camii, Bey Cami, Medrese Cami, Defterdar Cami, Ağa Camilerinin meşhur olduklarını yazar. Hamam olarak Yeni Hamamın gayet güzel olduğunu ve Tokat'taki Ali Paşa Hamamı'nın hayratı ve vakfi olduğunu da yazar. Bundan başka, Ulama Hamamı, Beyler Çelebi Hamamı bulunmaktadır. Şehirde yedi yerde darüttetrisi vardır ve bunlardan Murad Han Gazi Medresesi meşhurdur. 11 mektebi, 7 hanı vardır. 3 tekke, 3000 dükkânı vardır. Ve her türlü esnafı mevcuttur. Halkının orta boylu olduğunu ve güzel insanların çok olduğundan bahseden seyyah halkının ekseriyeti "çuua" giydiklerini yazmıştır. Kadınları beyaz "izar" bürünürler. Bağ ve bahçeleri çoktur. Çorum'dan, Elvan Çelebi Tekkesine ve Seydim Sultan Tekkesine geldiklerini ve dervişlerinin bulunduğunu oradan da Karakeçili karyesine vardıklarını buranında 200 haneli büyük bir köydür.³³⁷

---

³³⁷ Evliya Çelebi, age., s.407.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇORUM ŞEHRİNİN MİMARİ YAPISI

1.1.MİMARİ YAPI

Çorum, İç Anadolu'nun Kuzeyi ile Orta Karadeniz Bölgesinin iç kısımlarında, oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu geniş alan dördüncü bin yıla kadar inen yerleşim tarihi ile tarih öncesi ve tarih çağlarında hemen hemen her dönemde (Hititlere, Friglere, Pontus krallığına, Galatlara, Bizanslılara, Danişmentlilere, Selçuklulara ve Osmanlı) devletlere ve bu devletlerin medeniyetlerine ve kültürlerine ev sahipliği yapmıştır. Bugünkü kent merkezinin kuruluşu Bizanslılara kadar inmesine rağmen, gerek Bizans döneminden gerekse Danişmentliler ve Selçuklu devirlerinden (birkaç eser hariç) eserlerin bulunmaması, Osmanlı döneminden kalan eser sayısının ise çevre illere göre çok daha az olması tarih boyunca doğal afetlerle baş etmeye çalışmış Çorum'un belki de en büyük şanssızlığıdır. Bunun yanında bölgenin Osmanlı öncesi etnik ve sosyal yapının da uyum ve bütünlükten yoksun olması Osmanlı yönetimine geçinceye kadar bölgenin politik ve ekonomik açıdan düzenli bir gelişme gösterecek bir yapıya sahip olmadığı ve beklide buna bağlı olarak kültürel açıdan da dikkate yapısal kalıntılar bırakacak bir gelişme gösteremediği dikkati çekmektedir. Buna karşın Çorum'un hemen yakınında ve aynı politik koşulları yaşamış olan Amasya, Tokat, Sivas gibi şehirlerdeki Danişmentli, Selçuklu ve Beylikler dönemlerine ait eserlerin, Çorum'daki tarihi eserlere kıyasla çok fazla olması bu şehirlerin siyasi ve iktisadi yapı içerisindeki önemleri ile açıklanabilir.³³⁸

³³⁸ Tuluk, Ö. İskender, "Geleneksel Çorum Ev Kültürü Üzerine Beş Yapı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme" *Osmanlı Döneminde Çorum*, Çorum, 2006, s.209-225.

Türklerin Orta Asya'dan, Batıya yönelmeleri Yakın Doğu sanatına yeni bir güç ve yeni boyut katmıştır. Bu olay, Helenizm ve İslam dininin yayılması kadar önemlidir. Yüzyıllar onlarca medeniyete ev sahipliği yapan onların eserlerini barındıran Anadolu'nun yeni sahipleri artık Türkmenlerdir. Orta Asya verileriyle karışan yerel sanat birikimleri, çevresel işlevlerle beslenen yeni bir yaratı oluşturmuştur, yöre bileşimlerinin ortak payı işlemdir. Çoğu göçebe olan Türk toplumunun, İslam dinini benimsedikten sonra, İslam inanışlarına uygun sanat ürünlerine geçer. Uygarlığın tüm aşamalarında toplumun sosyal yapısı, ekonomik ve etnolojik olanakları ve değer yargılarıyla doğrudan ilişkili bir eylem alanı olduğu için toplumsal, kültürel ve teknolojik değişimleri en nesnel biçimde yansıtan mimarlık olmuştur. Dokuma, deri, kerpiç, toprak ya da ahşap gibi ilkel yapı malzemeleriyle fiziksel çevresini biçimlendirmiş olan göçebe toplumu, yakın doğunun yapım düzeyini ve teknolojisini zaman içinde benimsemiş ve gelişmeye kendi katkılarını sunmuştur.

1071'den sonra Türklere açılan Anadolu'da, Büyük Selçuklu plan ve formlarını, hem de Zengiler ve Azerbaycan Atabeyliklerinde geliştirilen biçimleri, taş malzemeyle kuvvetli bir sentez halinde yoğurarak yeni denemelere başlayan başarılı bir döneme yol açmıştır. On ikinci yüzyıl Anadolu mimarisinin özünü teşkil eden bu sürekli araştırma ve deneme devresi, Anadolu'daki ilk Türk devletlerinin mimari anıtlarıyla değerlendirilir. XIII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu Selçuklu Devletinin, Anadolu Türk birliğini sağlaması, Anadolu'da mimari alanda yeni bir Rönesans yaratılmasına temel olmuştur. Bütün sanat tarihçileri adeta hayrete düşüren bu yaratma heyecanı, mimari mekân yaratma anlayışı bakımından uzak bölgeleri bile etkilemiştir. Geleneksel hale gelmiş olan dini mimari plan ve formlar yanında, mezar anıtları özellikle kervansaraylar bu mekân araştırmalarının dikkati çeken yapılarıdır

Anadolu'da İslami bir Türk devleti kurulmağa başlayınca, Anadolu Selçuklu ile beraber Danişmentli Devletide kendi egemenlikleri altındaki bölge ve şerhirlerde yaptıkları eserlerle (cami, medrese, tekke, türbe, imaret, kervansaray, köprü, hamam, çeşme vb), Türk ve İslam

damgasını vurmak suretiyle, Anadolu'yu süslemişlerdir. Bu eserlerin, ayakta kalabilenlerini, Anadolu coğrafyasında görmekteyiz.³³⁹

Danışmentlilerin izledikleri kültür politikasının bir ayağı da, onlar tarafında gerçekleştirilen imar faaliyetleridir. Bundan dolayı, Danışmendli kültür tarihini, ortaya koymak için onların takip ettikleri, imar faaliyetlerinin de bilinmesi gerekmektedir. Çünkü onların önemli özelliklerinden biriside, ele geçirdikleri bölgelerde dini, ilmi, kültürel ve sosyal kurumlara son derece önem vermiş olmalarıdır. Hatta Anadolu'daki ilk imar faaliyetleri de gene Danışmentli ilinde başlamıştır. Özellikle Tokat, Amasya Niksar Malatya, Kayseri şehirlerinde birçok mimari eserler inşa edilmiştir.

Aslında Danışmentlilerden kalan mimari eserlerin bir kısmı: Anadolu'daki çeşitli mücadeleler sonucu şehirlerin tahrip edilmesi; deprem sel baskını ve yangınlar gibi bir takım doğal afetler sonucu günümüze kadar gelememiştir. Danışmentliler tarafından inşa edilen eserlerin bir kısmı da kendinden sonra gelenler tarafından (Anadolu Selçuklu Devleti) yeniden inşa edilmiştir ki bu eserlerin ilk banileri Danışmentlilerdir. Fakat eser sahibi olarak onlar değil de, onlardan sonra gelenler gösterilmiş ve bu şekilde kabul edilmiştir. Bir geçiş süreci olan Danışmendli devri mimari eserleri sade gösterişsiz ve Türk-İslam gelenek ve göreneklerini yansıtmaktadır. Bunun içindir ki Selçuklu sanatının bir ik örneği ve öncüsü niteliğindedir. Aslında Anadolu Türk sanatının Danışmentlileri de kapsayan ve XIII. Yüzyılın ortalarına kadar devam eden dönem "bir arama, deneme ve hazmetme" dönemi olarak kabul edilebilir. Danışmentli sanatı, Büyük Selçuklu ile Anadolu Türk Beylikleri arasında köprü vazifesi gördüğü de söylenebilir.³⁴⁰

Ulu Cami geleneği, Danışment devri ile başladığı düşünülürse Sivas, Tokat, Kayseri Niksar'daki Ulu Camilerle sınırlı kalmaması gerekir. Çünkü Danışmentli devletinin hâkim olduğu Amasya, Çorum, Kastamonu, Yozgat, Çankırı vs. gibi şehirlerde de Ulu camiler

³³⁹ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, agm., *III. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s.303.

³⁴⁰ Solmaz, Sefer, agm., s.65.

bulunmaktadır. Ancak bunların ilk halleri günümüze kadar gelememiştir. Yani Danışmendliler tarafında inşa edilen Ulu camiler, kısmen ya da tamamen tahrip edilmişlerdir. Anadolu Selçuklu devleti zamanında ise, yeniden tamir edilmişlerdir. XII. Asırda yapılan Danışmendli eserlerinden hiç biri, orijinal şekilleriyle günümüze kadar gelmediği bilinmektedir.³⁴¹

Anadolu'yu gezenler, Selçuklular, Anadolu Türk Beylikleri ve Osmanlı Türklerinin abideleri, belli başlı eserleri büyük, küçük camiler, mescitler, medreseler hanlar, hamamlar, kervansaraylar ve darüşşifalar gibi birçok yapı ile karşılaşılır. O devirden bu devirlere kadar ayakta kalabilen, korunabilen, halk tarafından sahip çıkılan bu eserlerin birçoğu kendi öz benliklerini kaybetmiş ve asıl yapılış amaçlarından çıkarak camiye, mescide ve medreseye çevrilmişlerdir. Anadolu coğrafyasında yaşayan bu eserlerin örneklerini Çorum şehrimizde de görmemiz mümkündür. Bir birinden değerli ve dönemin sanat anlayışını yansıtan ve yaşatan bu eserlerin bir kısmı harap olmuş ya da tamamen yıkılmış durumdadırlar.

Çorum'da, Anadolu Selçuklu dönemine ait mimari kalıntıların bulunmayışı, kentin bu dönemde ne ölçüde bir yerleşim merkezi olduğunu, nüfus yoğunluğuna ve uğraş alanları ile ilgili soruları yanıtızsız bırakmaktadır. Çorum'un gerek Selçuklular, gerekse Beylikler döneminde "sönük bir kasaba" olduğu görüşü de belirtilmiştir. Bu sönüklük Çorum'un kervanyolları üzerinde bulunmayışından ileri gelebilir. Her ne kadar bu devirlerde fazla göze çarpsada Çorum, en nihayetinde Türkmen yerleşim bölgesi idi. Danışmentliler mi? yoksa Selçuklular döneminden kalma olduğu tam olarak bilinmeyen birkaç tane mimari yapı vardır.³⁴²

Anadolu Selçuklu çağı mimarlığının diğer bir özelliği de cepheler ve ışıklandırma meydana getirmektedir. Dışa açık geniş pencere düzeni, özellikle erken dönemde, görülmemektedir. Bunun üzerine, üst yüzeyde yer alan tepe pencereleri ile yapıların

³⁴¹ Solmaz, Sefer, agm., s.66.

³⁴² Bakırer, Ömür, agm., s.61.

ortalarında, örtüde meydana getirilen açıklıklar ışıklandırmayı sağlamaktadır. Bu orta açıklıkların, her tip yapıda, iç avlunun geleneği yaşattığı düşünülebilir. Cephelerde taç kapılar genel bir özelliكتedir. Çoğunlukla mukarnaslı niş biçimindeki kemerli kapılar birkaç sıra ve çeşitli taş işçiliği gösteren bordürlerle çerçeve içine alınmıştır. Cephelerde, taç kapıların iki yanında veya cepheyi sınırlayacak biçimde iki yanda minareler, bazı merkezlerde özellikle 13. yüzyılın ortasından itibaren yaygınlaşmıştır.³⁴³

Anadolu Türk mimarlığının genel karakterini kesme taş malzeme, taş işçiliğine dayanan süsleme ve yalın bir mekân etkisi meydana getirir. Tuğla, sırlı tuğla mekanik cıva ve bazen de alçı genellikle süsleme malzemesi olarak kullanılmış çok az örnekte Büyük Selçuklu mimarlığının genel karakteri olan tuğla malzeme, süsleme amacı dışında, yapı malzemesi olarak da ele alınmıştır.³⁴⁴

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Moğol akınları, bu gelişmeyi etkileyememiş, hatta İlhanlı idaresi altında bile Anadolu da, Selçuklu mimarisinin gelenekleri sürdürülmüştür. On dördüncü yüzyılın başında, Anadolu Selçuklu devletinin dağılması sonucunda ortaya çıkan Türkmen Beylikleri döneminde, sınırlı mali imkânlar içinde, küçük ölçüde fakat sağlam mekân denemelerine, bir eğilim sezilmektedir. Bu yeni denemeler giderek Osmanlı mimarisinin anıtsal üslubunu hazırlamıştır. Özetle Ortaçağ Türk mimarisi, sürekli deneme ve atılımlarla belli bir devamlılık içinde gelişmiş, bu devamlılık plan ve formların basit tekrarları şeklinde değil, geleneksel çizgiyi koruyarak yeni mekân araştırmaları içinde ortaya çıkmıştır. Bu da Ortaçağ Türk mimarisinin özelliklerinden birini teşkil etmiştir.³⁴⁵

Sosyal hayat içinde dini mimarinin yeri farklıdır. Çorum'daki cami ve mescitler de, dönemin özelliklerine göre; halkı birleştiren ve bütünleştiren yerler olmaları ve namaz vakitleri, cenaze ve dini günlerde de halkın çoğunun kaynaştığı, bir birini tanıma fırsatı

³⁴³ Altun, Ara, “*Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*” adlı çalışmanın ek kısmı olarak; “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu Selçuklu Çağı ve Türk Beylikleri Mimarlığı”, İstanbul, 1988, s.23.

³⁴⁴ Boran, Ali, age., s.251.

³⁴⁵ Altun, Ara, age., s.33–34.

bulduğu bu yerlerin sadece bir mimari taş yapılardan oluştuğunu söylemek sanırım fazla yüzeysel yaklaşım olacaktır. Cami ya da mescitten ziyade türbe, zaviye vb. kurum ve yapılarda halkın çoğunluğu tarafından benimsenmiş ve kabul edilmiştir. Zaten dini yapıların kurulmuş oldukları yerler daha ziyade menzil, geçiş ve yol güzergâhlarının tercih edilmesi ve oranın yerli halkı dışındada diğer insanlar tarafından kullanımına açık olması bizi desteklemeye yetecek örneklerdir. Bu yapılarda barının ve ihtiyaçlarını karşılayan bu insanların yöre halkı ile tanışmaları ve onlara geldikleri yerler hakkında bilgiler vermesi ve seyahat eden hocaların kendi bilgi ve birikimlerini zaviye ve tekkelerde barınan okuyan talebelerle paylaşması ve sohbet etmeleri bilerek ya da bilmeyerek bir nevi toplumu bütünleştiren kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır.³⁴⁶

Çorum, Tokat, Amasya, Kastamonu şehirlerindeki, günümüze ulaşabilen anıt niteliğindeki mimarlık ürünlerinin büyük kısmı, dini mimarlık örneklerindedir. Camiler bunların en ilgi çekenidir. Dini eğitim yanında, din dışı eğitimde yapılan ve çağının yüksek öğretim kurumları olan medreseler, ikinci grubu meydana getirirler. Kervansaray ise gelişmiş biçimiyle Anadolu'da Selçuklu çağında ortaya çıkmış olan Ortaçağın önemli mimarlık örnekleridir.

İslam dinine paralel olarak gelişen mimari düzenin başında cami gelmektedir. Cami cemaatin toplandığı yer olması ve burada ezan okunması, abdest alınması ve hutbe gibi faaliyetler bu yapının gelişmesinde belirleyici etkenler olmuştur. Fethedilen ya da yeniden kurulan köy, nahiye, şehir yerleşim birimlerinin merkezinde olan bu yapı, bölgenin en önemli sosyal- iktisadi- içtimai- müesseselerin başında gelir. Bunun içindir ki, cami işçiliği özellikle XIV yüzyılda üzerinde durulmuş ve oldukça farklı motifler meydana getirilmiştir. Ağaç direkli camilerin ahşap tavan yapısı ve sütun başlıklarındaki, Selçuklu geleneği bu yüzyılda da sürer. Ağaç işçiliğinin diğer önemli bir grubunu kapı ve pencere kanatları teşkil eder. Burada örnek verecek olursak, Kastamonu, Kasaba köyündeki M.1366 tarihli Candaroğlu Mahmut Bey Camiinde yine Kastamonu'da, M.1353 tarihli İbni Neccar Camii, Çorum Hamit

³⁴⁶Ünver, Süheyl, "Anadolu'da Selçuklu Devleti, Beylikleri Resmi Daireleri ve Toplantı Yerlerin Dair", *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara, 1969. s.323.

(Muzaffer Paşa) Camii minberi, M.1301–1302 tarihli Müzafferüddin Beyler Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Yine Çorum Ulu Camiyi sayabiliriz.³⁴⁷

Çorum kentinde anıtsal yapıların yokluğu kent kimliğinin diğer parçaları olan sivil mimarlık örnekleri, geleneksel konutların önemini daha da ortaya çıkarmaktadır. Ancak Çorum şehri, anıtsal yapılarda elde edemediği kültürel oluşumu, tek şansı olan geleneksel konutlarda da koruma ve süreklilik sağlayamadığı için ne yazık ki bu alanda da kendini geliştirememiş ve koruyamamış görünüyor.

Bütün bunlara rağmen, Çorum evlerinde de diğer şehirlerde olduğu gibi, yapı malzemesi olarak taş, kiremit, ahşap ve toprak kullanılmış olduğu gayet açıktır. Çevre şehirlerde ki, kültürü paylaşan Çorum halkının, ev yapıları ve planları aynıdır diyebiliriz. İnsanların göçebe ve yarı göçebe durumaları dikkate alınırsa Çorum'da da yerleşmerin büyüklükleri ve nüfusları hakkında fazla bir şey diyemeyiz. Ev modelleri veya diğer sivil mimari yapıların kaç oda oldukları, bahçeleri veya evlerin yakınlıkları sokakların büyüklüğü tabi ki yerleşim yeri ile alakalı olup nüfuz ile doğrudan ilgilidir. Türklerden sonraki devirlerde de birçok büyük ve yıkıcı depremler geçiren şehrin buna bağlı olarak değiştiği de söylenebilir

Selçukluların, XIV. yüzyıl başlarında yıkılması ile İstanbul'un, Osmanlılar tarafından alınması arasında geçen yüzelli yıl, Türk mimarisinin geçirdiği dönüşüm açısından çok önemli bir zaman dilimidir. Bu dönem içerisinde Orta ve Doğu Anadolu'da, Selçuklu mimarisinden miras kalan şekil, işlev, kelime ve tekniklere bağlı kalınırken, Küçük Asya'nın batı sınır bölgelerinde bu gelenekler terk edilmiştir. Bu dönemde yaşanan ve artistik karışıklık, XIV. yüzyıl boyunca ve XV. yüzyıl başlarında Anadolu'yu karakterize eden merkezi politik otoritenin dağılması ile yakından ilişkilidir. Bu politik bölünmenin sebebi ile Selçuklukların XIII. yüzyıl boyunca homojen bir stil üretmelerine olanak sağlayan merkezi himaye, yerini ihtiras ve itibar peşinde koşan kişilerin önderliğindeki küçük beylikler,

³⁴⁷ Demiriz, Yıldız, "XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (XIV. y.y) (Haz. Oktay Aslanapa), Ankara, 1977, s. 61–63.

üzerinde dağıtılmış bir himayeye bıraktı. Beylikler dönemi mimarisinde yapı ve tasarımlar ne kadar belirgin bir deneysellik karakterize ediyorsa, dönem boyunca mimari himaye modelleri de o kadar tutucu bir çerçeveye sahip olmuştur. Bütün bunlara rağmen Beyliklerin politik güçlerine, merkezi otoritelerine, istikrar politikalarına ve ekonomik refahlarına sıkı bir şekilde bağlıdır.³⁴⁸

XIV. yüzyıl Beylikler devrinde, Çorum'un da içinde bulunduğu Orta Anadolu'ya, İlhanlı egemenliğine son veren Erantnalılar hâkimdi. Beyliklerinin büyüklüğüne ve eğitim – edebiyata verdikleri desteğe rağmen Kadı Burhaneddinin de aralarında bulunduğu Eratna Beyleri, imar faaliyetleri söz konusu olduğunda sadece ılımlı bir hırs içerisindeydiler. Bu intiba yazıt ve vakfiyelerin günümüze ulaşamamış olmasına bağlandığı gibi, Orta Anadolu'nun, özellikle önceki dönemlerle kıyaslandığında, XIV. yüzyıl içerisinde bulunduğu zayıf durum, bu intibayı destekleyen önemli öğelerin başında gelmektedir.³⁴⁹

Anadolu'da, XIV. yüzyıla kadar durmuş olan mimari gelişmelerin, Anadolu Türk Beylikleri döneminde, yerel geleneklerle, yani Anadolu Selçukluları mimari geleneği ile bağdaştırılmaları arzu ve isteği, beylik niteliğindeki feodal yapıları küçük devletlerin sınırlı olanaklarıyla sürdürmeye çalıştıkları, günümüze kadar ayakta kalan eserlerden anlamak mümkündür. Bu devrin mimarisinde ortaya koyduğu örnekleri cami, medrese, han ve bayındırlık hizmetleri gibi çeşitlendirmek mümkündür. Bu çeşitliliğin sebebini beyliklerin imar faaliyetlerine verdikleri önem olarak kabul edebiliriz. Fakat dönem abideleri, planlama, yapı ve dekorasyon noktalarında bölgesel farklılıklara sahip olmuşlardır. Aynı zamanda türk Beyliklerinin inşaat faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve politik yapı ile de çok yakından ilişkili olduğu gözle görülür bir gerçektir. Büyük ve ihtişamlı abidelerin varlığı elit zümrenin servetleri oranında belirleyici oluyordu.³⁵⁰

³⁴⁸ Crane, Howard (çev. Kadir İnan), “Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, 2002, s.30.

³⁴⁹ Crane, Howard, agm., s.32.

³⁵⁰ Çağatay, Gönül, “Anadolu Türk Beylikleri Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, 2002, s. 18–19.

1.1.DİNİ MİMARİ

1.1.1. Cami ve Mescitler

1.1.1.1.Çorum Ulu Cami

Çorum, Osmancık Caddesi üzerinde bulunan bu cami, ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Selçuklu Sulatani Alaaddin Keykubat zamanında Çorum'da, kaleyi tamir için görevlendirdiği azatlı kölesi Hayrettin Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir³⁵¹. Fakat başka bir kaynakta ise, 22 Ağustos 1306 tarihinde Ahmet Davut Bey'in³⁵² emriyle yaptırıldığı yazılıdır. Bütün bunlara şu bilgiyi de ekleyebiliriz. Çorum Ulu Cami, Danişmentliler devrinden kalma ihtimali mevcuttur. Çünkü Ulu Cami geleneği, Danişmentliler ile başladığı bilinmektedir. Uzun yıllar Çorum ve havalesine egemen olan bu devletin en azından, bölge Müslümanları için bir ya da birkaç cami, mescit gibi insanların dini ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik eserler yapması doğaldır. Sadece Çorum'da değil, Danişmentlilerin egemen oldukları Kastamonu, Yozgat, Çankırı vs. Ulu Camilerin, orijinal halleri ile günümüze kadar gelemedikleri³⁵³ de göz önüne alınırsa, Çorum Ulu Camisinin Danişmentliler devrinde yaptırılmış, daha sonra Selçuklular devrinde ihtiyaca göre genişletilmesi ya da tamamen yıkılıp yerine yenisinin yapılmış olma ihtimalini, açıkçası biz düşünüyoruz.

Cami minberi, Caminin en eski yapısı olma ihtimali düşünüldüğünde bizi caminin yapım tarihi hakkında aydınlatacaktır. Cami içindeki ahşap minberin kapısı³⁵⁴ çevresindeki, kabartma yazılarda H.707 yazısı görülmüştür. Bu minberin, caminin ilk yapılışında yapıлып, daha sonra caminin içerisine konmuş olduğu düşünülebilir. Bu fikre göre caminin asıl yapılışının ve Mimar Sinan'ın, Alaaddin Camisi diye bahsettiği caminin, H.701'de III. Alaaddin tarafından

³⁵¹ Sabuncuoğlu , M. İhsan, age., *Kısım I*, s.27.

³⁵² Demiriz, Yıldız, agm., s.63.

³⁵³ Solmaz, Sefer, agm., s. 65.

³⁵⁴ Bkz. Resim 11.

yapılması gerekmektedir. Buda miladi olarak 1300 tarihini işaret etmiş olmalıdır³⁵⁵. Minberin dışarıda yapılmış ve daha sonra cami içine alınmış olma ihtimalide vardır. Çünkü minber taştan değil ahşaptandır. Yani caminin bir parçası değildir. Minberin işçiliği üzerine bilgi verirken bu konun daha iyi anlaşılabilceğini umuyoruz.

Sultan II. Beyazıd zamanındaki bir depremle camii hasara uğramıştır. Daha sonra Sultan III. Murad ve Sultan III. Selim zamanında, caminin orijinal şekli değişikliğe uğramıştır. Mimar Sinan tarafından onarıldığı, Mimar Sinan'ın, Teskiret-ül Ebniye isimli eserinde yazılıdır. Sultan IV. Murad zamanında yapılan onarımdan sonra, "Sultan Muradi Rabi Camisi" olarak isimlendirilmiştir. Bunu XIX. yüzyılda yapılar daha geniş bir onarım izlemiştir. Ulu Cami, 1786, 1793 yıllarındaki depremlerde büyük zarar görmüş, bundan sonra sekiz yıl boyunca harap bir durumda kalmıştır. Çorum halkı, Bozok ve Çankırı Mutasarrıfı Çapanoğlu Abdülcabbarzade Süleyman Bey'den yardım istemiştir. Bunun üzerine Abdülcabbarzade, caminin eskiden olduğu gibi dokuz kubbeli olarak onarımını başlatmıştır. Onarım sürerken Abdülcabbarzade Süleyman Bey ölmüş, oğlu Abdülfettah Bey Camii'nin günümüze ulaşan ahşap, ortadaki büyük tek kubbesini yaparak son cemaat yerine de, tek katlı bir ekleme yapmış ve 1810 yılında onarımı tamamlamıştır.³⁵⁶

Anadolu'da, Selçuklularla gelişen ve orijinal bir üslup yaratan ahşap işçiliği, Beylikler devrinde de aynı geleneği sürdürmüş, büyük ustalıkla işlenmiş birçok eser verilmiştir. Bu güne kalan malzeme özellikle cami ve mescitlere ait minberler, rahleler, korkuluklar, pencere ve kapı kanatları, sütun başlıkları, kirişler, konsollardır. Özellikle ceviz, elma, armut, sedir, abanoz ve gül ağacından yapılan ve büyük zevkle işlenen ahşap malzemede çeşitli teknikler uygulanmıştır. Minberler, Selçuklu camilerinin yapılarına önem kazandıran eserler olarak ilgi çekmektedir. Bazıları, bütün ya da parçalar halinde müzelerde saklanmaktadır. Konya Alaaddin, Ankara Alaaddin, Harput Sare Hatun, Ahi Elvan vb. gibi birçok camimizdeki ahşap sanatının muhteşem örneklerinin verildiği eserler arasında Çorum Ulu Cami (Murad-ı Rabi)

³⁵⁵ Sabuncuoğlu, M. İhsan, age., *Kısım I*, s.29.

³⁵⁶ Sabuncuoğlu, M.İhsan, age., *Kısım I*, s.27-29.

minberi de vardır. Bu ve buna benzer birçok camilerimizdeki minberler, Anadolu Beylikler devrinde, Selçuklu geleneğini daha da ince bir üslupla ve işçilikle sürdüren örnekler olarak görülmektedir.³⁵⁷

Ahşap işçiliğinin en ilginç örneklerini minberler sunar. Erken İslam sanatında ilk kez, en bol ahşap minber örneğini Anadolu Selçuklu sanatında buluruz. Minberler, camilerde Cuma günleri hatiplerin hutbe okumak için üzerine çıktıkları merdivenli yüksek kürsüdür. Minber kelimesi, Arapça’da kaldırmak ve yükseltmek anlamına gelen “Nebr” kökünden üretilmiştir. Minberler, kapı gövde (merdiven, kokuluk, yan aynalıklar, süpürgelikler) ve şerefe veya taht (sahanlık, kubbe, külah, âlem) bölümlerinden meydana gelir. Camilerde, kible duvarında, mihrabın sağında yer alır.³⁵⁸

Minberlerin yan ayaklarında (yüzlerinde) ve kapılarda kullanılan “Kündekari” tekniği büyük ustalık gerektirir. İslam sanatında, en erken örneklerini on ikinci yüzyılda Mısır, Halep ve Anadolu’da bulmaktayız. Teknik, bu üç merkezde paralel olarak gelişmiştir. Yapılışına göre hakiki ve taklit kündekari çeşitleri olarak gruplara ayrılabilir. Bir çatma tekniği olan hakiki kündekari sekizgen, baklava ve yıldız biçiminde olan, içi arabesk kabartmalı ahşap parçalarla bunları birbirine bağlayan oluklu ahşap kirişler iç içe geçerek bağlanmıştır. Bu parçaları birbirine tutmak için çivi veya tutkal kullanılmamıştır. Parçalar geçme olduğundan, ahşabın kuruyup ufalması halinde ayrılmalar, yarıklar olamaz. Sağlamlığı sağlamak için geçme künleri satırların altında ahşap bir iskelet bulunur. Çok güç olan kündekari tekniğinde işlenmiş küçük ve detaylı veya daha kaba örneklere rastlanabilir.

“Taklit Kündekariyi” yapılış tekniğine göre, birkaç gruba ayırabiliriz. “Çakma ve Kabartmalı Kündekari” tekniğinde minber yan aynalıkları veya kapı kanatları ayrı ahşap blokların yan yana getirilmesi ile tamamlanır. Bu ahşap bloklarda iç arabesk dekorla süslü sekizgenli, baklava ve yıldız şekilli kısımlar birer kabara gibi kabartma halinde işlenmiştir. Bu

³⁵⁷ Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara, 1988, s.112.

³⁵⁸ Öney, Gönül, age., s.113.

çıkıntılı satırların arasında geometrik kafesi oluşturan kirişler çakılmıştır. Görünüşte hakiki künde-kariden güç ayrılan bu teknikte; sekizgen, yıldız ve baklavalarda (ahşap blokla, yekpare oldukları için) çivi yoktur, aralardaki çitalar çiviyle tutturulmuştur. Ahşap blokları kuruyup küçülmesi halinde panoların arasında boydan boya ayrılıklar görülür. Bu teknik asıl künde-kari tekniğine yaklaşan ve ustalık isteyen güzel bir örnektir. Bu da yine Anadolu'daki birçok cami ile Çorum Ulu Camiinin minberinde görülür.³⁵⁹

Çorum Ulu Cami minberi, 1m. eninde 3.37cm. boyunda 13 basamaktır. Minber, Anadolu'da birçok cami minberinde görüldüğü üzere açık kahverengi metalik boya ile boyanmıştır. Geçme pano, ayna ve oyma şeklinde yapılan minberin sağ ve sol yüzeyindeki desenler süsleme ve teknik açıdan birbirinden farklıdır. Farklılık muhtemelen ustalarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Minber kapısının³⁶⁰ üstündeki rokoko üsluplu taç, köşe topuzlar, tahtını bir dolap halinde getiren perdeler, sütuncukları ve külahı ile muhtemelen yakın zamanda yapılmıştır. Cami mihrabının tarihi özelliği yoktur. Fakat gülkurusu, beyaz ve içerisinde siyah damarlı renkli mermerden yapılmıştır. Sade işçilik vardır. Mihrabın yarı çağı 62 cm'dir. Eni 2.20 boyu 3.50 cm'dir.³⁶¹

Caminin yapımında blok taşlar kullanılmış, bunların arasında üzerinde yazılar bulunan taşlar arasında Roma devrine ait taşlara da rastlanmıştır. İki sütunlu bir girişten sonra beş kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bunun dışında kalan bölümler ahşap çatılıdır. Mihrap mermerden olup barok üsluptadır. Son cemaat yerinin iki tarafında birer şerefeli iki minare bulunmaktadır. Caminin mihrabı, mermer kaplamalıdır. Ahşap minberin üzerindeki kitabeden, 1306 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitabeden de minberi, Ahmet b. Davut isimli bir kişinin yaptırdığı öğrenilmektedir. Ayrıca bu minberin Ankaralı b. Ebubekir ve Davud b. Abdullah isimli, iki ağaç ustasının isimleri yazılıdır. Çatma Künde-kari tekniğinde, geometrik bezemeli bu minber, Selçuklu ağaç işçiliğinin en güzel örnekleri arasındadır.

³⁵⁹ Öney, Gönül, age., s.115-116.

³⁶⁰ Bkz. Resim 11.

³⁶¹ Ilıcalı, Ali, age, s.45-47.

Yıldızlı ve içice geçmiş çokgen geometrik kompozisyonların içleri rumilerle doldurulmuştur³⁶² İçerisinde bulunana tek kubbe 12 sütun üzerine oturtulmuştur. Sütunların ortalama çevresi 1.70 cm. iç mekân, giriş kapısı merkezinden köşelere olan uzunluk sağ yönden 29.30 cm. batı yönden 29.37 cm.dir. Caminin harih kısmında, 7.cm çaplık söz konusudur. Buda bize camiye yeteri kadar özen gösterilmediği izlenimini vermektedir. Kuzey bölümüne yakın yerde saçaklı, sekizgen ve sekiz adet ahşap sütun üzerine bindirilen, içten kubbe dıştan basık bir külahla örtülü şadırvan bulunmaktadır. Bu şadırvan camiye daha sonra eklenmiştir. Günümüzde ayakta kalan ve kullanılan şadırvan Kanuni Sultan Süleyman (1520 –1566) zamanında şehrin doğu tarafından Sıklık Deresi denilen mevkiden borularla su getirilmiştir.³⁶³

1.1.1.2.Muzaffer Paşa (Beyler) Camii

Yıkılmış olan Beyler Camii'nin minberi ve bu minberin bir de kitabesi³⁶⁴ mevcut olup, sonradan Hamit Camiine getirilmiştir. M.1301–1302 yılında, Müzzafferüddin Beyler Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Önemli bezemesi korkuluktur. Şebekeyi andıran kasetler, girift, geometrik desenli olup, çevrelerini dini konulu yazılardan bir friz dolaşır. Minberin diğer kısımları basit geometrik süslemelidir.³⁶⁵

Muzaffer Paşa ve Beyler Çelebi Camii, Çorum'da halk arasında, Tabakhane Camisi ve Muzaffer Paşa Camii (Elvan Çelebi seyahatnamesinde (Bey Camii) diye yazar. H.1050 yılında bu adla anılan caminin, bugünkü adının sonradan verildiği anlaşılıyor. Bugün, etraftaki medreselerin yeri, arsa halindedir. Cami, birkaç defa en son kapısındaki kitabeye

³⁶² Oral, M. Zeki, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minber, Kitabeler ve Tarihçileri”, *Vakıflar Dergisi*, S.5, Ankara, 1962, s.23–60; Demiriz, Yıldız, agm., Ankara, 1977, s.63.

³⁶³ Ilıcalı, Ali, age., s.57.

³⁶⁴ Bkz. Resim 8.

³⁶⁵ Demiriz, Yıldız, agm., s.63.

göre, (H.1258) Hacı Vaiz oğlu Ali tarafından tamir görmüş, eskiliğine işaret edecek birkaç penceresi ile çok kıymetli bir minberinden³⁶⁶ başka bir şey kalmamıştır.

Caminin ilk defa ne zaman yapıldığı hakkında elde ettiğimiz vesikalar arasında, tam bir bütünlük yoktur. Yalnız medresenin yapıldığı tarihi tahmini olarak tayin etmek kabil olabilecektir. Etrafındaki yazı ve süslemeler dikkate alındığında Selçuklu devrine ait olduğu anlaşılmaktadır. Resimlerinde de görüleceği üzere, şekiller, daha evvelden kesilerek hazırlanmış ve üzerine çakılmıştır. Yazılar ise, oymadır. İki yanındaki kapıların üzerinde de yazı varsa da, bunlarla beraber diğer yazılar bir takım dua ve hadislerden ibarettir. Yine minberin, esas kapısı üzerinde güzel bir sülüs ile yazılmış iki yazı vardır ki, bu minberlerin kimin tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Kitabenin ikinci satırında, Muzafferüddin Beyler Çelebi adı yazılıdır. Minberin, bu zat tarafından hayır için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Minberin hangi tarihte yapıldığına dair ise hiçbir bilgi yazılı değildir.³⁶⁷

Çorum'un ilçelerinde, Osmanlı öncesi mimari eserleri, günümüze ulaşmamış, ama varlığı bilinen iki tane camide vardır. Bu camiler, Osmancık ilçesindeki Büyük Cami; Osmancık Emiri Beyler Çelebi, 1213'te yaptırdığı bu cami, Selçuklu mimari üslubunu yansıtan bir eserdir. Kesme taş ve yer yer tuğladan yapılan cami, orijinal görünümünden uzaklaşmıştır. Cami, kareye yakın planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür³⁶⁸.

Diğer bir camimiz Kavşut Camisidir. Çorum'un Sungurlu ilçesinde bulunan Kavşut Camisi, Selçuklu döneminden kalma bir yapıdır. M.1202 yılında yapılan bu cami, dikdörtgen planlı olup, üzeri ahşap direklerin taşıdığı bir çatı ile örtülüdür. Ön kısmına ahşap direklerin desteklediği çatılı son cemaat yeri, eklenmiştir. Son cemaat yeri ile caminin ibadet mekânını aynı ahşap çatı örtmektedir. İbadet mekânı, kenarlardaki birer dikdörtgen pencere ile aydınlatılmıştır. Caminin mihrap ve minberinin mimari yönden bir özelliği bulunmamaktadır. Taş minaresi yakın tarihlerde yapılmış olup, cami ile uyumlu değildir. Caminin Selçuklu

³⁶⁶ Bkz. Resim 10.

³⁶⁷ Köseoğlu, Neşet, agm., *Çorumlu*, 1938, S.75-78, s.75-76.

³⁶⁸ *Çorum il yillığı*, 1973, s.132-133.

dönemine ait Kündekâri tekniği ile yapılmış olan orijinal minberi ve minber kapısı günümüze gelememiştir.³⁶⁹

1.1.1.3. Çorum İç Kale (Alaaddin) Mescidi

İç kalenin kuzeyindeki ana giriş kapısına bitişik olup, kuzey doğu tarafta bulunmaktadır. Mescidin inşaa tarihi ve vakfiyesi yoktur. Yapının diğer bir ismide Alaaddin Mescididir. İsminden de anlaşılacağı üzere, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad tarafından (M.1220–1237) yaptırılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, kale ile beraber İç Mescidi’de tamir ettirmiştir. Günümüzde kitabesi bulunmayan mescidin penceresi üzerindeki tarihe göre, H.1217/M.1802 tarihinde de tekrar tamir edilmiştir. Yapı, tarihi süreç içerisinde en son 1992 yılında restore edilmiş ve bazı eklemeler yapılmıştır.

İç kalenin kapısına bitişik yapılan mescit, 6.60x6.80m. Ölçülerinde ahşap bir yapıdır. Dikdörtgen bir harimi, sonradan eklenen cemaat kısmı, ayrılmış ve giriş, batı tarafından yapılmaktadır. Doğu ve batı tarafların duvarları ahşaptandır ve bu kısımda kapı ve pencereler bulunmaktadır. Son cemaat yerinin üstü, doğudan batıya eğimli dam ile örtülmüştür. Kuzey duvarının üst bölümü, dışa sundurma şeklinde taşındı yapmaktadır. Harime girişi sağlayan genel kapısı, kuzey duvarının ortasında bulunmaktadır. Dikdörtgen görünüşlü, iki kanatlı kapı orijinali yansıtmamaktadır.

Mescidin doğu cephesinde, yerleşik yerleri yani evler tarafında kapatıldığı için bu kısma pencere konulmamıştır. Güney cephesinde altta ve üstte üçer pencere yer almaktadır. Alttaki pencereler, dikdörtgen çeklindedir. Pencerelerin söveleri ahşaptır. Korkulukla ise orijinali yansıdır. Üstte üç pencere açılmış ve bunlar eş kenar dörtgen şeklindedir, süslemeleri alçı kalıplama tekniği ile yapılmıştır. Üstteki pencereler dikdörtgen çerçeve içinde bulunmaktadır. Pencerelerin üst bölümleri ahşap olup kaş kemer şeklinde düzenlenmiştir. Güneydeki pencerede ile ortadaki pencere, alçı kalıplama tekniği ile yapılmışlardır. Mescidin batı

³⁶⁹ *Çorum il yılığı*, 1973, s.132–133.

cephesinin güney tarafında balkon minare bulunmaktadır. Minareye, harimin güneybatı köşesinde, minberin yanından açılan 65 cm.lik bir bölümden çıkılmaktadır. Ahşaptan sade bir kapısı bulunan minare, dikdörtgen gövdelidir. Gövdenin alt kısmı, pahlanarak batı cephesiyle bütünleşmiştir. Gövdede, dikey bölümler bulunmaktadır. Minare, ahşap malzemenle yapılmıştır. Caminin iç kısmı, Harime, kuzeyindeki dikdörtgen kapıdan girilmektedir. Giriş kısmının iki yanında müezzin, mahfili, mihrabı, minberi ve kadınlar mahfili, gibi kısımlara ayrılmıştır. Doğu duvarında üst kat mahfil bölümünün devamı bulunmaktadır. Pahlı şeklinde olan bu bölüm dikdörtgen bölümlere ayrılmıştır. Üst bölümde dört ahşap sütun vardır. Sütunun kaidesi kare, çokgen gövdelik ve sütun başlığı da sade olup arasındaki metalden korkuluklar bulunmaktadır.³⁷⁰

Harimin üstü düz tavanlıdır. Ahşap tavan doğrudan doğruya duvarlara oturmaktadır. Ortada sekizgen şeklindeki göbek yer almaktadır. Göbek dışta düz, ortada dış bükey ve içte düz pervazla şekillenmiştir. Göbekte her hangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Mihrap, Kible duvarını ortasında ve giriş ekseninde yer alır. Alçı kaplıdır. Dikdörtgen görünüşü mihrabı, çerçeve, yarım daire niş, yarım kubbe kavsara ve köşelikler oluşturmaktadır. İki yanda da dış sırasıyla sınırlandırılmıştır. Bordürün üzeri yatay burmalı karelere bölmüş ve içleri çapraz kesişen çizgiler ve aralarında birer yaprakla doldurulmuştur. Yarım daire planlı, köşeliklerin iki yandan zemine kadar inmesiyle oluşturulmuş yan yüzeylerle sınırlandırılmıştır. Üstten yarım kubbeyle sonlanmaktadır. İçerisi ikişer çizgiyle, tepe noktasında bitişen on bir yüzeye bölünmüştür. Kavsara köşelikleri üçgen iki yüzeyden meydana gelmekte ve zemine kadar inmektedir. Köşeliklerin üst kısımlarına karşılıklı birer rozet yerleştirilmiştir. Bunların içleri sekiz kollu geometrik motiflerle doldurulmuştur.

Minber, Yapının güney köşesinde bulunan minber, kapı, kitabelik, aynalık ve korkuluk bölümlerinden oluşmaktadır. Kapı dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemer alınlıdır. Aynalıklar düz yüzeylidir. Korkuluk kafesleme tekniğiyle yapılmış ve üzerinde birbirini takip eden

³⁷⁰ Boran, Ali, age., s.67.

eşkenar dörtgenlerden oluşmaktadır. Kitabelik kısmında besmele bulunmaktadır. Mahfil, Harimin kuzey duvarına bitişik olarak altta müezzin mahfili, üstte ise kadınlar mahfili bulunmaktadır. Alt katta ahşap sütunların alt ve üst kısımları kare, ortası iki yandan bilezikli şekilde silindirlidir. Üst katta mahfil ahşaptan olup dört sütunludur. Sütunların alt kısımları kare, orta kısımları silindirik, sütun başlıkları da dışbükey şeklindedir. Kadınlar mahfilinin tavanı, doğu – batı doğrultusunda atılmış çitalarla bölümlere ayrılmıştır. Korkulukları yine metalden yapılmıştır. Üst kattaki mahfile doğu tarafındaki merdivenden çıkılmaktadır.³⁷¹

İç kale mescit camii enlemesine, üzeri düz tavanlı örtülü olan camiler sınıflamasına girer ki bundan başka aynı tip olanlar Kastamonu İsfendiyar Bey Camii ve Ankara Hacı Musa Camilerini sayabiliriz.³⁷²

Camii mimarisinde birinci derecede önemli olan girişin bulunduğu kuzey cephesidir. Osmanlı öncesi camilerde ve diğer yapılarda anıtsal taç kapı, sade anlayış hâkimdir. Osmanlı devrinde ise bu anlayış anıtsal yapı, sade kapı anlayışına geçilmiştir. Osmanlı öncesi camilerde taç kapının önemine karşılık, diğer cepheler fazla görkemli değildirler. Camilerde, çoğunlukla son cemaat yerinin eklendiği kuzey duvarları, aynı zamanda ikinci bir kible duvarı konumundadır. Bu nedenle kapı ve pencere gibi öğelerin yanı sıra sonradan oluşacak cemaat için açılan mihrap nişi ve nişleri, kuzey cephe düzenlemesi içinde yer almaktadır.³⁷³

Kesme taş ile yapılan mihraplara Erzurum, Diyarbakır, Ahlât, Hasankeyf, Divriği İç Kale mescitlerini yanı sıra, Çorum İç Kale (Alaaddin) Mescidini, örnek verebiliriz.³⁷⁴ Erken tarihten itibaren dikdörtgen çerçeveli mihraplar, İslam mimarisinde görülmektedir. Bunlar arasında, Çorum Alaaddin Camii mihrabı da vardır.³⁷⁵

³⁷¹ Boran, Ali, age., s.66-68.

³⁷² Boran, Ali, age.,s.224.

³⁷³ Boran, Ali, age., s.234.

³⁷⁴ Boran, Ali, age., s.235.

³⁷⁵ Boran, Ali, age., s.236.

Camide, üzerinde hutbe okunan ve merdivenli yüksek kürsüye minber denmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde minberler daha çok ahşaptır. Cuma namazının kılındığı camilerde minberler mihrabın sağında yer almaktadır. Daha çok ahşap, taş, tuğla, mermer gibi malzemelerden yapılırlar. Minberler, kapı, merdiven, aynalık, taç, korkuluk, yan aynalık, papuç, geçit, şerefe, külah ve âlemden meydana gelmektedir. Çorum Ulu Camii ve Alaaddin Camilerinin minberi ahşaptır. Fakat Alaaddin Camii minberi, Yeşildere, Trabzon, İzmit, Alanya ve Kayseri İç Kale minberleri gibi, sadedir bu da dönemin genel özelliklerini yansıtır.³⁷⁶

Anadolu'da fazla görülmeyen balkon minareler, küçük cami ve mescitlerde yer almaktadır. Yapılarının konumlarına göre farklı yerlerde olabilen bu minareler, ahşap, taş, tuğla malzemesinden inşa edilmişlerdir. Çorum İç Kale Mescidi'nin minaresi, ahşaptan oluşmaktadır. Mescit hariminin, güneybatı duvarından açılan merdivenle çıkılmakta olup, batı cephesinin, güney köşesindedir. Ahşap kısmı restore edilse de, içeriden açılması itibariyle hala orijinal sayılabilir. Musul bölgesinde görülen bu minareye, Mısır Abdurrahman Kedhuda Zaviyesinde, (M.1754) kesme taş malzeme ve mukarnas süslemeli yapı örnek gösterilebilir.³⁷⁷

1.1.2. Türbe ve Zaviyeler

Anadolu'daki Selçuklu Türbeleri, esas itibariyle İran'daki Selçuklu türbelerini devam ettirirler. Ana bünyede ve programda büyük bir değişiklik göstermemekle beraber, nispet, form, malzeme, süslemelerdeki yenilikler, değişiklikler görülür. Anadolu'daki türbelerin çoğunluğu taştandır ve çokgen planlıdır. Ayrıca, silindirik gövdeli olanlar da vardır. XII. ve XIII. yüzyıllarda kare gövdeli türbelere pek rastlanmaz.³⁷⁸

³⁷⁶ Boran, Ali, age., s.239.

³⁷⁷ Boran, Ali, age., s.243.

³⁷⁸ Yetkin, S. Kemal, age., s.63.

Anadolu'daki Selçuklu türbeleri de, İran'daki Selçuklu örnekleri gibi, içten kubbe ile planlarına göre dıştan konik ya da piramidal vb. külahlarla örtülür. Yapı esas olarak, iki kattan meydana gelir. Yer seviyesindeki küçük bir kapıdan merdivenle inilen bodrum, mezar hücrelidir. Çoğu zaman iki taraflı merdivenle çıkılan ve esas gövdenin içinde kalan üst kısım mescittir. Bu tip türbelere "Kümbet" adı verilir ve Anadolu türbe mimarisinde çok yerde rastlanır. Çoğu taş kaplamadır. Tuğla veya taş – tuğla karışık olanları da görülür. Anadolu'da rastlanan diğer türbe şekilleri ise; çok kenarlı, yuvarlak gövdeli (Anadolu'da Moğolların istilasından önce görülmez) türbe şekilleridir.³⁷⁹

Mezar anıtlarının gelişmesi bakımından Anadolu, zengin bir çeşitlenme gösterir. Çoğunluğu kümbet biçiminde olan yapılardan başka, özellikle medreselere bağlı çok sayıda türbe vardır. Bugüne kadar Anadolu'da, binden fazla bilinen örnek tespit edilmiştir. Danışmentliler'de ve diğer erken dönem Anadolu Türk devletlerinde daha çok, mezar anıtı ile karşılaşılır. Tabii, Anadolu'da kümbetlerde yapı malzemesi genellikle taştır³⁸⁰.

Tekke mimarisi üzerine bugüne kadar bazı çalışmalar yapılmış, bunların biçimleri üzerinde fikirler yürütülmüştür. Eserlerin tarikatlarla alakası üzerinde durulmamış, eserler başka açılardan ele alınarak değerlendirilmemiştir. Bu tarikatlarda yetişen sanatkârlar tarikatlarının inanç ve abidelerini yaptıkları eserlerinde yansıtmışlardır. Fakat isimlerini eserlerine kaydetmedikleri için hangi sanatkârın neyi yaptığını tespit etmek son derece güç olmaktadır.

1.1.2.1.Elvan Çelebi Zaviyesi ve Türbesi

³⁷⁹ Yetkin, S. Kemal, age., s.64.

³⁸⁰ Altun, Ara, agm., s.40.

Çorum'un, Mecitözü kasabanın doğusuna düşen bu köy, tarihi bakımdan önemli mimari eserleri olan ve Selçuklu ile Beylikler devri Çorum kırsal mimarisini, yansıtması bakımından da ayrıca önemlidir. Köyde tarihi kıyameti olan cami, türbe, medrese ve aşhane mevcuttur. Caminin yıkılıp tekrar yapıldığı anlaşılmaktadır. Türbede, cami gibi yıkılıp tekrar yapılmışlardır. Fakat kitabeleri mufaza edilmiştir. Cami ile dış kapı arasında üstü kapalı bir şadırvan, iki de kubbe vardır. Şadırvanın iki tarafında ayrıca iki kubbe olup, sağ taraftaki şadırvanın önünde yine kubbeli türbe mevcuttur. Bu kubbe buraya bitişiktir. Aşhane ise artık köyde yoktur.³⁸¹

Tekke, binaya bitişik olup yıkık durumdadır. Medrese yıkılmış ve yerine mektep yapılmıştır. Hamam ise biraz uzak olup üç kubbelidir. Ayrıca bu eserlerin tarihleri hakkında her hangi bir kitabe rastlanılmamıştır. Caminin iç içe üç kapısı vardır. Birincisinin şekli basit ve sadedir. İkincisi üzerinde oyma bir hadis olup, tarihi bakımdan kıymetlidir. Bu kapı iki kanatlı olup Çorum müzesine getirilmiştir. Şadırvandan sonraki kapı daha da basit olup tarihi kıymeti bulunmamaktadır. Cami kitabesi, H.681–M.1282 tarihlidir. Fakat kimin tarafından yapıldığı belirtilmemiştir.

Caminin taş özellikleri, Roma ve Bizans devri mimarisini anımsatmaktadır. Türbedeki, yeşil direk,³⁸² Aşıkpaşa, Kırşehir'de iken, oğlunun türbeye ve camiye konulması için hediye olarak gönderildiği halk tarafından kabul görmektedir. Türbe kitabesi tarihi, H.707–M.1307'dir. Bu bilgi bize bu bölgenin Osmanlı egemenliğine geçmediğini göstermektedir. Kitabeye göre türbe, Evlan Çelebi tarafından yaptırıldığı ve imar edildiği anlaşılmaktadır.

1.1.2.2.Ergülü Baba Türbesi

³⁸¹ Köseoğlu, Neşet, "Elvan Çelebi", *Çorumlu*, 1944, S.46, s.1373.

³⁸² Bknz, Resim 1.

Çorum Sungurlu ilçesinin batısında, Yörüklü Köyü'nde bulunan türbe Ergülü Baba'ya ait olup, mimari yönden bir özelliği bulunmamaktadır. Halk arasındaki yaygın bir inanca göre, çocuğu olmayanlar bu türbeyi ziyaret eder, ziyaretten sonra çocukları olursa ismini Ergülü koyarlar³⁸³.

1.1.2.3.DemirşeyhTürbesi

Çorum Sungurlu ilçesinde geniş bir alanda yapılmış olan bu türbenin kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Bu bakımdan ne zaman yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halk arasında yaygın bir inanışa göre bu türbe Malazgirt Savaşı'ndan sonra yapılmıştır. Ancak bu yapının günümüze gelebilen mimarisi Selçuklu yapısından çok, Osmanlı türbe mimarisine benzemektedir.

Türbe moloz taştan örülmüş, kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbe kare gövdeden trompların yardımı ile duvarlar üzerine oturtulmuştur. Kubbe ve kemer örgülerinde tuğlalar kullanılmıştır. Değişik zamanlarda yapılan onarımlarla türbe orijinalliginden uzaklaşmıştır. Türbe içerisinde sade bir mezar bulunmaktadır. Türbenin üzerinde bir göktaş vardır. Demirşeyh isminin de bu taştan geldiği sanılmaktadır. Demirşeyh Türbesi 1977 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır.³⁸⁴

³⁸³ Çorum il yillığı, 1973, s.133.

³⁸⁴ Çorum il yillığı, 1973, s.132.

1.1.2.4. Hüseyin Gazi Türbesi

Alaca'nın güneyinde, Mahmudiye Köyünün yakınında yer alan karmaşık yapı, XIII. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir. Hüseyin Gazi Külliyesi; medrese, medresenin girişindeki aşevi, doğusunda türbe, kuzeyinde havuz, avlunun kuzeyinde çeşme ve karmaşık kuzey doğusunda bugün bugün depo olarak kullanılan misafirhane yapısından oluşmaktadır.³⁸⁵

1.2.Sosyal Yapılar

1.2.1.Çorum Medreseleri

Türklerin Anadolu coğrafyasına, Anadolu kültürüne, Anadolu medeniyetine armağan ettikleri önemli yapılar içinde hiç kuşkusuz medreselerde vardır. Danişmentli Beyliğinin kurulmuş olduğu bölgeye vermiş olduğu önem, bu Türkmen devletini yönetenlerin bu coğrafyalara kurmuş oldukları medreseler ile ölçülebilir.

Anadolu'da tarihi bilinen en eski medrese, Danişmentlilerin Tokat'ın, Niksar ilçesinde kurmuş oldukları ve günümüzde, harap durumda bulunan Nizameddin Yağıbasan Medresesi'dir. Yağıbasan Medresesi; merkezi kubbeli tipte olup, muhtemelen H.552–M.1157 yılında yapıldığı kabul edilir. Yine Tokat'taki, Çukur Medrese denilen ve Yağıbasan tarafından yaptırıldığı kitabesinden anlaşılan medrese de merkezi kubbelidir ve yapı, plan olarak Niksar'daki medrese ile aynıdır. Bu iki medrese, sonraki medreselerin plan tiplerini, yapı tarzlarını adeta belirlemiştir. Kubbeli tipi medreseler yanında avlulu medrese şekilleri de Anadolu'da görülür.³⁸⁶

³⁸⁵ *Çorum il yillığı*, 1973, s.133.

³⁸⁶ Yetkin, S. Kemal, age., s.47.

Her iki medrese tipinin mimari programına egemen olan mantık aynıdır. Giriş tarafından, yapıya fizyonomisini veren büyük bir taç kapı, açık medreselerde avluya götüren tonozlu giriş tehlizine açılır. Ortadaki avlunun bu giriş dehlizinin karşısına gelen çephesinde, büyük bir eyvan bulunur. Bu eyvanın iki yanında çoğu zaman birer büyücek oda vardır. Bunlar ya kışlık dersane, ya müderris odası veya türbe vb. hizmetler için kullanılmışlardır. Avlunun giriş dehlizine göre sağ ve solunda küçük odalar, hücreler yer alır. Hücreler, medrese persoleninin, öğrencilerin çalışma, barınma, dinlenme yerleridir. Merkezi kubbeli medreseler de, hemen aynı programa göre yapılmışlardır. Ortadaki açık avlu, bunlarda kareye dönüşmüş ve üstü kubbeyle kapatılmıştır. Genellikle yan eyvanlara da yer verilmemiştir.³⁸⁷

Çorum tarihinde, önemli yere sahip olan Danışmendli Devleti devrinde, Çorum merkezde on tane medrese kurdukları Sayın Tayyar Anakök³⁸⁸ tarafından belirtilmektedir. Fakat bu medreselerin büyüklükleri ve eğitim kaliteleri hakkında bilgi verilmese de biz şunu söyleyebiliriz ki, Tokat, Amasya, Niksar'daki gibi bir medresenin varlığı kabul edilemez. Çünkü gerek bu yerlerin devletlerin iktisadi olarak gelişmiş yerler olması bir de Tokat ve Niksar'ın devletin merkezi durumunda bulunması, Çorum'un eğitim alanında da yarışamayacağı gerçeğini doğurmaktadır.

Anadolu'daki medreselerin sağlamlıkları, desenleri, süsleri ile hayranlık uyandıran bu medreseler, o devirde yalnız sanat zevkinin varlığını değil, ilme verilen önemin de büyüklüğünü göstermektedir. Anadolu'daki Selçuklu medreseleri avlulu ve kümbetli olmak üzere iki tip üzerinden örnekler vermiştir.

Anadolu Selçuklularının, bütün İslam dünyasında medrese mimarisinde en önem veren uygarlık ve Anadolu metrelerinin de, başlı başına bir mimari tarzı oluşturduğunu; bu medreselerle, adeta Anadolu'ya özgü bir yapı yaratıldığını söyleyebiliriz. Anadolu'daki bu

³⁸⁷ Yetkin, S. Kemal, age., s.47.

³⁸⁸ Anakök, Tayyar, age., s.43.

medreseler kapılarının zarıflığı, taş işçiliğı, ustalığı ve titizliğı, içerisindeki çini, alçı ve taş işlemleri ile o devrin mimarisinin en güzel örnekleridir.³⁸⁹

Selçuklu devrinde, Ulu Caminin yanında, medresenin var olduğı ve çeşitli sebeplerle defalarca yıkılıp tekrara inşa edildiğı bilinmektedir. Çorum'un çevresindeki kazalar da devre ait medreseler mevcuttur. 665/1266 tarihinde Karahisar kasabasında hüküm süren Hüsameddin Timurtaş, aynı tarihli vakfiyesinde medreseye³⁹⁰ arazi vakfetmiştir. Bu sebeple de medresenin adı bu kişinin adı le anıla gelmiştir. Açık medrese planı gösteren ve moloz taştan inşa edilmiş olan medrese, mimari yapısı açısından XII. yüzyıl sonu ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine, kazılar sırasında bulunan seramik parçaları da XIII. veya XIV. yüzyıl olarak tarihlenmektedir. Kuzey-Güney doğrultusunda, kareye yakın, dikdörtgen planlı olan medresenin uzun giriş eyvanından sonra, üstü açık bir avluya geçilmektedir. Bu giriş eyvanının her iki yanında birer dersane odası, giriş ekseninde ise medresenin ana eyvanı, onun yanında da birer odası yer almaktadır. Ayrıca avlunun iki tarafında üçer odalı medrese hücreleri bulunmaktadır. Bu hücrelerin önündeki revaklara ait kalıntılar, görülmektedir. Günümüze harap bir durumda gelebilen medresenin porteline ait herhangi bir iz bulunmamaktadır Karahisar kadısına H.993/M.1585 gönderilen bir hükümde, kadının, medresede değil, handa oturması gerektiğı yazılmıştır ki, buda, medresenin hala bu yıllarda faaliyette olduğunu gösterir. Ancak 150 yıl sonra H.1026/M.1617 tarihli başka bir hükümde de bu medresenin, 150 yıldan beri harap olduğı ve yeni bir medresenin H.1031/M.1621 tarihine kadar yapılması gerekliliğini bildirmektedir. Fakat bu ikinci hüküm birincisi ile çelişkilidir.³⁹¹

³⁸⁹ Yetkin, S. Kemal, age., s.48.

³⁹⁰ Bkz. Resim 3–5–7. Yapılan kazılar neticesinde Hüsamiye Medresesi'ne ait olduğı tahmin edilen birkaç taş malzeme ele geçirilmiştir.

³⁹¹ Bakırer, Ömür, agm., s.65.

1.2.1.1.Kalehisar Medresesi (Behramşah)

Çorum Alaca ilçesi, Mahmudiye Köyü'nün 2–3 km. güneyinde Kaletepe Mevkiinde bulunan bu medresenin bir külliyeyle ait bölümlerden olduğu sanılmaktadır. Yapım tarihi belli olmamakla beraber, mimari üslubundan XIII. yüzyıl Selçuklu yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey-güney Doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı olan medresenin uzun giriş eyvanından sonra üstü açık bir avluya geçilmektedir. Bu giriş eyvanının her iki yanında birer dersane odası, giriş ekseninde ise medresenin ana eyvanı, onun yanında da birer odası yer almaktadır. Ayrıca avlunun iki tarafında üçer odalı medrese hücreleri bulunmaktadır. Bu hücrelerin önündeki revaklara ait kalıntılar görülmektedir. Günümüze harap bir durumda gelebilen medresenin porteline ait herhangi bir iz bulunmamaktadır³⁹²

1.2.1.2.Hüseyin Gazi Medresesi

Çorum, Alaca ilçesinin 3 km. güneyinde bulunan Alaca Hüseyin Gazi Medresesi'ni, XIII. Yüzyılda, Selçuklular zamanında, Hüseyin Paşa yaptırmıştır. Medresenin diğer medreselerden farklı orijinal bir plan düzenlemesi vardır. Birbirine geçme iki bölüm halinde düzenlenmiş olan yapının doğusunda beyaz ve siyah mermerden 4.80 m. yüksekliğinde görkemli bir kapısı bulunmaktadır. Basit bir bordürün çerçevelediği portal nişi derin, altı sıra stalâkit bezelidir.

XIII. yüzyıl Selçuklu portalinden giriş holüne geçilmektedir. Dikdörtgen planlı bu holün kuzeyinde, iki kademeli olarak dışarıya çıkıntı yapan bir yan bölüm görülmektedir. Kuzey duvarında bulunan ocak, bu yerin aşevi olduğuna işaret etmektedir. Buradan geçilen medrese avlusu, 3.30 x 4.35m. Ölçüsünde olup çevresine tonozlu odalar sıralanmıştır. Avlu çevresindeki izlerden medrese odalarını önünde bir revak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca

³⁹² Çorum il yillığı, 1973, s.132.

avlunun bir kenarında Alaca Hüseyin Paşa'nın türbesi bulunmaktadır. Medrese günümüzde harap durumdadır.³⁹³

1.2.2.Kervansaray ve Köprü

Kervansaraylar, Türk mimarisinin erken döneminde, kervan yolları üzerinde ticari amaçlı yapılar olarak değerlendirilmekle birlikte, çıkış noktaları “ribat”a dayanır. XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu kervansaraylarının çoğunun kitabelerinde bile bu terim yaşamaktadır. Anadolu Selçuklu dışında kervansaraylar hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Fakat Anadolu Selçuklu kervansarayları on üçüncü yüzyılda, Anadolu Türk birliğini sağlamış olan Selçuklu devletinin yol şebekesine ve ticarete verdiği önemi vurgulayan önemli anıtlar olarak günümüze ulaşmıştır. Her türlü yol bakım ve hizmetlerinin vakıf olarak karşılandığı bu yapılar ortaçağ Türk uygarlığının en önemli yapılarıdır. Mekân düzenlemeleri ve tasarımları yanında taş süslemelerindeki çeşitlilik önemlerini bir kat daha artırır. Han, klasik şemayı en iyi biçimde gösterir. Tek girişten ulaşılan hanlar, iki bölümdür. İlki açık avlu, ikincisi kapalı hol bölümü her iki bölümün portelerinde yoğunlaşan taş işçiliği, kapalı hol bölümünün neflere ayrılmış iç mekânında, kuvvetli bir mekân etkisine dönüşür. Genellikle merkezde bulunan aydınlık kubbesinden süzülen dolaylı ışık, bu etkiyi daha da artırır³⁹⁴

Köprüler, kervansarayların güvenilir konaklar olduğu yol şebekesini tamamlayan yapılarıdır. Anadolu'daki örneklerine bakıldığında genellikle çok ayaklı ve çok gözlü köprüler dikkati çekmektedir. Orta gözün geniş tutulduğu köprülerin, Anadolu Türk Beylikleri ve Selçuklu devrinden sonra özellikle Osmanlı devrinde, hızlı bir gelişme ve yaygınlaşma görülmektedir.³⁹⁵

³⁹³ *Çorum il yillığı*, 1973, s.132.

³⁹⁴ Altun, Ara, agm., s.42.

³⁹⁵ Altun, Ara, agm., s.43.

Çorum merkezde mimari kalıntılar olmamasına karşın, Alaca ilçesinde yaklaşık 5 km. kuzey doğusundaki Mahmudiye Köyü yakınlarında, mimari kalıntılar bulunmuştur. XIII. ya da XIV. yüzyıla ait olabileceği var sayılan tek kervansaray H.665/M.1266 tarihinde Karahisar olarak kabul edilen bu yerleşim yerinde medrese ile beraber kervansaray kalıntıları da mevcuttur. Mimari kuruluş açısından XIV. yüzyıla tarihlenen yapılardan kervansaray tipik bir örnek olmamakla birlikte eski Çorum – Yozgat yolunun tam ortasında konakla yeri olarak inşa edilmiş olması muhtemeldir. Selçuklular döneminin kervansaray dağılımına dayanarak, yol güzergâhında böyle bir yol görülmemektedir.³⁹⁶ Anadolu'dan Karadeniz sahiline Sinop ve Samsun limanlarına ulaşan iki kervan yolunun biri Çorum'un batısından diğeri ise doğusundan geçmektedir. Batıdan geçen yol Ankara–Çankırı–Kastamonu–Taşköprü üzerinden Sinop'a ulaşmakta doğudan giden yol ise Kırşehir–Yozgat–Turhal–Amasya–Ladik üzerinden Samsun'a ulaşmaktadır. Ayrıca Ankara–Çankırı–Kastamonu yolu, Kayı-Osmancık–Gümüşhacıköy–Merzifon üzerinden Amasya'ya bağlanmaktadır.³⁹⁷ Eğer bu yapın kervansaray olduğu ısrarla kabul edilirse o zamanda Çorum'un batısından geçen ticaret yolu ile Çorum'un doğusundan geçen ticaret yolunun bir ara yol ile bağlandığı kabul edilebilir. Osmanlı Devletinin doğu ile kurmuş olduğu ticaret yollarından biri olan Tebriz–Bursa ticaret yolunun bölgeye canlılık getirdiği bir gerçektir.

Köprü yapımında Çorum, Selçuklu ve Beylikler devrinde oldukça fakirdir. Çorum'un XIV. Yüzyılda yapıldığı tahmin edilen tek köprüsü Alaca ilçesindeki köprüdür. Bu köprü devrin tipik yapısı olarak çok gözlüdür. Mimari özellikleri de Karaman'daki köprülerle paralellik arz eder.³⁹⁸

³⁹⁶ Bakırer, Ömür, agm., s.65.

³⁹⁷ Bakırer, Ömür, agm., s.61.

³⁹⁸ İtler, Fügen, *Osmanlıya Kadar Türk Köprüleri*, Ankara, 1978, s.227.

1.3. İDARİ YAPILAR

1.3.1. KALELER

1.3.1.1.Çorum Kalesi

Çorum Kalesi, Çorum şehrinin içindeki doğal tepenin üzerinde yer almaktadır. Çorum İç Kalesinin inşa kitabesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. İç Kale'nin, Danişmentliler (M.1095 – 1175) zamanında ya da Anadolu Selçukluları döneminde yapılmış olduğu sanılmaktadır. Evliya Çelebi, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan Şah'ın yaptırdığını belirtmektedir. İç Kalenin Bizans devrinden kalma bir kalenin olduğu, fakat bunun XI. yüzyıl ortalarındaki selle birlikte yıkıldığı, yerine Türk devrinde yeniden inşa edildiği bilinmektedir.

Anadolu Selçuklu hâkimiyetinden sonra, İlhanlılar ve Eratna Beyliğinin toprağı olan Çorum, Çelebi Mehmet devrinde, Osmanlı hâkimiyetine katılmış, bundan sonrada Osmanlı egemenliğinde çıkmamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, M.1571 tarihli bir belgeye göre, Çorum kalesinin sağlam ve işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. M.1577 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman, kale de bazı tadilatlar yaptığı, bu tarihten sonra “Kanuni Sultan Süleyman Hayratı” olarak söz edildiği anlaşılmaktadır. M.1609 yılında Çorum İç Kalesine, bir varoş eklendiği, bu tarihte varoşun etrafında sur çekildiği sanılmaktadır. Dış surlar günümüzde mevcut değildir. Ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. İç kale günümüze ulaşan sağlam kalmış Türk kalelerinden biridir.

Çorum'un güney doğusundaki doğal tepe üzerinde bulunan kale, kare planlıdır. Fazla yüksekliği olmayan tepe günümüzde şehir içinde olduğu için yüksekliği fazla belli değildir. Kare planlı İç Kale'de, bir mescit ve çok sayıda ev bulunmamaktadır. İç Kaleye, kuzeydeki kapıdan girilmektedir. Güney tarafta bir giriş kapısı bulunmaktadır. Kalenin yapımında devşirme malzemelerden yararlanılmıştır. Çorum Kalesi, XVII. yüzyıla kadar açık kent

modeline göre iken, bu tarihten sonra kapalı kent modeline dönüşmüştür. Günümüzde bu özelliğini yitirmiştir.³⁹⁹

1.3.1.2.Osmancık Kalesi (Kandiber)

Çorum'un, Osmancık ilçesinde, Kızılırmak'ın kuzeyinde Doğu-Batı yönünde bulunan kale, 275 m. Yüksekliğinde, doğal bir kayanın üzerinde yapılmıştır. Kandiber Kalesi ismi ile de tanınan kalenin, ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olmamakla beraber, Selçuklular zamanına ait olduğu sanılmaktadır. Bununla beraber kale, değişik dönemlerde birkaç kez onarılmış, özelliğini yitirmiştir. Bu kale aynı zamanda İstanbul'dan, Amasya'ya kadar uzanan ticaret yolu üzerinde olup, karakol kalesi niteliğindedir. Kalenin güneyindeki Roma dönemi kaya mezarları, Romalıların, burada yaşadığına işaret etmektedir. Kare planlı kalenin yapımında Horasan harçlı moloz taş, kullanılmıştır. Ayrıca içerisinde kayalara oyularak yapılmış hamama ait kalıntılarla da karşılaşmıştır. Günümüze oldukça harap durumdadır.⁴⁰⁰

---

³⁹⁹ Boran, Ali, age., s. 65-66.

⁴⁰⁰ *Çorum il yılığı*, 1973.s.133.

SONUÇ

Dünya medeniyet ve kültürel yapı taşlarından biri olan Çorum şehri ve çevresi, tarih boyunca birçok olayla karşılaşmış, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Sınırları içerisinde devletler yıkılıp devletler kurulmuştur. Orta Anadolu coğrafyasında yer alan bu şehrimizi Anadolu kültür tarihinin her safhasında görmemiz mümkündür. Geç neolitik dönem ile başlayan bu tarihi süreç Hattılar, Hititler, Gaşkalar, İskender, Roma, Bizans, Araplar ve en sonunda da Türklere ev sahipliği yapmıştır. Bu devletler ve milletler hiç şüphesiz bu şehrimizi ve çevresini devrin şartlarına göre şekillendirmişlerdir.

Bir şehrin gelişmesinde, siyasi gücün yanında kuşkusuz iktisadi ve kültürel yapılarda etkilidir. Çorum Selçuklu Devleti ile Anadolu Türk Beylikleri dönemlerinde, devrin kendi sosyal ve kültürel yapısına göre gelişmiş ve kendini bu devrin şartlarına göre şekillendirmiş, kendini bölgesindeki şehirlerin, içinde yaşayan insanların yapısına ve coğrafi şartlara göre uydurmuştur.

XII–XIV yüzyıl Anadolu coğrafyasındaki fikir ve inanç yapısının bölgeye yansımından etkilenen, Çorum bir Türkmen şehri olması sebebiyle, Türklerin kurmuş oldukları her beylik ve devlet yapısına kendini uydurmasını ve o devletin çatısı altında yaşamasını bilmiştir. Zaman zaman beyliklerin iktidar mücadelesinden de olumsuz etkilenen Çorum ili bu mücadeleler karşısında kendi toprak bütünlüğünü kaybetmiş ve şehrin günümüzdeki sınırlarının oluşması geçikmiştir. Bu ortamından en çok zararı gören Çorum

sınırları içinde yaşayan halk olmuştur. Eşkıya hareketleri, bazı konargöçer aşiretlerin yerleşik halka saldırımları gibi diğer birçok olumsuz sonucu doğurmuştur.

Doğu Anadolu ve Batı Anadolu arasında köprü noktasında olan Orta Anadolu bölge şehirleri, tarihin her döneminde arada kalmıştır. Gerek Hitit–Gaşka mücadelesinde, Arap–Bizans mücadelesinde olduğu gibi sınır bölgesinde yer alan Çorum bu bölge şehirlerinin kaderleri ile Anadolu tarihinde bütün bu mücadelelerde bir sonuç çıkmamış kısa süreli el değiştirmeler görülmüştür, ta ki 1071’de Malazgirt savaşına kadar. Bu devirden sonra Malazgirt savaşının cihan tarihinde büyük bir önemi vardır. Zira bu sefer Anadolu’nun kapılarını ardına kadar Türklere açmış ve zamanla Türklükte eriyen bu yarım ada Türkiye olmuştur. İşte bu oluş, Anadolu’nun, bugüne kadar devam eden durumunu ve bugünden sonraki geleceğini ta o zamandan çizmiştir. Selçuklular ile başlayan Türk egemenliği fazla uzun sürmemiş ve Türk beyleri kendilerine yurtluk olarak verilen arazilerde devletlerini kurmuşlar ve bölgelerini en iyi şekilde imar ve iskân etmeye gayret etmişlerdir. 1075’ten sonra başlayan Tokat, Amasya Kastamonu ve Çorum’daki Türk egemenliği kesintisiz bir şekilde devam edecektir.

Selçuklular, Anadolu’yu fetih ettikleri devirde bu ülkede yaşayan yerli halkın orta Asya’nın içinden göç eden Türkler olduğu kesindir. Burada unutulmaması gereken Anadolu’nun uzun süre Türkleşme politikasına şahit olmasıdır fakat bu politika hiçbir zaman zorla olmamıştır. Türkmenlerin hızlı iskân edilmesi ve nüfuzunun ağır basması ile zaten boşalmış olan bölge Hıristiyan halkın batıya çekilmesi Türkleşmeyi daha da kolaylaştıracaktır. . Zaten bugün de Anadolu’daki Türkmen nüfuzunun en büyük parçasını Orta Karadeniz ve iç Anadolu oluşturmaktadır.

Bugün Danişmentli ve Selçuklu, Beylikler döneminden kalma birçok sosyo – kültürel yapı, devrimize kadar ayakta kalamamıştır. Bunun da sebepleri; siyasi ve doğal afetlerle açıklanabilir. Siyasi yönü; Çorum şehrinin, Osmanlı öncesinde bütünlüğünü sağlayamaması ve bu devirde, Beylikler arasındaki siyasi egemenlik kavgasından etkilenmesi, ayrıca bu devir

Anadolusunda Çorum'a yeteri kadar önemin verilmemesi gösterilebilir. Siyasi bir merkez olamayan Çorum, ticari merkez de olmaması ve ticaret yollarının dışında kalması, kervansaray ve köprü gibi birçok tarihi yapıdan da mahrum kalmasına sebep olmuştur. Deprem ve sellerle her devirde mücadele eden Çorum, daha ilk devir Türkleşme safhasında, Danişmendliler devrindeki ve sonraki birçok büyük, küçük depremle mücadele etmiş ve tarihi eserlerinin birçoğunu bu depremlerde kaybetmiştir.

Çorum şehrinin, daha doğrusu Anadolu'daki birçok şehrimizin kültürel gelişmelerini ve bu değişimler arasındaki kültürel basamakları tespit ettiğimiz söylenemez. Bizans dünyasından Türk dünyasına, Hıristiyan dünyasından, Müslüman dünyasına geçen Çorum ve çevresindeki iri ufaklı birçok yerleşim yerinin, değişimi ortaya konmamış ve araştırılmamıştır. Bu geçiş ve değişimin sonuçları ve bölgeye yansımaları olumlu olmuş olumsuzmu olmuştur, bölge için ne değişmiştir, bölgeye ne getirmiştir bu bile Anadolu Türkmen şehirlerinin yapısını araştırmak için yeterli olacaktır. Dini ve sosyal olayların sonuçları bunların günümüze kadar yansımaları halkın yapısındaki farklılıklar bu farklılıklar dini olabilir kültürel olabilir bunlar dahi tam olarak aydınlatılmış değildir. Belli bir tarihi süreç odaklanılan araştırmalar ki bu tarihi sürecin araştırılması, belgeelrinin ortaya konması daha kolaydır, sınırlı kalmış bir Çorum ile birlikte anadoludaki birçok şehrimizin büyük bir tarihi karanlıklar içinde kalmasına yetmiştir.

Türklerin yapmış oldukları bu akınlar ve savaşlar ne ifade etmektedir. Eger Malazgirt savaşı kazanılmamış olsaydı bunun sonuçları ve anadoluya yansımaları ne olurdu. Bu bile çoğu araştırmacı tarafınan üzerinden geçilen bir ayrıntıdır. Çorum ve diğer bölge şehirlerimizin tarihi sürecini aksatmadan araştırmamış bizim ve gelecek nesiller için daha hayırlı olacaktır. Anadolu türk şehirlerinin tarihini yazmak Anadolu coğrafi ve tarihi ve sosyolojik birçok tartışmalarada son noktayı verecektik. Türklerin yerleşme safhası, Türkleşmenin sosyolojik, kültürel, ekonomik sonuçları, bölgede yaşayan insanlara yansımaları bütün bu sorulara cevap verecek kadar önemlidir.

Anadolu'ya gelen Türkmenlerin yerleşme sahalarından olan Çorum ili, hızlı bir Türkleşme geçirmiştir. Buraya gelen Türkmenlerin çoğunlu yerleşik hayata geçmiş, çok azı göçer durumda yaşıyordu. İktisadi olarak tarım ve hayvancık enbelirgin geçim kaynağıdır. Çorum ilinin ticaret yollarının üzerinde bulunmaması, şehre çok olumsuz etkileri olmuştur. Gerek ekonomik gerekse mimari olarak birçok eserin şehre kazandırılmamış olduğunu görürüz. Geçimi hayvancılık ile tarım olan bu insanlar için otla ve sulu alan çok değerlidir. Yeni aşiretlerin bölgeye gelmeleri ve nüfuzun artması ile aşiretler arasında mücadeleye sebep olmuş buda bölgede yaşayan halka zarar vermiştir.

KAYNAKLAR

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/ 5 sıra: 23 Eski Şahsiyet Kaydı: Sivas. Salis. Mah. 672.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas. 3/1 sıra: 2044 Eski Şahsiyet Kaydı: Siv. Evv. Ask.1104.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 1235 Eski Şahsiyet Kaydı. Siv. rabi.1011.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 1445 Eski Şahsiyet Kaydı: siv. San. muh.371.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/6 sıra: 39.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2 sıra: 2751 Vakfiye tarihi: 822 no: 590 sayfa: 85.

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/ 2 sıra: 678 Vakıf tarihi: 822 defter no: 590 sayfa 85

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı: esas: 2/1 sıra: 3295 Tarih. 881 no: 604 sayfa: 227 / 322

V.G.M. A. Yeni Şahsiyet Kaydı. 2 sıra 1868, Eski Şahsiyet Kaydı: siv. evv. Ask. 916

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484 numaralı defterin 137. sayfa, 2. sırasında; tercümesi 1989 numaralı defterin 494 sayfa, 89 sırasında; II. vakfiyesi 1989 numaralı defterin 495 sayfa 90. sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 numaralı defterin 292 sayfa, 323 sırasında; tercümesi 2132 numaralı defterin 344 sayfa 69 sırasında kayıtlıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581 numaralı defterin 491 sayfasında kayıtlıdır

AKŞİT, İlhan, *Uygurluklar Ülkesi Türkiye*, İstanbul, 2003, (Akşit Kültür ve Turizm Yay.)

ALP, Sedat, *Ön Asya'da Sosyal İlişkiler*, Ankara, 1974.

-----, "Hitit Kanunları" *DTCFD.*, V/75, Ankara, 1957.

- ARINCI, Rıfat, “Arzda ve Yurdumuzda Zelzele Bölgesi”, *Çorumlu*, 1941, S. 29.
- ANAKÖK, Tayyar, *Çorum Tarihi*, Çorum, 1950.
- ATALAY, Erol, “Cemil Bey (Çorak) Nahiyesinde Bulunan Bizans Selçuklu Dönemi Yapıları ve Altınparaları”, *Kazılar*, Ankara, 20–24 Mayıs 1985. (Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay)
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. I, Ankara, 1959.
- ALTUN, Ara, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* adlı çalışmanın ek kısım olarak ; “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu Selçuklu Çağı ve Türk Beylikleri Mimarlığı”, İstanbul, 1988.
- ANA BRİTANİCA, C.I.
- BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara, 2001.(TTK.Yay)
- BAYRAM, Mikail, “Babailer İsyanı Üzerine”, *Hareket Dergisi*, Mart (1981)
- ,“Türkiye Selçuklu Dönemi Bilimsel Ortamı”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Konya,1986.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1942, S.2.
- BAKIRER, Ömür, “Bizans Danışmentli ve Selçuklu Devrinde Çorum”, *Çorum Tarihi* (5. Hitit festivali) Ankara, 1985.
- BARKER, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (çev. Mete Tunçay), Ankara, 1982. (İmge yay)
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), İstanbul, 1979. (e yay)
- ,“Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi”, (çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yedi yıldız) *Belleten*, C. LI, S. 201, Ankara, 1987.
- CRANE, Howard, “Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye”,(çev. Kadir İnan) *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, 2002.
- CANTAY, Gönül, “Anadolu'da Kuzey Ticaret Yolu ve Çorum”, *Osmanlı Dönemi Çorum*, Çorum, 2006. (Türkiye Diyanet Vakfı Yay.)
- , “Anadolu Türk Beylikleri Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, 2002.

- ÇAY, Abdulhaluk, “Anadolu’nun Türkleşmesinde Çorum-İskilip ve Çevresinde Türk Yerleşimi”, *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler*, Ankara, 1998. (Diyanet Yay.)
- ÇETİN, Osman, *Anadolu’da İslamiyet Yayılışı*, Ankara, 1990.
- ÇUBUKCU, Ağah, “Mutezile ve Akıl Meselesi”, *AÜİFD.*, Ankara, 1964, C.12
- ÇAĞATAY, Neşet, “Anadolu’da Ahilik ve Kurucusu Ahi Evren”, *Belleten*, Ankara 1982 c.46
-----, “Ahiliğin Türk Ekonomisine Getirdikleri”, *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminerler*, İstanbul, 1986.
- DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan, “Çorum Tarihi Hakkında”, *Çorumlu*, 1939, S.13.
-----, “Çorum’da Aşiret Meselesi ve Bunların Mali Maziyetleri”, *Çorumlu*, 1940, S.19.
- DERNSCHWAM, Hans (çev. Yaşar Önen), *İstanbul’a ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, Ankara, 1992.
- DİKİCİ, Mehmet, *Anadolu’da Türkler*, İstanbul, 1998.
- DEMİR, Mustafa, “Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmaret Kurumları ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1998, C.27.
- DURUKAN, Aynur, “Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, C.XXVI, Ankara, 1997
- DEMİRİZ, Yıldız, “XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri”, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (XIV. y.y)*, (Haz. Oktay Aslanapa), Ankara, 1977.(MEB. Yay.)
- ESTERABADİ Aziz, *Bezm-u Rezm* (Çev. M. Öztürk) İstanbul, 1928.
- EYİCE, Semavi, “Çorum’un Mecitözü’nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat. Fakültesi. Türkiyat Mecmuası*, C.XV. İstanbul, 1968.
- ERAVŞAR, Osman, “Ortaçağ Anadolu Kentleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.7, Ankara, 2002.
- EVLİYA Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (nşr. Zuhuri Danışman), C.I, İstanbul, 1970.
- FARAQHİ, Suraiya, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatnamesine Kadar Çorum”, 5. *Hitit Festivali*, Ankara, 1985.
- FAROQHİ, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1995.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark Perslerden Romalılara, Selçuklular, Nabatlar, Galatlar Dönemi*, Ankara, 1984.

-----, *Yakın şark II Anadolu*, Ankara, 1946. (TTK. Yay.)

GÜREL, Zeki, *Koyun Baba*, Ankara, 2000.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, C.12/1, İstanbul, 1979.

GÜRBÜZ, Adnan, “Elvan Çelebi Zaviyesi’nin Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, C.XXIII, Ankara, 1994.

GÖDE, Kemal, *Eratnalılar*, Ankara, 1994. (TTK. Yay)

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Ankara Savaşı” *DİA*, C.III.

HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (çev. M. Ali Kılıçbay) Ankara, 1995. (İmge Yay.)

HASAN, Ümit, *Osmanlı Devrine Kadar Türkler*, C. I, İstanbul, 2000. (Cem Yay.)

ILICALI, Ali, *Ulucami ve Vakıfları*, Ankara, 2006

-----, *Çorum Vakıfları* (Doktora Çalışması), Balıkesir, 2000.

İLTER, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969.

İTLER, Fügen, *Osmanlıya Kadar Türk Köprüleri*, Ankara, 1978.

KANGAL, Ahmet, “XVI. Yüzyılda İdari, İktisadi ve Sosyal Açından Kargı Kazası”, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri* (26–27 Temmuz 1991), Ankara, 1991. (Varan Yay)

KAYAOĞLU, İsmet, “Mevlana’nın Çağdaşı Tarikat Hareketleri”, *AÜİFD.*, Ankara, 1989, C. 31.

-----, “Selçuklular Devrinde Ticari Hayat”, *AÜİFD.*, C.24, Ankara, 1981.

-----, “Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler”, *Vakıflar Dergisi*, C.XI, Ankara, 1976.

KARA, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1977. (Dergâh Yay)

KÖSEOĞLU, Neşet, “Çorum’da Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Menberi”, *Çorumlu*, 1938, S.3. (Çorum Vilayet Matbaası)

-----, “Elvan Çelebi”, *Çorumlu*, 1944, Çorum, S.46.

-----, “Elvan Çelebi III ”, *Çorumlu*, 1944, S.48.

-----, “Tarihte Çorum Köyleri Abdalata” , *Çorumlu*, S.14.

- ,“Çorum Havalesinde Mamalı Aşireti ve Ömer, Osman Paşalar”,
Çorumlu, 1938, S.1.
- ,“Çorum’da Dedesli Aşireti”, *Çorumlu*, 1943. S.44.
- ,“Yer Adlarının Önemi”, *Çorumlu*, 1944, S.45,
- ,“Çorum’da Oğuz Boyları-I ” *Çorumlu*, 943, S. 43.
- ,“Çorum’da Oğuz Boyları-II ”*Çorumlu*, 944, S. 49–50.
- ,“Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı”,*Çorumlu*, 1939,
S.15.
- ,“Elvan Çelebi”, *Çorumlu*, 1944, S.46,
- ,“Karahisar Temürlü’de Bir Gezi ve Bulunan Eski Paralar”, *Çorumlu*,
1938, S.7
- ,“Karahisar Temürlüde İlhanlı Paraları” *Çorumlu*, 1938, S.8
- KÖSTEKÇİOĞLU, Süleyman, “*Çorum Adı Üzerine İncelemeler*”, *Çorumlu*,1938, C.I.
(Çorum Vilayet Matbaası)
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Anadolu’da İslamiyet*, Ankara, 2005. (Akçağ Yay.)
- , “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C XII / II Ankara, 1978
- KIENITZ, Friedrich Karl, “Osmanlılardan Önceki Anadolu Türkleri”, *Bellekten*, C. I, S.196,
Ankara, 1986.
- KINAL, Füzuan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Türkiye Selçuklu Devletinin Ekonomik Politikası”, *Bellekten*
C.50, S.198, Ankara, 1987.
- LEVTCHENKO, M. V, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (çev. Maide Selen)
İstanbul, 1999. (Özne yay.)
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002. (Çizgi Yay.)
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih,“Anadolu’da Önemli Bir Kültürel ve Dini Merkez: Osmancık”,
Osmanlı Döneminde Çorum, Çorum, 2006. (Diyanet Vakfı Yay.)
- OZULU, Abdulkadir, *Hititler*, Çorum, 2004. (Çorumsiyad Yay.)
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara, 1995.(TTK Yay.)

- ORAL, M. Zeki, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minber, Kitabeler ve Tarihçileri”, *Vakıflar Dergisi*, S.5, Ankara, 1962.
- OCAK, A.Yaşar, “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, C.XII. Ankara, 1978,
 -----,“*Babailer İsyanı Aleviliğın Tarihsel Alt Yapısı Yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*”, İstanbul, 1996. (Dergâh Yay.)
 -----,“*Elvan Çelebi, Zaviyesi ve Vefailik Tarikatı*”, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri*, Ankara, 1991.
- ÖNEY, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara, 1988. (Türkiye İş Bankası Kültür Yay.)
- ÖZ, Mehmet,“15 ve 16. yy.da Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadi Hayat”, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri* (26–27 Temmuz 1991), Ankara, 1991. (Varan Yay.)
- PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, (çev. Şaban Karadeniz), İstanbul, 2003. (İletişim Yay.)
- RİCE, Tamara Talbot; *Bizans’ta Günlük Yaşam Bizans’ın Mücevheri Konstantinopolis*, (çev. Bilgi Altınok) Ankara, 2002. (Özne Yay.)
- RAMSAY, W. M., *Küçük Asya’nın Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş) İstanbul,1960. (M.E. B. Yay.)
- SABUNCUOĞLU, M. İhsan, *Çorum Tarihi Derlemeleri*, Kısım I, Çorum, 1973.
 ----- , *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Kısım II, Çorum, 1978.
- SOLMAZ, Sefer, “Damışmentlilerde Kültür ve Sanat” , *Türkler Ansiklopedisi*, C.VIII, Ankara, 2002.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1991.(İletişim Yay)
- SEVİM, Ali, *Anadolu’nun Fethi ve Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1998.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul, 1999. (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay)
- SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1997.
- ŞAHİN, Kamil, “Çorum’da Vakıf Kuran Hanımlar” , *Vakıflar*, Ankara, 1993.
 ----- , “Çorum Adının Menşei”, *Osmanlı Döneminde Çorum*, Çorum, 2006.
- ULUÇ, Sevim, “Çorum ve Çevresi” *Çorum Tarihi* (5.Hitit Festivali Komitesi) Ankara,1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “14 ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi” , *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1937.

- , “XII.-XIII. Asırda Anadolu’daki Fikir Hareketleri ile İctimai Müesseselerine Bakış”, *III. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943.
- , “Eratna”, *İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul, 1977.
- , *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988. (T.T.K. Yay)
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, *AÜİFD.*, C.17, Ankara, 1969.
- ÜNVER, Süheyl, “Anadolu’da Selçuklu Devleti, Beylikleri Resmi Daireleri ve Toplantı Yerlerin Dair”, *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara, 1969.
- ÜNAL, Ahmet, “Hitit kenti Ankuva’nın Tarihçesi” *Belleten*, 45/2, Ankara, 1981.
- TEXIER, Ch., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (çev. Ali Suat) C.II, Ankara, 2002.
- TURAN, Osman, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, *Beleten*, C.XII, S.46, Ankara, 1946
- , “Selçuklu Kervansarayları”, *Belleten*, S.39, Ankara, 1946.
- , *Selçuklular, Türk – İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.
- TUĞRUL, Nazmi, *Çorum Tarihi*, Çorum, 1927. (Çorum Vilayet Matbaası)
- TORUK, Ferruh, “Anadolu’da Osmanlı Kimliğini Koruyan Bir Yerleşim: İskilip” ; *Osmanlı Dönemi Çorum*, Çorum, 2006. (Türkiye Diyanet Vakfı Yay.)
- TONMUŞ, Nazmi, “Ahilik”, *Çorumlu*, 1943, S.39.
- , “Çorum’da Ahilik”, *Çorumlu*, 1946, S.57.
- TULUK, Ö. İskender, “Geleneksel Çorum Ev Kültürü Üzerine Beş Yapı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme” *Osmanlı Döneminde Çorum*, Çorum 2006. (TDV. Yay)
- YAZICI, Tahsin, “ Haydariye ”, *İslam Ansiklopedisi*, (Diyanet), C.17.
- YÜCEL, Yaşar, “Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı”, *Belleten*, C. LIV, S.210, Ankara, 1990.
- YETKİN, Suut Kemal, *Türk Mimarisi*, Ankara, 1970.
- YINANÇ, M. Halil, “ Danışmentli ”, *İslam Ansiklopedisi* (MEB.Yay.) C.3, İstanbul, 1977.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937–1997) Başbakanlık Osmanlı yay. Ankara, 1997.

EKLER

Belgeler

Emir Hasan Oğlu Ahi Ahmedin Vakfiyesi Tercümesi

“El’abdufakir ilallahi elgani el kadir. H.768 tarihinde Osmancık kasabasında Kadı Talibi oğlu Ahmed oğlu Müeyyed icap ve kabule ehliyeti ve hükmü infazını talebe hakkı olan kimsenin muracaat ve dileği üzerine usulu şeriye veçhile yazılmış olan bu vakfiyeyi mutalea ve dikkatle okuyup yazılanları şeri şerif ahkâmına muvafık bularak şartlarının icra ve infazına hükmile imza eyledim (elabdüzzaif) Gümüş Pazar madeninde Kadı Abdülmelik Yusuf Ömer oğlu Abdülvasığ.”⁴⁰¹

“Yazılmış olan bu vakfiyenin mazmunu, vakfın dahi ikrarı ve adil şahidlerin şehadetleriyle benim katimde sahih ve sabit ve zahir olmuştur. Elyevm Çorum’u beldei mahfuzasında ve vakfiyenin yazıldığı zaman Gümüş Pazar Madeninde, Kadı (el Abdül Müftekir ila Rabbibil Muktedir) Ömer oğlu Reşididdin oğlu Yusuf oğlu Abdülmelik Hamiden lillahi taala ve musalliyen ala nebiyyihi ve sahibihî ve itretihittayyibinet tahririn bu vakfiyeyi imza eyledim. İşbu vakfiyenin mazmunu benim katımda dahi sabit ve zahir ve doğru olup vakfın sıhhati ve

⁴⁰¹ *Çorumlu* ves. No: 74, Çorum’da hicri 760 yılında yazılıp Anadolu defterinin 15 inci cildinin 175 inci sahifesinde kayıtlı Emir Hasan Oğlu Ahi Ahmedin Vakfiyesi. Bu vakfiye M. Cevdet merhumun (Zeyd Ala Faslı el-Ahiyyet el-Feteyani el-Türkiye Firihleti İbni Batuta) adlı eserinin 294–197 sayfalarında yazılı suretinden tercüme edilmiştir.

doğruluğu ile hükmettim. 836 hicri yılında Çorumlu beldesinde, Kadı el Abdülfakir Ufiye anhü Lütfüllah bin Abdülvasığ.”⁴⁰²

“Bu vakfiyenin sonunda olduğu gibi, yukarısında da Çorum’da hilafeti Aliye berat ve nişan mütevellisi Mehmed Reşad’ın nişanı ve alamet beratı ve şahileden birkaç kimsenin isimleri ve imzasız üç tane de başka başka nişanlar vardır.”⁴⁰³

Bismillahirrahmanirahim

“Elhamdülillahi ala neamaihi ve ihsanihi ve eşhedü enlailahe illallah vahdehu laşerike lehu tazimen lişanihi ve eşhedü enne muhammmden abdühül müeyyed bisultanihi ve rasulühül kaid ila ridvanihi sallallahü aleyhi ve alaalihi ve avanihi salaten tehillihüm biha dari emanihi.”⁴⁰⁴

“Emma badü hahteanın lutuf ve ihsanına hamid sena va o zati ecelli ve alanın şanını yücelterek şeriki, naziri, ortağı olmadığını ve andan başka tabacak tanrı olmadığını bilir bildirir beyan eder ve peygamberimiz Hazreti Muhammed’in Allahın kudret ve kuvvetile müeyyed ve mücehhez kulu ve Allahın razı olduğu yollara ümmetini yedici resulü olduğunu bilir ve bildirir beyan eder olduğum halde takrir ve beyan ederim ki bu vakfiyenin tanzim ve yazılmasına sebep ve mucip şudurki, merhum ve mafur Emir Hasan (Allah kabrini pür nur ve mezarını serin kılsın) oğluki din ve devlete hizmeti mucibi mefharet bir çok hayrat ve hasanata muvaffak sadri kebir (Ahi) Ahmet teberutinin nafiz ve tasarrufatının caiz olması için şer’i şerif kıtinde muğteber ve sahih olan ikrar ile şöyle takrir ettiki mal ve milkinin halis ve temiz yani hakkı gayir tealluk etmeyen Çorumlu kasabasındaki arazi ve mukbilenin hepsini hapsi mahalled ve vakfi müebbed ile vakfeyledim bunlardan etyemez mezrasında kain arazi’i müsellemeden yektiğerine muttasıl iki parçaki ebesi merhum mağfur Hacı Ahmed Bey kızı

⁴⁰² Çorumlu ves. No: 74.

⁴⁰³ Çorumlu ves. No: 74.

⁴⁰⁴ Çorumlu ves. No: 74.

(Gümeç Hatun)'nın Beyi şer'i ile malike olup gendisine mezbureden entikal etmiştir. Hudutları birincisi büyük yol ikincisi ırmağa münthehi üçüncüsü Keremkeri oğlu Ali Bey, arazisine münthehidir ve batı tarafında mezkur ırmak arkasında o iki parçaya müteallik ufak bir parça daha vardırki hudutları yazılmaktan müstağnidir ve vakfolunan araziden bir kısmı dahi validesi Eset Bey kızı İkbal Hatun'dan müntakil kasaba etrafındaki araziden ayrılmış tarladır. Bunun hudududa garben Karahisar yolu ve şarkan Yaydığı karyesi yolu cenubu veledi Hoca Nasirettin tarlası şimalen kasaba mezarlığıdır ve araziye mevkufeden birisi dahi yine mezbure validesinden müntakil arzı tahteni namiyle maruf tarladır hududu şarkan Karahisar Yolu garben el'Hacı Ebubekir tarlaları yolu şimalen mezarlık tarafiki merhum Ahi Çark ve Esad Bey arazisine münthehidir. Cenuben, bağı çukurudur ve araziye mevkufeden bir kısmı dahi yekdiğerinden ayrı ayrı iki parça araziki hudutları Alişiroğulları haneleri mevki'inden Şeyh Zeyneddi Rahmetullah Tekyesi ve Sıklık Deresi Yolu ve Kürtler Harkı ve kasaba tarlalarından gelen yol ile çevrilmiştir ve arazi'i mevkufeden birisi dahi Şeyh Zeyneddin rahmetullah tekyesinin menbea olduğu arza muttasıl olup şöhretinden dolayı hududu tariften müstağridir. İşbu arazinin hepsini cemi hududu ve hukuku ve bütün menafi ve su harkları ve tatlı su kaynakla ve pınarları ve bunların aktığı cedvelleri ve dâhili ve harici bütün haklarile vakfi mumaileyhin pederinin Çorumlu kasabasında bina ettiği Şeyh Zeyneddin Zaviyesinin mesalihine sarfedilmek üzere vakfi sahihi şeri ve hapsi sarihi meri ile vakfeylemiştir. V e bu arazi'i mevkufenin hepisinden hasıl olan arpa, buğday ve sair gallatın mecmuundan evvela mezkur tekkenin tamir ve şekli kadiminin muhafazası için icabeden masarife sarfını badehu artan hasıllattan tekyeye gelüp giden zairin ve misafirin ile takyede daimi bulunan mücavir ve mülazımlar yani silip süpürüp hizmet ile bekleyenlere sarfedilmesini ve bunlardan fazla kalanı mezkur kasabada bulunan fukara ve mesakine sarf ve tevzi edilmesini şart kılmıştır. Ve bu ümürün cümlesinin ifa ve icrasına ve nezaret ve mürakabesine tevliyeti kendi nefsine hasır ve tayin eyledi.(ila ahirihi)" 405

⁴⁰⁵ Çorumlu ves. No: 74; Vakfiyenin buradan sonrası yazılmamıştır.

Bu vakfiyenin yukarısını tescil eden hâkim (ahsenaulahü veuhrahü) vakfin sıhhati ve lüzumu ile hükmedüb bu hüküm ve kazasına azayı meclisinin adil ve emini olan zatları işhad eylemiştir.

(tahriren fî gurrei rebiyülevvel sene seman ve sittin ve seb'a mie) 768 yılı yazılmıştır.

Bu vafiyenin şahitleri arasında da ahi ismine tesadüf edilmektedir. Bu şahitlerden biriside (Ahi Hayreddin Hıdır b. Ömer el Maruf biemre) dir.

Osman Gazinin Vakfiyesinin Tercümesi

Ebülmeali Osman Gazi'nin evasıtı Zilhicce H.737 tarihli Arapça vakfiyesinden mukaddimesi ve hatemesi ve maksadı muhil olmayan bazı ibaratı duaiyesi hazfedilerek tercume olunan suretidir..

“Vakıfı müşarünileyhin, mahrusei Osmancık'ta bir Camii Kebir bina eylediği zikredildikten sonra mevkufatının beyanına şuru edilerek çalılık Kurbünde Dağ eteğinde Kızıl Belde Kızılırmak adında kain olup Ekrad Dağı ve Ali Bey Ormanı hizasında Orta Tepeler'den İyucük Kara Taşı kurbindeki, Beyaz Yola kadar müntehi olan nefsi Osmancık arazisi tamamını bilcümle hudud ve hukuku ile Camii Bebir ve Kızırmak'ın Kaşa Çayındadan Anbar karyesine tarikına ve orta harktan Hasan Değın tepeleri nihayetine ve Beyaz Yol kurbinde kain gök-bel tepelerinden nehri mezkure giden beyaz tarikin nihayetine kadar olan Osmancık nahiyesinin İyucuk kariyesini ve Kızırmak (Soluk) köyü ehalisinin su aldığı mahalden ve Soluk köyü, mekabiri kubinde kain Yahya Bey, bahçesinden Taşlı Sokak nihayetine ve alt başında su nebean eden cebelin hizasındaki orta tepelere ve hacitene kurbindeki tariki hasdan garipler ve çoraklık şoselerine ve ondan Amasya'ya Yorgeç Paşa Beyliği zemini kurbinde kain Anbar tepelerine ve Anbar kurbinde kain Akyokuş Tepeleri ardındaki dereiçi mebdeinden Çetin kayaya ve Taşlık tepelerinden nehri Mezkure kadar olan

İyucük nahiyesinin, Ulük karyesini ve bayraklık kurbinde, İnce karyesi deresi içinde Karga Deresine ve Encik Kiriş ve Yumru kayadan, Kersicik deresine ve ondan Kara–Viran karyesi tepelerine ve Hekye (Heybe) Deresi kurbinde, kain yığma taştan ince su yoluna kadar olan İyucük nahiyesinin Kara–Viran karyesini ve Çiftlik karyesi kurbinde kain Büyük Köprü altından ve Yahya Bey zemininden, Ödemiş karyesi mekabiri hizasında karye mescidi arkasındaki tepelerden geçerek Rum karyesi hududuna ve Mehmet Seleim kurbinde, Çölek Tepesinden ve Tekneli taştan, Çiftlik karyesi kurbinde, Sabkart (Karsık) Deresinden değirmene giden tariki hassa ve nihayetine kadar Sakız nahiyesinin kezalik bilcümle hududu ve hukuku ve merafiki ve levahiki ve eşcari müsmire ve gayri müsmiresi ile ahşap ebniyesi ile dikilmiş üzüm bağları mekabir ve mesacidden maada mezkur Osmancık karyesi, Camii Kebirine vakfedüp sonra vakfi müşaruniley imamın süknasına meşrut ve mevkuf olan Mahmud Çelebi adından maada Camii Kebir mahallesi buyutunun icratını camiiin şem'i için vakıf ve mezkur kura mezariin mahsulatından evvela camiiin tamiratı ifa olunup mütebaki kallatın humsü mütevelliyeye ve bakisi mürtezikaya meşrut olmak üzere mütevelliyeye ve mürtezika beyinlerinde taksimini şart kıldı. Ve mürtezikayı vakfi mezkûr, hitabe şartile imam ve evkatı hamse müezzini ve ferşed şartile iki nefer şamdâr ve kâtip ve ser – mahfil ve üç nefer Cuma devrihanlarında ibaret olup imama üç (bir sehim hitabete aid olmak üzere) müezzini ve şam'adara beş ve kâtibe bir ve sermahfile yarım ve üç nefer devr-hana bir buçuk sehim itasını ve eğer hidmetin ifası müteazzir olur veya keselanla hidmet terk edilirse vezaifi mezkure, mezkûr mürtezikalarından menolunarak rekabeye sarfolunmasını ve eğer rekabe bulunmazsa mütevelliyeye azlederek kendi havayicine sarfeylemesini ve vakıf sağ oldukça tevliyet ve nezareti nefsine ve sonra evlatına ve badehu neslen bade neslin ve batnen bade batnin tenasül eyledikçe evladı kebir ve erşedine ve münkariz olurlar ise irs tertibiyle asabata ve sonra camii şerif mamur olduğu müddetçe mahallei mezkurede sakin olmak şartile Camii Kebir imamına tevcihini ve kavaidin tebdil ve masarifin kâmilen veya kısmen tağyir edilmemesini şart kıldı.”⁴⁰⁶

---

⁴⁰⁶ Çorumlu vesika no: 12.

Kutlu Bey İbni Ali Bahadır Vakfiyesi Tercümesi.

“ ..... kitabün sahin ledeyye cemlü mazükire ..... harrerehu ahvecül ibad emzaytühu vehhab abdürrahman bin Mehmed el-kadı bimedineti Amasya ufiye anhümel afi (mühür okunmuyor) mahüvel mastur filiücciyül kitab ..... fahakemtü bisihhatihi badel vakfi temneul mevani harrerehül fakir mahmud elkadı bikazai Amasya ufiye anhuma (mühür: tevekkeltü alallah Mahmud)”⁴⁰⁷

“ve sıhha ve suhha mafihı indi vuzuhan kaviyyen ve sebete mayahvihi lediyye sübeten celiyyen ve hakemtü bisihhatihi hazihı vakfiyeti ve enel fakir Yusuf. (mühür okunmuyor)

şehede cemil gafir ala veçhil müberrat ve hakemtü bilüzumül mektub nemikahül hakir ali bin ..... el-kadı bimedineti Osmancık ufiye anhuma (mühür okunamadı)”⁴⁰⁸

“Elmahmudilillahi ala maeykazana min hilmiddünya ve fazihatihı ve feknalı niamil ahireti ve seniyetihı ve necana anil maasi vesseyetihı ve emrana bilinfakı velhamdü gayri hamdel infısamı bi adedihi veledarmı limededihı ve teveccehe mahmelisselati vettehiyati vesselamü ala seyyidil enbiyai velmürselin. Fatihı lücecil hidayeti rafidıl hücecil gavayeti muhammedillezi mazagal basaru vema tağa ve nehel nefsi anil heva meva heva veala alihi ve

⁴⁰⁷ Çorumlu ves. no: 74.

⁴⁰⁸ Çorumlu ves. no: 74.

eshabihi nüculmül hūda ve rucūmül ada bade ma intezamet bihimişşeriati ve teekkeded veştematil kelimatil müteferrikati ve teeyyedet salavatın daimetin devamın tuluiveluvli ve tahiyeten kaimeten kıyamıl reddi velkabalü emma badü feinnallahe taala kad avzaha sübüle adli velihsani ve ataminel ayani mafihı nikail ervahi velebdani ve alime tahliyetil emlaki ve savveneha anıl inhilaki velhelaki limen hafe müravedetihi siafen ve şahideyhim fı gayri sarfihi infakan bivakfi tasunü ve sebele bifusuli tenasilü mateselselel mümkünati ve taakabel kainati felemma kanel vakfi sahibül hayratı vessadakati umdetül kuzatı (Kutluh Bey ibni Abdullah Bahadır) dame izzühu nazara fiddünya bilmanın nazarı ve aynıl basireti ve etlea alesseyri biha ve teemmele fikavlihi taala (meselüllezine yünfikune emvalebüm iptiğäen merdatillahi ve tesbiten min enfüsihim kemeseli habbetin birabvetin esabeha vabilün feetet üküliha dıgfeyni feinlem yüsupha vabilün fetalle vallahü bima teğmelüne basir.) ve kavlihi taala (yünfiküne emvalebüm billeyli vennehari siren ve alaniyeten felehüm ecrühüm inde rabbihim vela havfün aleyhim velahüm yahzenün) ve kavlihi sallalahi aleyhi vesellem (izamate ibni adem inkatıa amelihu illa anselasi veledün salihün yed'u lhu ve ilmün yüntefeu bihi bade mevtihi ve sadakatün cariyetin) sümme lemma kane feinne hazihil ayatıl azimeti vel'ahadisil şerifeti tezkireten liülülelbab ıla adrakıl hayratıl ebediyet vesseyadetil sermediyet fevakaf ve habese ve sebele ve hallede ve zalike cemil arazi vel mezariğ vel mera'i elvakıati finahiyeti Osmancık bimevazın yüsemma (Bikent Öbektaş) ve hatdühül evveli yentehi ıla (çorluk) ve Hamakulu Tepesi ve ıla (aşıkbulak ve sengi ozan) ve hattihüssani yentehi ıla (yaukaya ve kerş ve yumrutaş hodlucaçalı) ve haddihüs salisi yentehi ıla (Akpınar ve Demançalı ve İncir bükü ve çarh ayağı ve yazılı taş ve boybuğa köprüsü ve kınalı taş) ve haddürabii ıla (taşlık kerşi ve hallaç sekü ve yentehi ıla milki (Selçuk Hatun b.Davut Bey) ve ıla (Siyalık Tepesi) ve ıla (carluk) bicümleti levahıkı velhukuki kaffetil rüsumi ve ammetil merafiki alel evladi imadıl milleti veddin zahrül müluki vesselatin fahrüs sadatil hüseyni ennesib esseydis sened minsülaleti aleyyül murtaza ağni nasrül bağdati elmülakkabi bi uğrakıl'daki Essaki (Öbektaş) tabii kariyesi (Eskibağ) ve hüma mulla (es-Seyid Hüseyin ve Şeyh es-Seyid Hamza) ve ala evladihima ve evladı evladihima minezzukuri velünasi bisseviyeti beynehüm matenaselu ve tevaledu batnen bade batnın ve neslen bade neslin ve şartun vakıfı elmüşarünileyh tevliyetehu camii evkafihı lilmevkufi aleyhim ve ala evladihim

ve evladil erşedi minhüm biniyyetin halisetin hazıratın ve taviyetin gayri faidetin iptigaen limerdatil azim ve taleben liafvi rabbihil kerim yevmün layenfeu malün vela benun illa menetallahe bikalbin selim feiza inkaraza elzükürü yekunu vakfen eyzan alel ünasi alel veçhil meşruhi veiza inkarazu yekunu vakfen ala masalihil ravazatil medinetil mustafaviyeti şerefhallahi taala ila yevmil kıyameti kabulen hasanen vakfen sahihen şeriyen ve haspen sarihan meriyen ve zalik badel ifrazi ve tahliyeti vetteslimi ilel mütevellı sümme lemma alel amri ila zalike ve refaal vakıfı bihökmül hakimi errucui ala mezhebi menlem yere zalike hakemel hakimü bisıhhati hazel vakfı ve lüzumihi ve iltizamihi hükmen sahihen şeriyen febimucibi zalike sare vakfen sahihen lazimen münberien anğayri hilafin ahadün layübaü vela yuhebü vela yürhemü vela yüdhalü fimilki ahadin biveçhin minel vucuhi ve sebabün minel esbabi ila enyeri saallahe teala elarda vemen aleyha vehüve hayrül varisin femen beddelehu bade masemiahu feinnema ismühu aallezine yübeddilunehu innallahe semiun alim vemen sa'a fitağyiri hazel vakfı ve tebdilihi fakat bae bikadabın minallahi ve resulihı ve aleyhi lanetullahi innallahe layudiü ecrelmuhsinin vekat vekaatil hükümü velişhadi vettahriri fişehri ramazanül mübarek imin şühuri sene isna ve sittin ve sebamie minel hicretin nebeviyeti sallalahü aleyhi vesselem. H.762.”⁴⁰⁹

Beyazıd veli Mehmet fermanı

Ahi Menteşe zaviyesine ait Beyazıd Veli Mehmed tuğrasıyla yayınlanan ferman

“Kutvetül ümerailkiram umdetül küberailfiham zülkadri vel ihtiram elmuhtassu bimezidi inayeti elmelikil allam Çorum Sancağı Beyi, dame izzetühu mefharilkuzat velhükkam maden elfazlı velkelâm Mevlana, Çorum Kadısı, zide fazlehu tevki’i refi’i hümayun vasıl olacak malüm olaki darendei fermani hümayun Hacı Yusuf nam kimesne babı seadet meabıma gelüp arz eylediki, Ahi Menteşe Vakfının Şeyhi olup, Çiftlik nam karyenin malikânesi vakıf olup zikrolunan karyeden Kırkçıkaya ve Tonoğullarının ziraat edüp, vakfa ait olan hakkı mülktür

⁴⁰⁹ Çorumlu ves. no: 74.

deyü vermeyüp, niza ederlermiş buyurdumki hükmü şerifimle varıcak husamayı ihzar edüp teftiş edüp göresin mezbur zikrolunan yerler türbenin şeyhi olup, niza olunan yer dahi mümtaz sınır içinde idiğıu sabit olursa vakfa ait olan hakkı mezburlardan hüküm edüp aliviresin şöyle bilesin alameti şerife itimat kılasın. Tahriren fi evaili şabanilmuazzam sene isnea ve seb'amie 702.”⁴¹⁰

Ahi Kasım İcazetnamesi:

“Bu zaif, nahif; allahın kullarının en küçüğü ve en muhtacı Ahi Turgut can kardeşi ve iki cihan sevgilisi pek aziz, pek kerim, pek büyük, müttaki, mütedeyyin, mukbil, makbul, eshabın mefhari, akranının iftiharı, fütüvvet ve mürüvvetin Meliki, Ahi Hacı el-Hacı Kasım b. Ahi Ali b. Ahi Necdettin Allah'ın hakkındaki tevfiğini daim buyursun.”

“Layık ve münasip buldumki, astane kapusunu açsun ve kandil assun ve terbiye tutsun ve gelip gidenlerle süt ve şeker gibi ihtilat etsün ve kemer bağlasun ve çözsün ve bu tarikte kendi kudretini tamam ve kemaliyle göstereün ve fütüvvedarlık şeraitinden hiçbir dakika fevtetmesün ve hazreti hudaya ve resule ve bil cümle Müslümanlara layık olan ihtiramı yerine getirsin. Ve şol kimselerki ahi el hac kasım'a iradet getirmek isterler bu işte anın eline sultanı fütüvvet ve mürüvvet ve evliyanın ve ariflerin kutbu Ahi Evran eli bilsünler ve anın (Ahi Hacı el Hacı Kasım'ın) kabulünü Ahi Evran hazretlerinin kabulünün aynı tanusunlar. Zira Ahi Kasım'ın meydanını, Ahi Zahirettin Turgut ece bağlamış ve çözmüştür. Ve Ahi Turgut Ece'nin kemerini Ahi Şerefettin Hacı Osman bağlamış ve çözmüştür. Ve Ahi Şemssettin Hacı Osman'ın kemerini Ahi Püser, fükai ve Ahi Püser fükai'nin kemerini Ahi Emirce'nin kemerini sultanül fütüvve velmürüvve Ahi Evran bağlamış ve çözmüştür. Nasılki Ahi Nasirettin, Evranın kemerini Ahi Ahmet bağlamış ve çözmüştür. Ahi Ahmet'in, Ahi Kayser, Ahi Kayser'in, Ahi Başar ve Ahi Başra'nın kemerini Ahi Kaplan, Ahi Kaplanın, Ahi Hüsam süzeni ve Ahi Hüsam süzenin Ahi Abdullah ve Ahi Abdullahın, Ahi Fereç Zengani ve Ahi

---

⁴¹⁰ Çorumlu ves. No: 241.

Fereç Zenganin, Ahi Ali Urban ve Ali Urba'nın, Ahi Mehmet Hasırbağ ve Ahi Mehmet Hasırbağ'ın Ahi Mehmet Buhari ve Ahi Mehmet Buhari'nin, Ahi Reşit Küpra bağlamış ve çözmüştür. Ahi Mehmet Reşit Küpranın kemerini Abbasiler hanedanına bağlamışlar ve çözmüşlerdir. Ve Abbasiler hanedanının emirül müminin Hazreti Ali bağlamış ve çözmüştür. Ve emirül müminin Hazreti Ali'nin kemerini emirül müminin Hazreti Hamza bağlamış ve çözmüştür. Ve emirül müminin Hazreti Hamza'nın kemerini Hazreti Muhammet bağlamış çözmüştür. Ve Hazreti Muhammed (aleyhüssalam) fütüvveti Cebrail Aleyhüssalam hazreti rububiyetten getürmüştür. Hicri senenin H.790 şevvalı muazzamın ikinci 10'unda yazılmıştır.”⁴¹¹

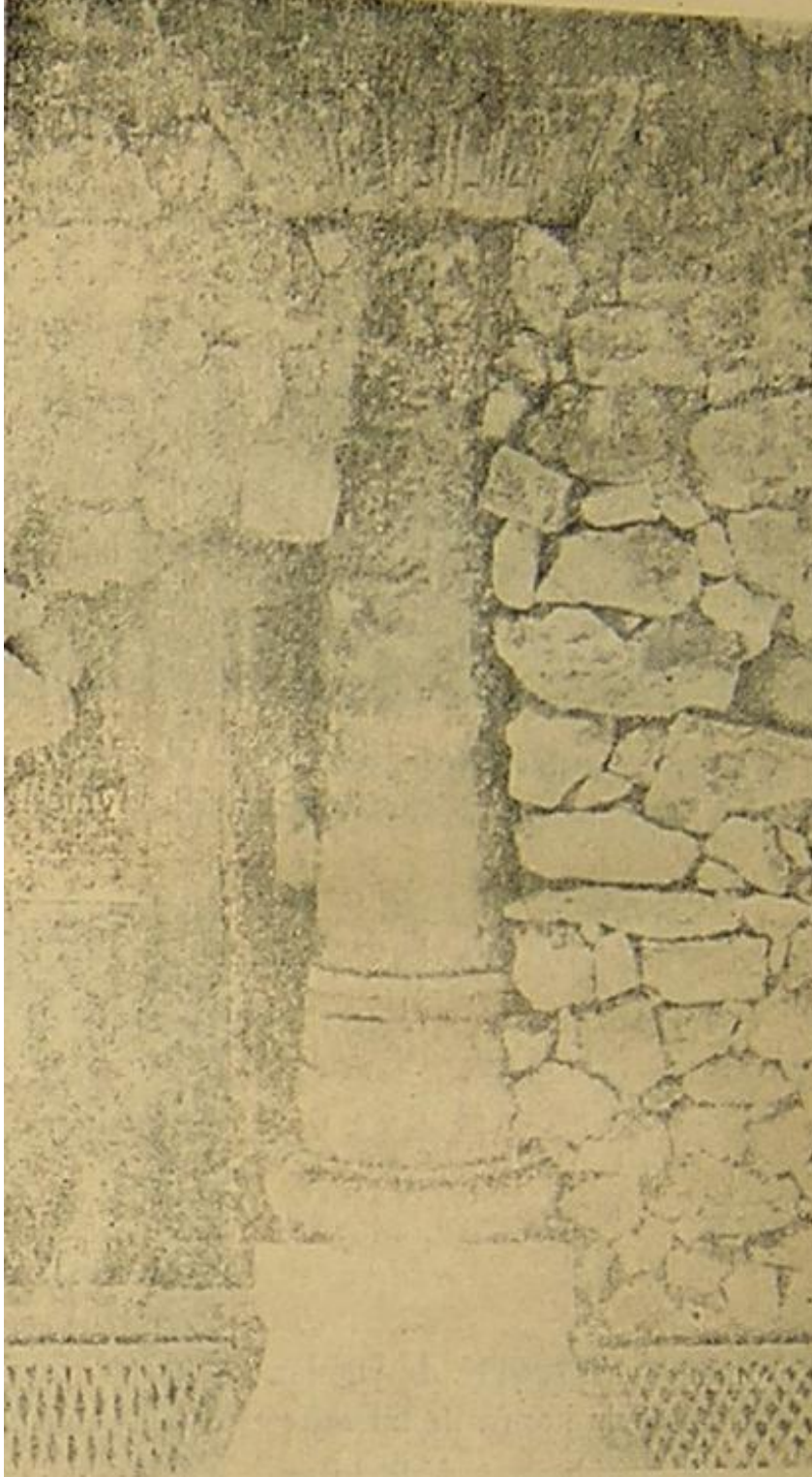
Tercüme Bilgin Remzi Akyürek tarafından yapılmıştır.

---

⁴¹¹ *Çorumlu* , S. 57., s.1121-1122.

Resimler

Resin No. 1

Elvan Çelebi türbesinin önünde bulunan ve Kırşehir'den Aşık Paşa tarafından gönderildiği rivayet edilen renkli sütun.

Çorumlu, 1938, S.11.

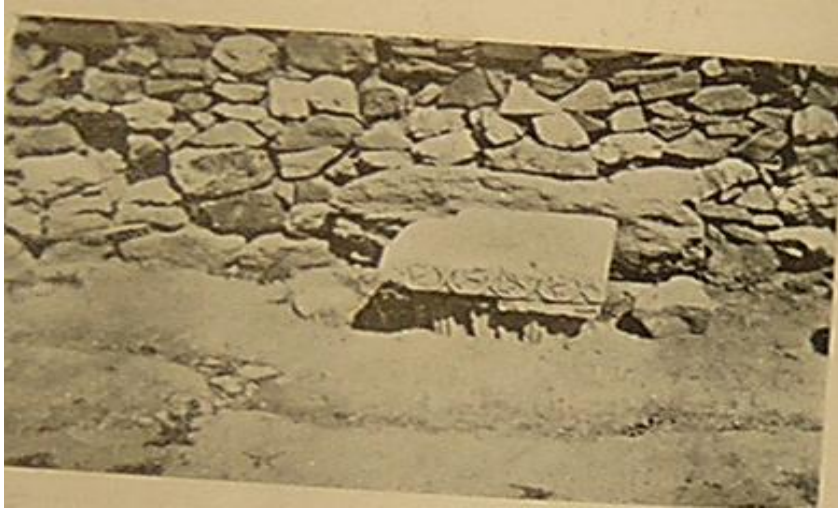
Resim No. 2

Elvan Çelebi Köyü Camisi'nin kapı kanadı.

Çorumlu, 1938, S.7.

Resim No. 3.

Karahisar Temürlü köyünde Hüsamiye Medresesinden çıkarılmış tezyinatlı bir taş.

Çorumlu, 1938, S.7.

Resim No. 4

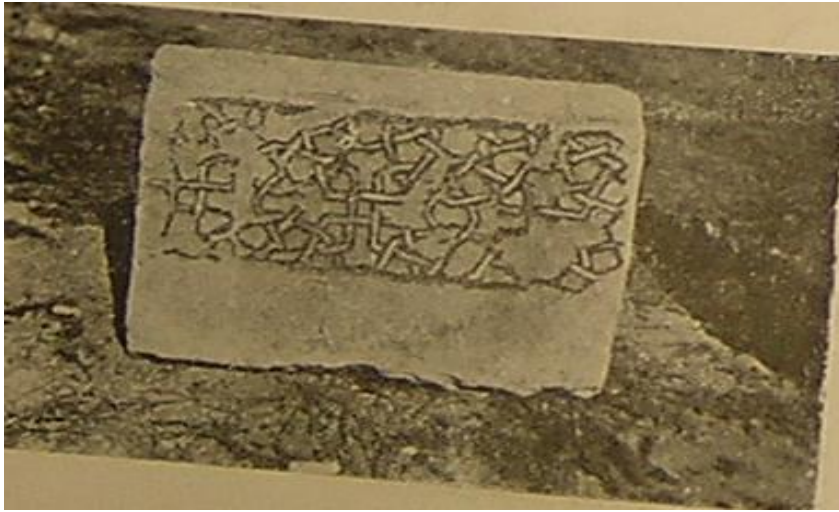

Karahisar Temürlüde kale.

Çorumlu, 1938, S.7.

Resim No. 5

Hüsamîye Medresesinden çıkarılmış diğeri bir taş.

Çorumlu, 1938, S.7.

Resim No. 6

Karahisar Temürlüde bir hamam harebesi.

Çorumlu, 1938, S.7.

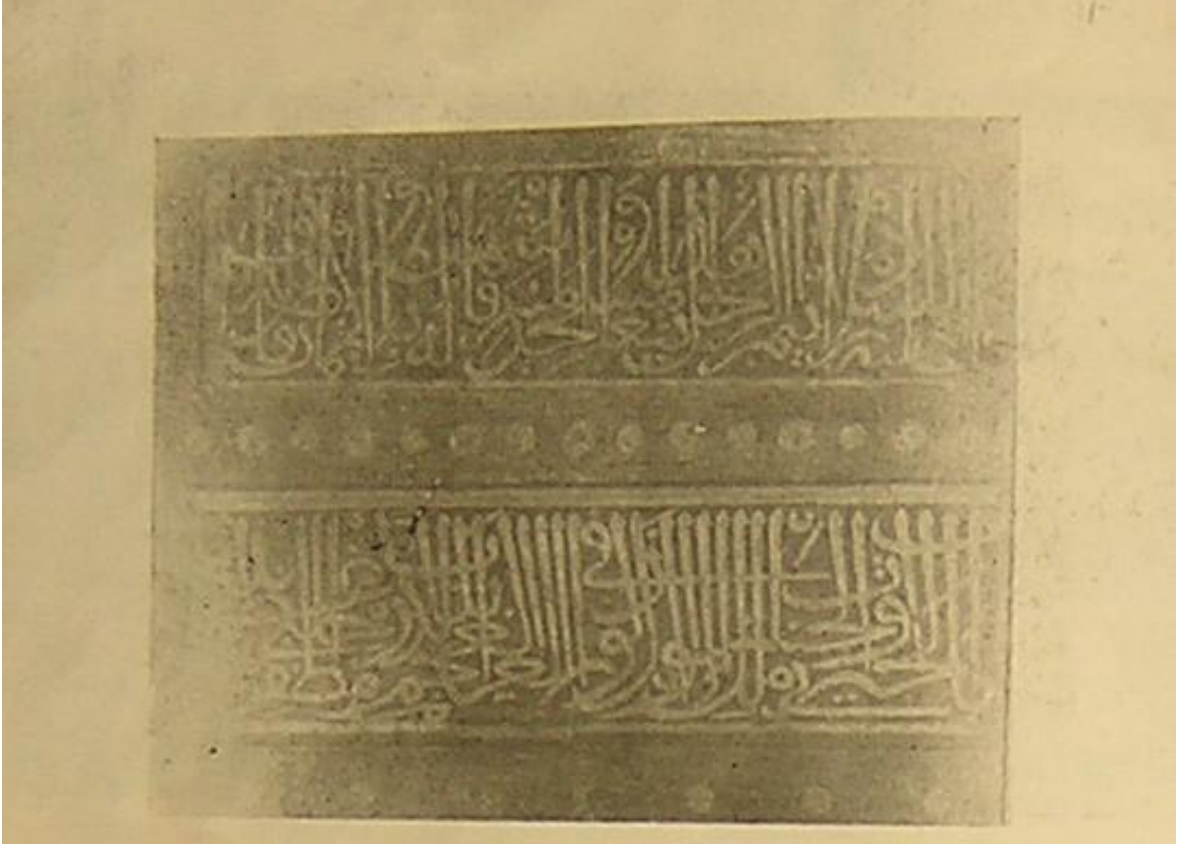
Resim No. 7

Hüsamiye Medresesinin harabesi.

Çorumlu, 1938, S.7.

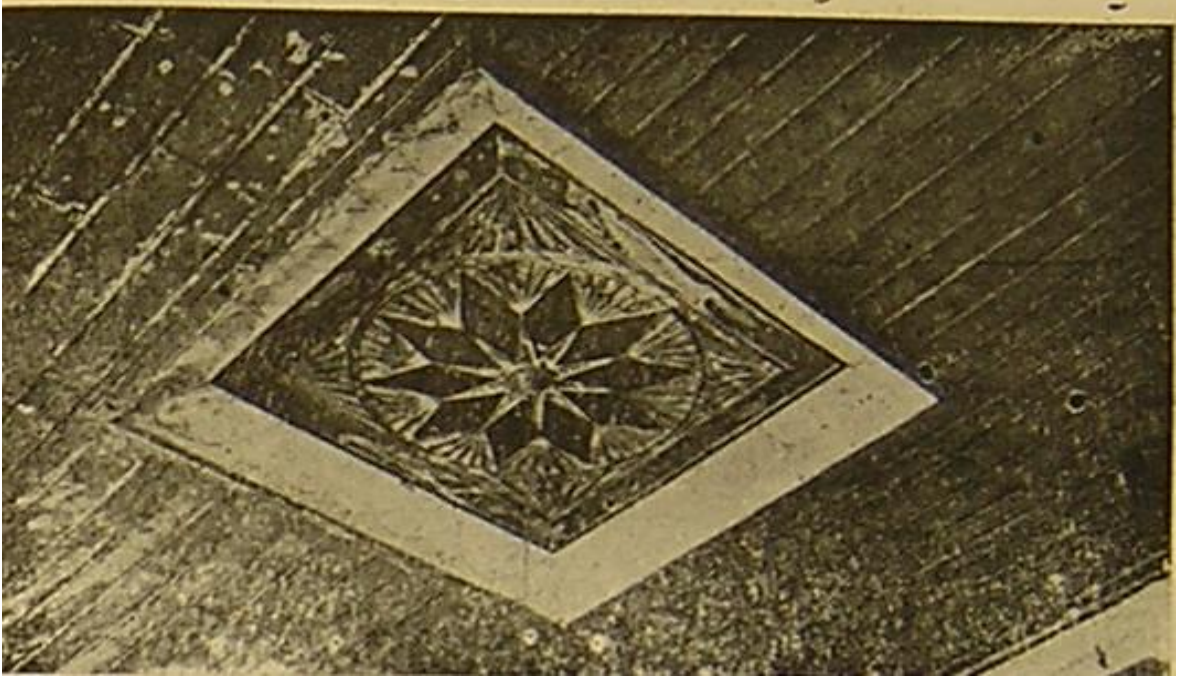
Resim No. 8

Müzaffer Paşa minberindeki kitabe.

Çorumlu, 1938, S.2.

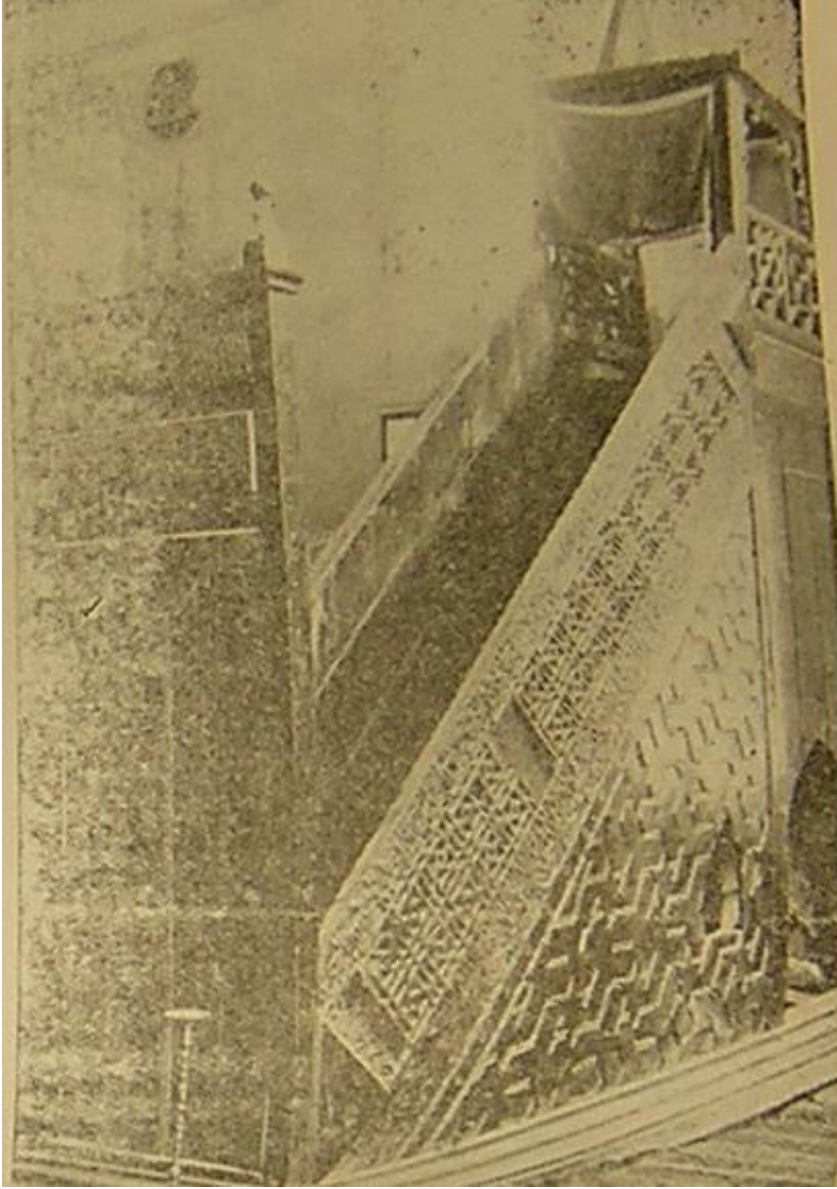
Resim No.9

Müzaffer Paşa Camii tavanı.

Çorumlu, 1938, S.4.

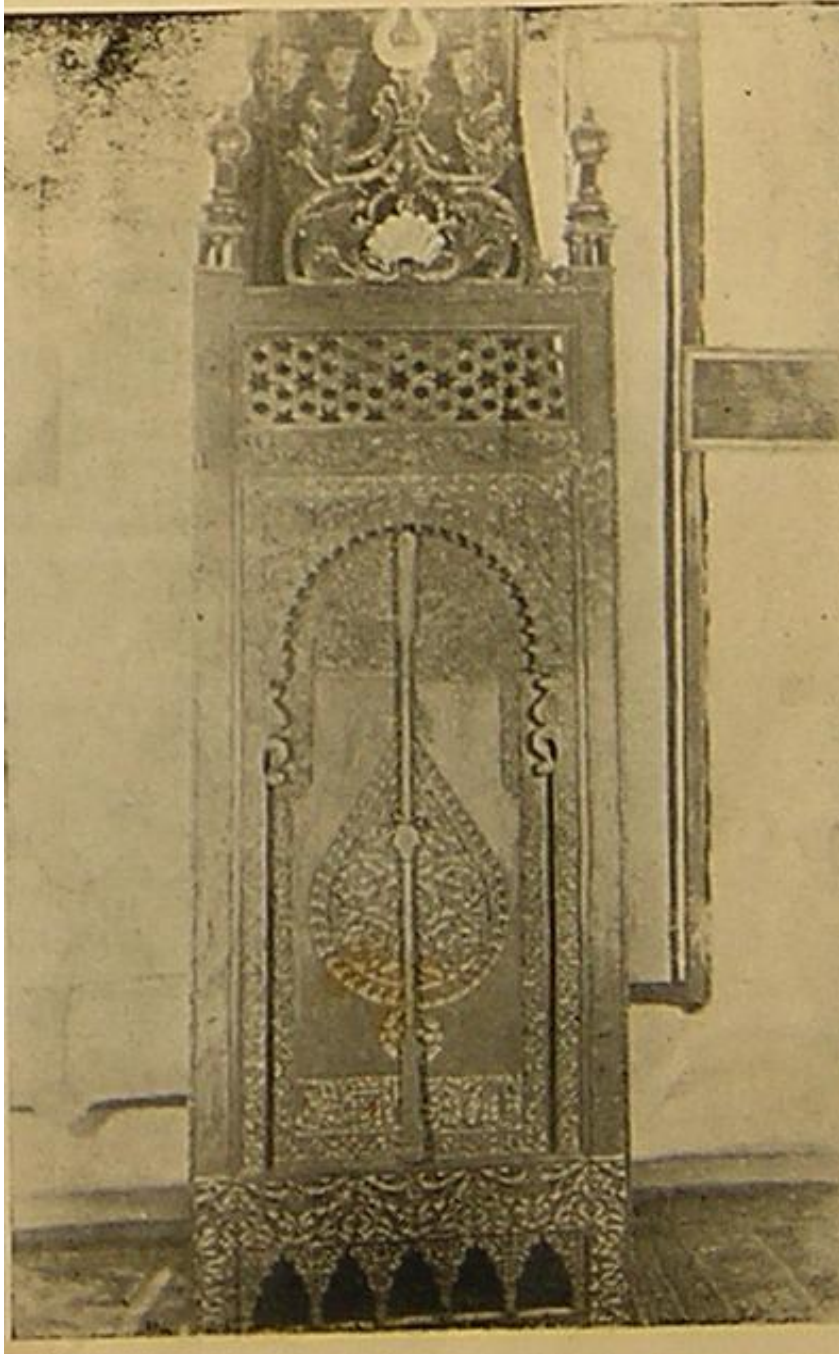
Resim No. 10

Müzaffer Paşa Camii minberi.

Çorumlu, 1938, S.1.

Resim No. 11

Ulu Cami (Murad-ı Rabi) minberinin kapısı.
Çorumlu, 1938, S.7.

ÖZGEÇMİŞ

İlköğretimi, Berk köyünde, orta öğretimi Osmançık Lisesinde, liseyi Çorum Atatürk Lisesinde tamamladım. 2000–2004 yılları arasında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdim. Lisans eğitimimi bitirme tezim: “Bizans Devletinin İpek Sanayisi ve Ticareti” adlı araştırmamdı. 2005 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Bölümü’nde değerli Hocam Prof. Dr. Abdulhalik Bakır’ın yanında Yüksek Lisans eğitimime başladım. Yüksek Lisans eğitimimi bitirme tezim: “Selçuklu ve Anadolu Beylikleri Döneminde Çorum Şehri.”